

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

БІЛА Катерина Вікторівна

Гриф. _____

Примір. №. _____

УДК 94(477) “18/19”

**СЕЛЯНСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ
У 1861–1914 рр.**

Спеціальність – 032 Історія та археологія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне

джерело

_____ К. В. Біла

Науковий керівник:

Реснт Олександр Петрович,

доктор історичних наук, професор,

член-кореспондент Національної

академії наук України

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Біла К. В. Селянське самоврядування в Правобережній Україні у 1861 – 1914 рр.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 032 Історія та археологія. Інститут історії України НАН України. Київ, 2021.

Зміст анотації

У дисертації на основі опрацьованих архівних матеріалів та масиві опублікованих і неопублікованих джерел досліджено органи селянського самоврядування Правобережної України, їхнє становлення в 1860-х рр. та функціонування до 1914 р.

У роботі сформульовано та розроблено актуальну наукову проблему, яка не отримала належного висвітлення в історіографії. Комплексно розглянуто діяльність органів селянського самоврядування з моменту набрання чинності «Положення про селян, звільнених від кріпацтва» у 1861 р. і до літа 1914 р., коли Російська імперія вступила у війну, що призвело до переорієнтації суспільно-політичних процесів відповідно до воєнного стану в державі. Вивчено кадровий склад та вперше досліджено умови праці і соціальне забезпечення персоналу волосних і сільських управ. Окрема увага приділена питанню мотивації та заохочення селянських службовців до роботи в органах селянського самоврядування. Ретельно проаналізовано проблему корупції та службових порушень, що мала місце в органах селянського управління. З'ясовано причини та обставини, що спонукали працівників волосних і сільських управ до хабарництва чи службового недбальства. Охарактеризовано сфери діяльності органів селянського управління, зокрема, фінансову, соціальну, судову, поліцейську та вперше детально описано співпрацю волосних і сільських управ з військовим сектором.

У роботі використано матеріали фондів Центрального державного історичного архіву України, м. Києва, Державного архіву Київської, Житомирської, Волинської, Вінницької, Хмельницької областей, Вінницького обласного краєзнавчого музею та Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, а також опубліковано статистичні дані, законодавчі нормативно-правові акти, мемуари.

Наукове і практичне значення праці полягає в тому, що на основі нововиявлених архівних матеріалів подано систематичний огляд становлення та діяльності органів селянського самоврядування Правобережної України впродовж другої половини XIX – на початку XX ст. Представлені наукові висновки, узагальнення, спостереження та фактографічні відомості можуть бути використані в подальших дослідженнях історії адміністративного апарату Російської імперії, традиції самоврядування на теренах України, історії функціонування сільських громад, а також для створення узагальнюючих студій з історії України, розробки і викладання спецкурсів у вищій школі.

Сформульовано перспективи подальшого дослідження з історії функціонування органів селянського самоврядування, їхньої діяльності як низових ланок управління селянством, передусім органів селянського самоврядування в умовах Першої світової війни, взаємин волосних і сільських управ із земствами на Правобережжі.

Проаналізовано закономірності та специфіку становлення нових органів станового селянського самоврядування – волосних управ і сільських правлінь у Київській, Подільській та Волинській губерніях. Розглянуто трансформаційні процеси у світлі внутрішньополітичного становища в імперії Романових та Південно-Західному краї. Проаналізовано закони та підзаконні акти, що безпосередньо або опосередковано стосувалися селянського управління впродовж другої половини XIX – початку XX ст.

Обстоюється думка, що селянське самоврядування, яке складалося з двох ланок (вищої – волосної та нижчої – сільської), забезпечувало низку стратегічних функцій державного управлінського апарату. Відзначено, що волосні та сільські адміністрації не були установами державного управління, а їхні працівники не числилися чиновниками, хоч на них покладалися такі важливі функції, як-от: фіскальна, призовна, поліцейська та судова. Показано, що на рівні власних громад селянські управи забезпечували роботу освітньої, культурної, медичної та інших соціальних сфер.

Охарактеризовано кадровий склад селянських адміністрацій. Розкрита проблема нестачі кваліфікованих фахівців на виборних посадах, які мали право займати лише члени сільських громад. Підкреслено, що виборні посади волосного старшини, сільського старости, касира, збирача податків, суддів часто займали особи з недостатньою освітою. Встановлено випадки, коли реальна влада у волосних правліннях належала не волосному старшині, а писарю як єдиній грамотній особі в управі. Волосні і сільські писарі, котрі наймалися на службу, могли бути представниками як селянського, так і інших станів. Писарями виконувалася вся канцелярська робота, обсяг якої, як простежено в дослідженні, суттєво зростає. Для якісного ведення діловодства у волостях практикували винаймання помічників писарів.

Розглянуто умови праці та соціальне забезпечення працівників волосних управ та сільських правлінь. Органи селянського самоврядування утримувалися коштом сільських громад. Існували окремі статті у волосних і сільських бюджетах, у яких зазначалися розміри заробітних плат волосних старшин, сільських старост, писарів й інших службовців. Оплата праці селянських виборних і найманих працівників була мізерна й не відповідає реальним обсягам праці в органах самоврядування. Наголошено, що фінансова залежність від селянства, яке через волосні та

сільські сходи затверджувало бюджети й розміри грошових стягнень на заробітну плату, підривала авторитет місцевого керівництва.

Уперше відтворено робочий простір волосних управ і сільських правлінь на прикладі окремих установ і їхніх інвентарних книг, збережених будівель – пам'яток архітектури.

Розглянуто заохочення до служби працівників селянських адміністрацій, зокрема правові переваги, які надавав законодавець волосним старшинам, суддям та іншим обраним посадовцям, котрих не мали інші члени сільських громад.

Висвітлено практики нагородження посадовців, котрі відзначилися на службі в органах селянського самоврядування. Зазначено, що найчастіше до нагороди представлялися волосні старшини, сільські старости, писарі, рідше – збирачі податків, касири та інші працівники. З'ясовано, що для селянського стану на законодавчому рівні існували деякі обмеження в нагородженні, зокрема орденами. Окреслено типи нагород та підстави нагородження.

Проаналізовано фінансову діяльність волосних і сільських управ. На прикладі окремих волостей відтворено бюджети сільських і волосних громад, встановлено джерела надходження, статті витрат. Окреслено чинники, які впливали на соціально-економічне становище волосних і сільських громад, серед яких: чисельність жителів громад, їхнє географічне розташування (прикордонний регіон, наближеність до волосних чи повітових центрів), а також наявність у власності громади природних ресурсів (водних, лісових, покладів корисних копалин та ін.).

Продемонстровано, що органи селянського самоврядування, запроваджені 1861 р., фактично були найнижчою ланкою управління в адміністративному апараті Російської імперії. У Правобережних губерніях діяльність волосних і сільських зібрань (сходів), їхніх адміністрацій контролювалася представниками влади – мировими посередниками, що регламентувалося законодавством. Ці структури значною мірою

забезпечували функціонування низки державних секторів (адміністративного, податкового, військового, поліцейського та ін.). Тому для обстоювання інтересів і потреб громади витрачалося істотно менше зусиль і ресурсів порівняно з обстоюванням державних сфер життєдіяльності.

Ключові слова: органи селянського самоврядування, волость, сільська громада, волосний сход, сільський сход, волосний суд, волосний старшина, сільський староста, волосний писар, мировий посередник, з'їзд мирових посередників, кадровий склад, чиновник, «мирський» збір, «мирські» капітали, корупція.

ANNOTATION

Bila K.V. Peasant self-government in the Right Bank of Ukraine in 1861 - 1914.

The dissertation for the degree of Doctor of philosophy in the specialty 032 – history and archeology. The Institute of history of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, 2021.

Annotation content

In the dissertation on the basis of the studied archival materials and a wide array of published and unpublished sources, the bodies of peasant self-government of the Right-Bank of Ukraine, their formation in the 1860s and functioning until 1914 were investigated.

The paper formulates and highlights an actual scientific topic that has not received proper reflection in historiography. The activities of peasant self-government bodies have been comprehensively considered since the entry into force of the "Regulations on peasants liberated from serfdom" in 1861 and until the summer of 1914, when the Russian Empire entered into war, which led to the transition of social and political processes into a new plane of relations. The staff was studied and for the first time the working conditions and social security

of the staff of volost and village administrations were studied. Special attention is paid to the issue of motivation and encouragement of peasant servants to work in the bodies of peasant self-government. The problem of corruption and official violations that took place in the peasant administration bodies was carefully analyzed. The reasons and circumstances that prompted employees of parish and rural administrations to take bribes or official negligence were clarified. The spheres of activity of the bodies of peasant management are characterized, such as: financial, social, judicial, police, and for the first time the cooperation of parish and rural managements with the military sector is described in detail.

In writing the work, the dissertation student used materials from the funds of the Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv, the State Archives of Kyiv, Zhytomyr, Volyn, Vinnytsia, Khmelnytskyi regions, as well as materials from the funds of the Vinnytsia Regional Museum of Local Lore and the Kamianets-Podilskyi State Historical Museum-Reserve. The study also involved published statistics, legislative regulations, sources of a memoir nature.

The scientific and practical significance of the work lies in the fact that the conclusions and generalizations made in the dissertation based on newly discovered archival materials contributed to a comprehensive coverage of the formation and activity of peasant self – government bodies of the Right-Bank of Ukraine during the second half of the XIX-early XX centuries. The proposed scientific statements can be used in further studies of the history of the administrative apparatus of the Russian Empire, the tradition of self-government in Ukraine, the history of the functioning of rural communities, as well as for the creation of generalized works on the history of Ukraine, the development and teaching of special courses in high school.

Prospects for further research and study of the functioning of peasant self-government bodies, their activities as grass-roots management of the peasantry in the general imperial administrative apparatus are formulated. In particular, this is the study of the problem of personnel provision of volost and rural administrations, their interaction with public administration structures;

expansion of powers of volost and rural administrations in the early twentieth century; activities of peasant self-government bodies in the conditions of the World War I and national liberation struggle; relations of volost and rural councils with lands in the provinces of the Right-Bank of Ukraine.

The regularities and specifics of formation of new bodies of state peasant self-government - volost and rural administrations in Kyiv, Podilskyi and Volyn provinces were analyzed. In the course of the study of peasant management, the transformation processes in it were traced in accordance with the domestic political situation in the empire and the South-Western region. These changes are also reflected at the legislative level, thus analyzing the laws and bylaws that directly or indirectly related to peasant administration during the second half of the XIX – early XX centuries.

It was found that peasant self-government, which consisted of two links: higher - volost, and lower rural, performed a number of strategic tasks for the functioning of the state management apparatus. Although township and village administrations were not public administration institutions and their employees were not officials, they were entrusted with such important functions as fiscal, conscription, police, and judicial. Also, at the level of their own communities, peasant councils ensured the work of educational, cultural, medical and other social spheres.

The article describes the personnel structure of peasant administrations. The problem of lack of qualified specialists in elected positions, which were entitled to occupy only members of rural communities, was revealed. Thus, the elected positions of the village foreman, village headman, cashier, tax collector, and court were often held by illiterate persons. There are cases when the real power in the volost boards belonged not to the parish Foreman, but to the clerk, as almost the only competent person in the council. Parish scribes, as well as rural ones, were hired for service and could be representatives of both peasant and other classes. They performed all the clerical work in the parish, which, as

traced in the study, grew further. For high-quality office management in parish, it was practised to hire assistant scribes.

Working conditions and social security of employees of township administrations and village boards are considered. Peasant self-government bodies were maintained at the expense of rural communities. There were separate items in the parish and rural budgets, which indicated the amount of salaries of volost elders, village elders, clerks and other employees. The remuneration of peasant elected and hired workers was scanty and not commensurate with the burden that was imposed on the peasant self-government bodies. And the financial dependence on the peasantry, which through the representative body of the parish and village assemblies approved the budgets and the amount of monetary levies on wages, undermined the authority of the peasant leader.

For the first time, the working space of parish councils and village boards was recreated, on the example of individual councils and their inventory books, preserved buildings - architectural monuments.

The issue of encouragement to the service of employees of peasant administrations has been brought up. Thus, the legal advantages provided by the legislator to village elders, judges and other elected officials, which were not available to other members of rural communities, are considered.

The issue of rewarding officials who distinguished themselves in the service of peasant self-government is described. Thus, most often the award was given to village elders, clerks, less often - tax collectors, cashiers and other employees. It was found that for the peasantry at the legislative level there were some restrictions on the awards received, including orders. The types of awards and the grounds on which they were presented to a peasant employee were studied.

The financial activity of township and village administrations is analyzed. The budgets of rural and township communities were reproduced on the example of individual volost, sources of income and expenditure items were

established. The factors that influenced the socio-economic situation of volost and rural communities were found out, including: the number of residents of communities, their geographical location (border region, proximity to volost or county centers), as well as the availability of the Natural Resources (Water, Forest, mineral deposits, etc.) in the community's ownership.

Peasant self-government bodies introduced in 1861 actually became the lowest level of government in the administrative apparatus of the Russian Empire. In the Right-Bank Provinces, the activities of township and village assemblies (assemblies) and their administrations were controlled by government officials, peace mediators, as required by law. These structures worked primarily to ensure the work of a number of public sectors (administrative, tax, military, police, etc.). Therefore, they spent relatively less effort and resources to serve the community.

Key words: peasant self-government bodies, volost, village community, volost assembly, village assembly, parish court, parish foreman, village headman, volost clerk, peace mediator, congress of peace mediators, personnel, official, secular gathering, secular capitals, corruption.

**СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ НАУКОВИХ ПРАЦЬ АВТОРА ЗА
ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ**

1. Melnychuk K. Poles and Jews in the work in the peasant self-government in Right-Bank Ukraine in the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries. *Res Historica. Czasopismo Instytutu historii UMCS. №51. Lublin, 2021. p. 387–402.*
2. Мельничук К. Селянське самоврядування на Правобережжі України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: проблема формування кадрового складу. *Український історичний журнал. №3. К., 2021. С. 29–41.*
3. Мельничук К. Архівні фонди волосних і сільських правлінь Правобережної України: джерелознавчий аналіз. *Архівістика: теорія, методика, практика.: матеріали Другої міжнародної науково-практичної конференції. (22–23 квітня 2021, Кам'янець-Подільський). С. 142–145.*
4. Мельничук К. Бюджети органів селянського самоврядування пореформеної доби Правобережної України. *Український історичний збірник, Вип. 21. К., 2019. С. 42–59.*
5. Мельничук К. Діяльність органів селянського самоврядування Київської, Подільської, Волинської губерній в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: джерелознавчий аспект. *Розвиток національного краєзнавства та історико-регіональних досліджень на Поділлі і Південно-Східній Волині: досвід, проблеми, перспективи (до 75-річчя від дня народження професора Лева Васильовича Баженова): матеріали наукового круглого столу. (5 лютого 2021, Кам'янець-Подільський). Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2021. С. 230–243.*
6. Мельничук К. Збір податків у практиці селянського самоврядування пореформеної доби (за матеріалами Київської, Подільської і Волинської губерній). *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. Вип. 28. К., 2018. С. 110–124.*
7. Мельничук К. Корупція в органах селянського самоврядування Правобережної України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.:

- форми, сфери поширення, прояви. *Український селянин: збірник наукових праць*. Вип. 24. 2020. С. 28–38.
8. Мельничук К. Проблема селянського самоврядування другої половини XIX – початку XX ст. на сторінках «Енциклопедичного словаря Брокгауза і Ефрона». *Україна доби модернізації XIX–XX ст.: соціум, цінності, життєві практики: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції*. Херсон: ХДУ, 2020. С. 64–70.
 9. Мельничук К. Селянське самоврядування на Поділлі в 1861–1914 рр.: Сучасна історіографія дослідження. *Духовні витоки Поділля: місцеве самоврядування в історії краю: матеріали VIII всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 12 квітня 2018 р.)* Хмельницький: ХГПА, 2018. С. 67–72.
 10. Мельничук К. Участь органів селянського самоврядування у забезпеченні військової повинності та потреб армії у другій половині XIX – на початку XX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Вип. 29. К., 2019. С. 80–94.
 11. Мельничук К. Участь поляків та євреїв у органах селянського самоврядування на Правобережній Україні у другій половині XIX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Вип. 30. К.: 2020. С. 46–58.

Тези

1. Мельничук К. Проблеми натуральних повинностей селян у роботі органів селянського самоврядування Правобережної України пореформеної доби. *Історія торгівлі, податків і мита: матеріали XIII міжнародної наукової конференції*. Дніпро, 2019. С. 45–47.
2. Мельничук К. Волосні писарі, як представники сільської еліти у II половині XIX – на початку XX ст.: за матеріалами Київської, Подільської та Волинської губерній. *Круглий стіл «Українська еліта в історичній ретроспективі»: Програма та матеріали*. (Кам'янець-Подільський, 25 червня 2020 р.). Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2020. С. 43–47.

3. Мельничук К. «Пережиток минулого» чи «хороший компроміс»? : натуральні повинності селянських громад у другій половині XIX – на початку XX ст. *Проблеми місцевого самоврядування в сучасній Україні: стан та перспективи їх подолання: матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (Переяслав, 16 квітня 2021 р.)*. Переяслав, Університет Григорія Сковороди в Переяславі, 2021. С. 54–57.
4. Біла К. Шинкарська справа на селі в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Історія торгівлі, податків та мита. Тези доповідей. XV міжнародна наукова конференція (Дніпро, 21–22 жовтня 2021 р.)*. К., 2021. С. 46–48.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЇ.....	2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	15
ВСТУП.....	16
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1 Стан наукової розробки проблеми.....	22
1.2 Джерельна база.....	42
1.3 Методологія дослідження.....	60
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ СЕЛЯНСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ: ЗАКОНОМІРНОСТІ ТА СПЕЦИФІКА	
2.1 Впровадження селянського самоврядування, його законодавче регулювання.....	78
2.2 Кадровий склад волосних і сільських управ.....	95
2.3 Умови праці, матеріальне забезпечення, соціально-правовий статус працівників громадського управління селян.....	116
2.4 Корупція та службові порушення в органах селянського самоврядування.....	133
РОЗДІЛ 3. ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ СЕЛЯНСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ	
3.1 Фінансова робота селянських адміністрацій.....	155
3.2 Забезпечення виконання натуральних повинностей.....	170
3.3 Судова та поліцейська діяльність.....	183
3.4 Соціальна сфера управління.....	199
ВИСНОВКИ.....	228
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	240
ДОДАТКИ.....	305

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ПСЗРИ	–	Полное собрание законов Российской империи
ПЗЗРІ	–	Повне зібрання законів Російської імперії
ЦДІАК України	–	Центральний державний історичний архів України у м. Києві
Держ. арх. Київської обл.		Державний архів Київської області
Держ. арх. Хмельницької обл.	–	Державний архів Хмельницької області
Держ. арх. Вінницької обл.	–	Державний архів Вінницької області
Держ. арх. Житомирської обл.	–	Державний архів Житомирської області
Держ. арх. Волинської обл.	–	Державний архів Волинської області
Руб.		Рублів
Тип.		Типографія
К-ПДІМ-З		Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник
ВОМ		Вінницький обласний краєзнавчий музей

Вступ

Друга половина XIX – початок XX ст. ознаменувалися розгортанням у Російській імперії модернізаційних процесів, які стосувалися й аграрного сектора. Модернізація в імперії Романових була вторинною, запізною та паліативною, а в багатьох сферах – сповільненою й суперечливою, що, звичайно, позначилося на конструюванні селянського самоврядування. Селянська реформа 1861 р. скасувала кріпацтво та запровадила нову форму управління селянством. Самоврядування було важливою складовою процесу емансипації селянства як результат модернізаційних потуг, зорієнтованих на вирівнювання його становища як стану, хоч і в досить обмежених масштабах. Так, найчисленніший у Російській імперії селянський стан до реформи не був однорідним за своєю структурою, адже складався з кріпаків, котрі працювали на землі, кріпаків дворових, державних та удільних селян. У результаті змін селянський стан уніфікувався й запроваджувалося його самоврядування. Створення волосних адміністрацій, підпорядкування сільських громад цим волостям викликало насторогу та спротив у селян, що саботували волосні сходи і вибори очільників новостворених установ. Адаптація селянства до запровадженої форми самоврядування відбувалася поступово, із привнесенням у них елементів селянської культури й патріархальних традицій управління.

Місцеве самоуправління є важливим компонентом модернізації в різні історичні епохи й періоди. З огляду на це цілком логічно постають компаративні паралелі з обсягу зіставлення адміністративних практик, досвіду, проблем, суперечностей, недоліків і досягнень селянського самоврядування після реформи 1861 р. з реформуванням адміністративно-територіального устрою та самоуправління громад у сучасній Україні. Отже, актуальність провідної проблематики дисертаційної студії полягає у вивченні та репрезентації розмаїтого історичного досвіду селянського

самоврядування 1861–1914 рр., який становить незаперечний інтерес як для різних категорій дослідників соціальної й економічної історії, так і науковців, котрі опрацьовують проблеми адміністрування й управління місцевих громад у широкій історичній ретроспективі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконується в межах планової теми науково-дослідної роботи відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України «Соціально-історичні форми самоврядування в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)» (державний реєстраційний номер 0117U004095), «Соціально-економічна модернізація в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)» (державний реєстраційний номер 0120U100515).

Об'єктом дослідження є органи селянського самоврядування, а саме волосні й сільські правління, волосний суд, сільські та волосні сходи другої половини XIX – початку XX ст. на Правобережжі.

Предметом дослідження є процес формування, становлення та функціонування системи селянського самоврядування, зокрема його практик, способів і механізмів взаємодії з інститутами імперської влади в Київській, Подільській та Волинській губерніях у 1861–1914 рр.

Мета дослідження: на основі комплексу опублікованих та неопублікованих джерел, спеціальних історичних досліджень з'ясувати структуру і функціонування органів самоврядування селян, взаємовідносини з державними установами в період ліберальних реформ, контрреформаційного курсу та революційних потрясінь на початку XX ст.

Досягнення цієї мети передбачає виконання таких **завдань:**

- проаналізувати стан наукового розроблення проблеми;
- з'ясувати рівень забезпечення теми джерельною базою;
- охарактеризувати законодавче регулювання органів селянського самоврядування від створення і впродовж функціонування в 1861–1914 рр.;

- розглянути структуру управління селян, кадровий склад волосних і сільських управ, сформувати соціально-професійний портрет їхніх працівників;
- визначити умови праці, соціальне забезпечення та статус посадовців селянського самоврядування;
- розкрити недоліки в роботі селянського самоуправління, зокрема проблему корупції та службового недбальства;
- окреслити фінансову роботу установ селянського самоврядування;
- простежити взаємодію органів волосного й сільського управління з військовим та іншими державними секторами;
- проаналізувати склад та діяльність волосного суду;
- розглянути поліцейські повноваження волосних посадовців;
- представити характеристику соціальних практик органів селянського самоврядування, зокрема їхній внесок у розвиток освіти, культури, медицини й установ соціальної опіки.

Територіальні межі роботи охоплюють Київську, Подільську та Волинську губернії, що утворювали генерал-губернаторство Південно-Західний край. Подекуди, зважаючи на специфіку дослідження, з метою здійснення порівняльного аналізу доводилося виходити за географічні рамки дослідження й торкатися діяльності установ селянського самоврядування інших губерній підросійської України та російських губерній її європейської частини. Вибір окреслених територіальних меж дослідження спричинений особливостями адміністрування на цих територіях порівняно з іншими губерніями імперії в другій половині XIX – на початку XX ст.

Хронологічні рамки студії локалізуються періодом від набуття чинності «Загального положення про вихід селян із кріпосної залежності» 19 лютого 1861 р. до початку Першої світової війни, а саме вступу Російської імперії у війну влітку 1914 р. Верхня хронологічна рамка дослідження обумовлена початком створення селянського самоврядування,

нижня – вступом держави у війну та введенням у державі військового стану, що, безумовно, позначилося на функціонуванні селянського самоврядування. Це проявилось в залученні органів самоврядування до організації забезпечення провізією російської армії, частини якої дислокувалися в регіоні, котрий був прифронтною зоною. Окрім цього, практики селянських органів самоврядування суттєво розширилися в таких сферах, як-от: призовна діяльність, опікування вдовами та сиротами військовослужбовців, виплати допомоги сім'ям солдатів – членів сільських громад.

Наукова новизна одержаних результатів:

- введено до наукового обігу низку неопублікованих джерел з історії селянського самоврядування Правобережної України другої половини XIX – початку XX ст.;
- здійснено загальний аналіз кадрового складу обраних та найманих працівників волосних і сільських правлінь, створено соціально-професійний портрет посадовців, які займали ключові посади в селянських адміністраціях;
- розглянуто умови праці, робочий простір, соціальне забезпечення посадовців селянського самоврядування;
- комплексно вивчено проблему корупції та службового недбальства в установах селянського самоврядування;
- простежено співпрацю органів селянського самоврядування з військовим сектором.

Поглиблено:

- знання про фінансову діяльність органів селянського самоврядування;
- відомості про внесок волосних та сільських установ у розвиток освіти, медицини, культури та сферу соціальної опіки.

Практичне значення дисертації полягає в можливості використання отриманих результатів у вивченні соціально-економічної історії України другої половини XIX – початку XX ст., написанні

узагальнюючих праць, підручників, посібників, монографій, викладанні навчальних дисциплін і спецкурсів у закладах вищої освіти. Висвітлення досвіду практичної діяльності органів селянського самоврядування та їхньої взаємодії з владою становить певний інтерес для урядовців, упроваджувачів реформи місцевого самоврядування в Україні на сучасному етапі, а також для функціонерів органів місцевих адміністрацій та об'єднаних територіальних громад.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційної роботи були обговорені на засіданнях відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України Національної академії наук України. Результати дослідження оприлюднено на восьми всеукраїнських і міжнародних наукових конференціях та трьох круглих столах: VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції «Духовні витоки Поділля: місцеве самоврядування в історії краю» 12 квітня 2018 р., Хмельницький; XIII Міжнародна наукова конференція «Історія торгівлі, податків і мита» (24–25 жовтня 2019 р., Дніпро); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Україна доби модернізації XIX–XX ст.: соціум, цінності, життєві практики» (30 квітня 2020 р., Херсон); Конференції молодих учених «Актуальні проблеми історії, філософії і права у дослідженнях молодих учених» (16 червня 2020 р., Київ); Круглому столі «Українська еліта в історичній ретроспективі» (25 червня 2020 р., Кам'янець-Подільський); Круглому столі «Розвиток національного краєзнавства та історико-регіональних досліджень на Поділлі та Південно-Східній Волині (До 75-річчя від дня народження професора Л. В. Баженова)» (5 лютого 2021 р., Кам'янець-Подільський); Круглому столі «Поділля в добу «Великих реформ», присвяченому 160-річчю скасування кріпосного права (11 березня 2021 р., Кам'янець-Подільський); Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Проблеми місцевого самоврядування в сучасній Україні: стан та перспективи їх подолання» (16 квітня 2021 р., Переяслав); II Міжнародній науково-

практичній конференції «Архівістика: теорія, методика, практика» (22–23 квітня 2021 р., Кам'янець-Подільський); IV Всеукраїнській науково-практичній конференції «Суспільні трансформації на Поділлі наприкінці XVIII – на початку XX ст.» (22 квітня 2021 р., Кам'янець-Подільський); XV Міжнародній науковій конференції «Історія торгівлі, податків і мита» (21–22 жовтня 2021 р., Дніпро).

Публікації. Матеріали дисертаційного дослідження відображено в 15 наукових публікаціях, чотири із яких – у виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України зі спеціальності 07.00.01 – «Історія України» з присвоєнням категорії «Б», одна – у виданні, включеному до переліку наукових фахових видань України зі спеціальності 07.00.01. – «Історія України» з присвоєнням категорії «А» та індексованому в базі даних Web of Science Core Collection, одна – у закордонному фаховому періодичному науковому виданні, яке виходить на території держави, яка входить до Європейського Союзу.

Перспектива подальшого дослідження. Обрана тема є багатоаспектною, наявний фактологічний матеріал в архівних фондах дав змогу вивчати широкий діапазон проблем функціонування різних сфер органів селянського самоврядування, передусім їхні практики й заходи для забезпечення добробуту членів громади та виконання адміністративних функцій влади.

Структура дисертаційного дослідження. Тема, об'єкт, предмет і завдання визначили його внутрішню структуру, яка складається зі вступу, основної частини (3 розділи і 11 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Загальна кількість основного тексту становить 239 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Селянське самоврядування в період модернізаційних перетворень другої половини XIX – початку XX ст. займає окреме місце серед селянознавчих студій. Так, в останнє десятиліття з'явилася низка наукових праць з історії селянського самоврядування, що вказує на виокремлення нового напрямку досліджень. Однак чималий науковий доробок, що торкається проблеми самоврядування селян, залишили дослідники минулих епох. Історіографічний огляд побудовано за проблемно-хронологічним принципом. Прикладна диференціація історичних студій подана на основі традиційної трьохчленної періодизації: дорадянський (1861–1917 рр.), радянський (1917–1991 рр.), новітній (1991–2021 рр.) періоди. Крім того, радянський період поділяємо на два етапи: 1917–1955 рр., 1956–1991 рр., що вмотивовано як політичною лібералізацією в СРСР, так і істотним розширенням студіювання проблематики, пов'язаної з реформою 1861 р. і пореформеною добою. Ця періодизація відображає як кардинальні політичні і соціокультурні трансформації суспільства, так і відповідні парадигми змін в історіографії. До огляду також включені окремі праці з еміграційної та зарубіжної історіографії, котрі тією чи іншою мірою висвітлювали історію селянського самоврядування в межах провідної проблематики.

Законодавчі трансформації в аграрному секторі впродовж другої половини XIX – початку XX ст. турбували сучасників цих процесів. Вивчення селянської реформи розпочалося перед обнародуванням у 1861 р. «Загального положення про вихід селян з кріпацької залежності» (далі «Положення 1861 р.»). У науковому просторі з'явилися роботи,

присвячені діяльності редакційних комісій по підготовці «Положення 1861 р.». Серед таких досліджень варто вирізнити ґрунтовну працю – чотиритомне зібрання матеріалів О. Скребицького, де дослідник розглядав діяльність губернських комітетів, зокрема їхні пропозиції відносно селянського управління, мирових судів, взаємного страхування, роботи запасних хлібних магазинів [463, с. 11]. Детальним описом цих же комісій привертають увагу напрацювання колишнього їхнього діяча М. Семенова. Автор занотовував дискусії членів комісії щодо різних питань аграрних перетворень, які в подальшому лягли в основу його праці, що вийшла через 20 років по завершенню роботи над «Положенням 1861 р.». Зокрема, у ній йшлося про обговорення діячами комісії розмірів селянської общини, діяльність сільських сходів, питання, які необхідно делегувати на їхній розгляд [552, с. 204–205, с. 483]. Автори ставили за мету відобразити кропітку та наполегливу роботу членів губернських комітетів та Редакційної комісії, позитивно оцінюючи їхню діяльність. Дослідники наголошували на доречності пропонованих законотворцями форм, щодо питання селянського самоврядування.

Критичний аналіз Селянської реформи здійснив представник ліберальної петербурзької професури, історик і правник К. Кавелін, торкнувшись селянського і дворянського питань, проблеми землеволодіння, окрему увагу приділивши темі селянського побуту та управління, феномену селянської общини. Зокрема, він вказував на складності останнього питання, оскільки селянська поземельна община, на думку історика, гальмувала процес становлення заможного селянського господарства, а подвірне землеволодіння в сільській громаді призводило до поступового обезземелення селянських сімей, що відбувалося через переділи успадкованої землі [437, с. 654–655]. Про селянське управління він відгукувався негативно, зазначаючи про випадки узурпації влади мировими посередниками та земськими начальниками, утискання ними волосних старшин та інших представників селянського начальства

[439, с. 780]. К. Кавелін, як колишній службовець Міністерства внутрішніх справ і канцелярії Комітету міністрів, визнавав допущені прорахунки в процесі її реалізації, розмірковував щодо причин невдач та подальше розв'язання селянського питання [437, с. 654; 438, с. 284; 440, с. 353; 436, с. 365].

У період контрреформ селянського управління історики продовжували вивчати результати Селянської реформи. Так, дослідник О. Якубович негативно відгукувався щодо окремих статей «Положення 1861 р.». Зокрема, автор відзначив статтю 114, відповідно до якої на посади волосних суддів обиралися лише домовласники, а не всі члени громади. За таких обставин селяни, котрі не були домовласниками, позбавлялися права долучитися до селянського врядування. Крім цього, автор акцентував увагу на низці несправедливих рішень щодо безземельних селян – наймитів. Історик розмірковував над корупцією в органах селянського управління, зловживанні службовим становищем, пияцтві, що мало місце на сільських чи волосних сходах [603, с. 14–15]. У 1880-х роках селянське управління детально розглянув історик А. Титов, який був земським гласним Ярославської губернії. Дослідник виявив недоліки і позитивні сторони селянського самоврядування, зауважив безправне становище волосного старшини перед губернським керівництвом та більшістю чиновників. Історик був переконаний, що самоврядування селян повинно мати більше прав та свобод у вирішенні власних господарських та адміністративних питань [578, с. 6; 579, с. 8–9].

Економічно-статистичний аналіз селянського устрою в контексті аграрних перетворень П. Столипіна представив історик і правознавець І. Чернишов. Використовуючи відгуки селян, дослідник простежив наслідки виходу з кріпацтва селян незаможних, середняків та куркулів. Останні займали важливі адміністративні посади в селянському управлінні, тому, на відміну від селян-середняків, не бажали пришвидшувати руйнування общини [589, с. 77]. Науковець висвітлив

функції, що здійснювала сільська громада в селах з традицією подвірного землеволодіння, вказав на її адміністративні обов'язки як «інституції державно-поліцейської» [589, с. 81].

Таким чином, в історіографії 1860–1917-х рр. простежується загалом схвальна оцінка реформам Олександра II, становому самоврядуванню для селян імперії. Ця оцінка здебільшого була вмотивована як наближеністю тодішніх дослідників до предметної області студіювання – станового самоврядування селян, оскільки вони були очевидцями, сучасниками, іноді навіть учасниками тодішніх реформ, так і їхньою лояльністю до імперської влади. Так, незважаючи на те, що дослідники критикували залежність органів самоврядування від чиновників, вказували на прогалини в законодавстві, які призводили до нерівномірного розподілу влади в сільських громадах, вони не ставили під сумнів рішення царату щодо станового селянського самоврядування.

Радянську історіографію поділяємо на два етапи: 1917–1955 рр., 1956–1991 рр. На світанку становлення держави Рад на історичну науку покладалося ідеологічне завдання марксистського потрактування явищ та подій минулого. Абсолютизуючи марксистські та ленінські догми, більшовики нав'язували науковцям відповідні дослідницькі схеми. Проте швидко пристосуватися до нових суспільно-політичних тенденцій не вдавалося навіть їхнім симпатикам. Так, у 1917 р. науковець, член РСДРП І. Чернишов опублікував дослідження, присвячене селянській общині після запровадження закону 9 листопада 1906 р. про вихід селян на хутори. У передмові автор виправдовувався, що роботу над виданням здійснював з урахуванням царської цензури, тому його текст позбавлений ідеологічного забарвлення. Становище селянства він визначав безправним й сподівався на встановлення після Лютневої революції демократичного селянського самоврядування [590, с. 31]. Дослідження здійснене за результатами аналізу опитувальників, що заповнювали селяни про земельні закони початку ХХ ст. і враховувало дані селян з правобережних губерній.

Відносно останніх зазначалося переважання подвірного землеволодіння і стверджувалося, що «указ від 9 листопада 1906 р. не мав для них значення» [590, с. 211]. Водночас дослідник зазначив, що у Волинській губернії цей закон використовували переважно заможні селяни для відселення на хутори [590, с. 214]. Зрештою, науковий доробок історика увінчався низкою соціально-економічних досліджень з історії аграрного господарства в Росії, у яких селянське самоврядування ототожнювалося з органами державного управління, а саме словосполучення вживалося в лапках [588; 591, с. 40–41].

Дотичною до теми самоврядування селян стала робота українського історика-марксиста у 1920-х рр. М. Яворського [442, с. 260–261]. У праці «Історія України в стислому нарисі» М. Яворський згадував про передумови скасування кріпосного права, гостро постало в суспільстві земельне питання. Дослідник розмірковував над життям селянської громади, зазначав, що в общині середини ХІХ ст. відбувалися процеси «пролетаризації» селянства, його трансформації і «виштовхування» зі свого середовища шкідників-«глитаїв» – тих, хто представляв його відносно заможнішу частину [601, с. 148–151]. Історик характеризував соціально-економічні відносини на селі крізь призму класової боротьби, використовуючи емоційно забарвлену лексику, формував негативний образ селянських перетворень. Відмінними були міркування історика М. Слабченка, який, імовірно, не погоджувався з деякими тезами та дослідницьким стилем колеги. Історик О. Ясь припускає, що до написання багатотомного проекту «Матеріалів до економічно-соціальної історії України ХІХ століття» М. Слабченка підштовхнула поява хрестоматії М. Яворського, присвячена добі капіталізму в Україні. Натомість останній, на думку О. Яся, ревниво поставився до виходу «Матеріалів...» й загальмував видання їхнього другого тому [606, с. 197–198]. Щодо оцінки результатів Селянської реформи, зокрема нововведень у селянському управлінні, М. Слабченко справедливо відмітив, що основною функцією

сільської общини була фіскальна, а механізмом її забезпечення слугувала кругова порука як гарантія вчасного стягування викупних платежів, податків та інших повинностей на користь поміщиків і держави. Цікаво, що дослідник розрізняв громаду і «общину», уточнюючи, що перша була запроваджена Селянською реформою, а друга форма самоуправління існувала в деяких громадах ще до 1861 р. М. Слабченко загалом засуджував запроваджене в 1861 р. селянське самоврядування як структуру, покликану «обмежувати» права селянства, а не захищати їх. Проте він відзначав і позитивні сторони селянського управління, зокрема цілком слушно підкреслив його об'єднуючий фактор, адже розрізнені до 1861 р. групи селян «об'єдналися в одне тіло» [561, с. 9–10].

Російські історики більшовицької орієнтації розглядали самоврядування селян переважно в контексті селянського руху під час революційних змагань, де йому відводили роль визискувачів селян та придушувачів повстань. Так, історик С. Дубровський зображував органи селянського самоврядування як одну із ланок державного апарату, покликану «вибивати» з селян податки та викупні платежі [413, с. 31]. Історик В. Качинський у монографії, присвяченій історії селянського руху, описав, зокрема, боротьбу селян із волосними старшинами, сільськими старостами, писарями та поліцейськими стражниками як противниками «революційних перетворень» на селі [452, с. 39].

Посилення у 1930-х рр. над науковими дослідженнями ідейно-політичного контролю негативно позначилося на вивченні історії селянського самоврядування. Ця тема предметно не розглядалася і лише частково згадувалася в контексті аграрних перетворень. Очільник Московської школи істориків-марксистів, академік М. Покровський у четвертому томі багатотомного видання російської історії розглянув селянське «мирське» самоврядування 1860-х рр. Науковець розмірковував над фіскальною та поліцейською роллю громади та механізмом впливу на неї «кругової поруки». Історик дійшов висновків, що Селянська реформа

не звільнила селянина, а поставила його в нову залежність від громади, яка через свою закритість та консервативність ніяк не сприяла «капіталістичному» розвитку села в Російській імперії [531, с. 96]. Історик Й. Шахназаров, вивчаючи Селянську реформу 1861 р., питання самоврядування селян торкнувся лише в характеристиці повноважень сільської громади, у якій продовжила діяти кругова порука [597, с. 121]. Членів волосної управи він ототожнив з куркулями, називаючи їх «мироїдами», «пригноблювачами селянської бідноти» [597, с. 149].

Отже, у 1917–1930-х рр. тема селянського самоврядування вивчалася слабо, переважно на рівні сільської громади. Дослідники оцінювали її в однозначно негативному ракурсі, а селянський адміністративний апарат характеризували виключно як поліцейську і фіскальну структуру. На початку 30-х рр. із поширенням масштабних репресивних кампаній і масованих кадрових чисток в історичній науці ця проблема переважно випала з поля зору учених, які намагалися пристосуватися до ідеологічних вимог радянського режиму.

Наступний етап у радянській історичній науці розпочався в другій половині 1950-х рр. і пов'язаний, насамперед, із так званою політичною «відлигою». У цей час збільшилася кількість наукових праць, розширилася тематика досліджень відповідно до тенденції «десталінізації». Часткова лібералізація суспільно-політичного життя фактично розпочалася у 1956 р., а наближення річниці скасування кріпацтва спонукало науковців до вивчення історії аграрних реформ у Російській імперії середини ХІХ ст. Історики знову звернулися до аналізу селянського самоврядування, запровадження якого було складовою перетворень на селі.

Скориставшись ідеологічним послабленням у науці, історик А. Бондаревський актуалізував проблему волосного управління в губерніях підросійської України і становища селянства після реформи 1861 р. [345]. Звісно, науковець здійснював дослідження в межах накиннутих офіційних канонів марксизму-ленінізму, передусім у світлі пануючої ідеї т. зв.

класової боротьби. Природно, що опір селян запровадженню селянського самоврядування в 1860-х рр. він висвітлював винятково як боротьбу проти свавілля поміщиків, які нав'язували свою «опіку» [344, с. 40]. Однак, на відміну від досліджень своїх попередників, А. Бондаревський вперше предметно розглянув становлення та функціонування селянського громадського управління, виявив його регіональну специфіку, визначив склад селянських адміністрацій, статті їхніх видатків і прибутків, розміри заробітних плат [344, с. 72–73]. Віддаючи належне також трендам доби, він звернув увагу на місце волосного апарату в революційному русі на селі на початку ХХ ст. [344, с. 123]. У висновках дослідник заперечив твердження істориків 1930-х рр. відносно того, що реформа не посприяла розвитку «капіталістичних» відносин на селі. Історик наголошує, що селянська реформа, навпаки, прискорила розвиток капіталізму. Адже селянство, яке формально стало вільним, хоча й перебувало в тимчасовій економічній залежності від поміщика, отримало можливість здійснювати самоврядування. Незважаючи на недоліки в селянському самоврядуванні, історик назвав Селянську реформу «кроком вперед» у порівнянні з феодалними методами управління в селах Російської імперії. Серед переваг, що здобули селяни, дослідник вказав на право обирати представників у волосний і сільський сход, кандидатів на керівні посади до волосного та сільського правління, розв'язувати низку господарських і побутових питань громади.

Ключовими дослідженнями з селянознавчих студій, де, зокрема, було представлено діяльність селянського самоврядування, стали роботи 1950-х – 1970-х рр. П. Зайончковського, М. Лещенка, М. Дружиніна. Так, у монографіях першого про реалізацію «Положення 1861 р.» проаналізовано становище селянства перед реформуванням, значна увага приділена уставним грамотам, викупним операціям, також розглянута регіональна специфіка впровадження реформи у Північно- і Південно-Західних краях [418, с. 365; 417, с. 273]. Про органи селянського самоврядування

П. Зайончковський висловлювався негативно, називаючи їх «урядовою агентурою на селі» [418, с. 94, 98], «поміщицькою опорою». А з призначенням у 1860-х рр. волосних старшин і старост дослідник пов'язував припинення селянських бунтів, таким чином зазначивши їхню важливу для влади поліцейську функцію [418, с. 97].

Історик М. Лещенко використовував щодо органів селянського самоврядування прикладку «так звані», а сам термін самоуправління подавав у лапках, підкреслюючи цим їхню несамотійність [476, с. 16]. Дослідник аналізував діяльність селянських посадовців, їхні фіскальні функції [476, с. 130], описував структуру самоврядування, зокрема його поділ на волосну та сільську ланки, і відповідно їхні повноваження [476, с. 134–135]. Органи самоврядування селян науковець називав залежними від дворянства, царських чиновників і поліції [476, с. 136]. Безперечною перевагою наукових праць М. Лещенка стало застосування ним статистичного методу дослідження при характеристиці селянського руху [329, с. 131–144]. Використовувані ним концептуальні підходи радянської історіографії мали визначальне значення, зокрема, й при оцінці органів самоврядування. Наприклад, характеризуючи виступи селян у травні-вересні 1861 р., він вказував, що тоді відбулося не менше 39 виступів, спрямованих проти обрання сільських старост і волосних старшин. Попри це, зазначав історик, царському уряду вдалося придушити розрізнені виступи селян і «забезпечити створення розгалуженої сітки сільських і волосних установ» – «органів так званого селянського самоуправління» [475, с. 130].

Постійну увагу до аграрної проблематики демонстрував відомий радянський учений, академік М. Дружинін [410; 411]. Характеризуючи селянське самоврядування, дослідник звернув увагу на повноваження сільських і волосних сходів, членів їхніх правлінь, наголосив на несамотійності селянських адміністрацій, підпорядкуванні їх мировому посереднику та повітовому й губерньському начальству [412, с. 41–42].

Історик вважав, що запровадження органів самоврядування відбувалося в умовах «загостреного класового антагонізму», котре проявлялося в намаганні «поміщиків-мирових посередників» призначати «піддатливих» і «благонадійних» селян на управлінські посади [412, с. 42–43].

Дещо відмінними від попередніх досліджень аграрної історії стали напрацювання історикині Л. Захарової. Вона розглянула протистояння різних угруповань всередині імперського чиновництва при укладанні «Положення 1861 р.». Незважаючи на те, що селяни залишалися оподаткованим станом і їхнє правове становище мало багато специфічних станових обмежень, зазначила науковець, усе ж скасування кріпацтва відкривало для селян перспективи «нового громадянського життя», яке проявлялося передусім в організації самоврядування. Характеризуючи самоврядний устрій, дослідниця наголошувала, що реформатори вважали створення волості кроком перетворення її із станової на всестанову. Узагалі Л. Захарова позитивно оцінювала селянське самоврядування, яке, як наголошувала історикиня, у перспективі стало тією інстанцією, що обирала представників до земств – всестанових органів самоврядування [419, с. 157].

Новаторським виданням порівняно з напрацюваннями істориків 1960–1970-х рр. стала колективна монографія Б. Литвака, В. Козлова, П. Кабитова «Російське селянство. Етапи духовного звільнення». У ній автори застосували нові дослідницькі стратегії, а предметом вивчення обрали суспільну самосвідомість селян та її трансформацію у ХІХ – на початку ХХ ст. [435, с. 28]. Однак у характеристиці селянського самоврядування фахівці не змінили усталеного в радянській історичній науці погляду на селянське самоврядування як «експлуатуючий» прошарок селянства. Автори притримувалися ідеї «класового розшарування» селянського загалу, відповідно до якого «куркулі» контролювали волосних старшин, старост, сільські і волосні сходи, та шляхом підкупу багатіли, відбираючи собі кращі землі громади [435, с. 47].

Отже, у 1917–1991-х рр. тема селянського самоврядування не стала окремим напрямом досліджень. Селянське самоврядування вивчалось в контексті аграрних перетворень та революційних потрясінь другої половини XIX – початку XX ст. Органи селянського самоврядування розглядалися як частина державного апарату, який працював на обмеження та поборення виступів селян проти влади. Їхні адміністрації історики ототожнювали з органами влади, що контролювали селянство, а їхніх діячів – із чиновниками. За винятком досліджень А. Бондаревського та Л. Захарової, що висвітлили переваги і недоліки селянського громадського управління, радянська історіографія сприймала й оцінювала селянське самоврядування скептично-негативно.

Окремою складовою історіографії дослідження постають роботи, що видавалися істориками, котрі емігрували за межі Російської імперії під час революційних змагань початку XX ст. Безпосередньо до теми селянського самоврядування звернувся історик С. Пушкар'єв. Науковець проаналізував управління: показав його дворівневу складову, описав склад волосних і сільських правлінь, повноваження і обов'язки їхніх працівників, окремо розглянув діяльність волосного суду [542, с. 39–40]. Дослідник зазначив, що в селянському самоврядуванні існували недоліки, які полягали в несамостійності органів селянського громадського управління, їхній залежності від державних установ, корумпованості апарату загалом. Проте наголосив, що саме структури селянського самоврядування забезпечували низку важливих для держави та громади функцій, зокрема фіскальну, судову, поліцейську та ін.

Новий етап вітчизняної історіографії розпочався у 1991 р. і пов'язаний з розпадом СРСР і відновленням суверенітету України. Із здобуттям незалежності, акцентує Я. Калакура, відбулося «відродження національних традицій української історичної науки» [442, с. 425]. Відтоді розпочалося поширення методологічних новацій, пізнавальних взірців, дослідницьких стратегій і концептуальних пропозицій світової й європейської

історіографії, що поступово позначилося і на розробці історії сільського самоврядування. Розширюється тематика, започатковуються відповідні наукові школи.

Вагомий внесок у студіювання аграрної історії України XIX – початку XX ст. здійснили дослідники Інституту історії України. Безперечним досягненням стало видання двотомника «Історії українського селянства» (2006), в одному з розділів якого (автор О. Реєнт) проаналізовано труднощі, з якими зіштовхнулося селянське самоврядування. Зокрема, дослідник звернув увагу на перевищення повноважень в органах селянського управління, низький рівень освіти сільських управлінців [545, с. 372–375]. Окрім цього, у низці публікацій вчений приділив увагу соціально-економічним процесам в українському селі другої половини XIX – початку XX ст. [543; 544; 546; 547].

Відображенням сучасного бачення селянського самоврядування в Україні і своєрідною квінтесенцією наукових здобутків стали статті «Енциклопедії історії України». Це матеріали, що базуються на широкому спектрі джерел та історіографії, трактують такі поняття, як волость, волосне управління, поземельна громада, Селянська реформа [388; 470; 471; 444; 484; 593].

Тривалий час проблема селянського самоврядування не виходила за межі селянознавчих студій та фігурувала як доповнююча складова в дослідженнях істориків-аграрників. Так, реконструюючи світогляд селянства другої половини XIX – початку XX ст., історик Ю. Присяжнюк звернув увагу на діяльність органів селянського самоврядування [541]. Зокрема, він описав типаж виборних працівників до селянських адміністрацій, торкнувся проблеми «клановості», що побутувала в управлінні сільською і волосною громадою [541, с. 324–325, с. 333, с. 345]. Хоча історик створював позитивний образ українського селянства, проте він не уникнув теми негативних проявів у селянському управлінні, таких, як: хабарництво, могоричі, задобрювання чи напування чиновників і

учасників сільських/волосних сходів [540, с. 347]. Корінь корупції, а саме її прояв у могоричах, дослідник вбачав у дотриманні українським селянством власних звичаїв і традицій.

На відміну від попередньої студії, історик О. Михайлюк сформував відверто негативний погляд на українське селянство. Як влучно підкреслила історикиня Т. Портнова, у монографії О. Михайлюка переважають «похмурі барви» при зображенні колективного портрета українського селянина [536, с. 290]. У такому стилі дослідник описав селянське самоврядування, а високий рівень корумпованості в ньому пояснював характерною селянською «психологією дрібного злодія» [501, с. 33], схильністю селян до насильства та викривленим розумінням ними законності. Окрім цього, автор аналізував викладені в «Положенні 1861 р.» загальні права та обов'язки, покладені на селянське самоврядування, наголошуючи на його важливих адміністративних, господарських та соціальних завданнях [501, с. 143]. Історик переконував, що сільська громада в житті українського селянина відігравала не менш важливу роль, ніж російського, а саме таке протиставлення в історіографії назвав штучним. Водночас він погодився з тим, що певні розбіжності між українськими і російськими «общинами» існували, та тут же вказував, що відмінності існували й на рівні губерній, навіть повітів, і пояснював це відмінністю в традиціях [502, с. 141–142].

Дискусію спільного/відмінного між українською громадою і російською общиною продовжив історик В. Лозовий. Він вказував на те, що громади в губерніях підросійської України, на відміну від російських, були лише адміністративною одиницею. Щодо термінологічного апарату, то науковець запропонував називати «общинами» ті сільські спільноти на теренах України, у яких існувало общинне володіння землею та «громадами» – ті об'єднання селян, у яких діяла спадкова, подвірна власність на землю. Однак, незважаючи на форми землеволодіння, в обох випадках, як стверджує автор, селяни залежали від своїх громад

[478, с. 87–88]. Сільський сход В. Лозовий назвав «першою школою суспільної і навіть політичної діяльності для селян» [478, с. 91]. Дослідник дійшов висновку, що селяни почали сприймати органи громадського селянського управління як «владу самого народу» тільки на початку ХХ ст. [478, с. 73].

Вивчення історії селянського самоврядування відбувалося в регіональному зрізі, на рівні однієї чи декількох губерній підросійської України. Адже, враховуючи адміністративно-територіальний поділ та відмінності в нормативно-правовій базі, потреба у вивченні регіональних особливостей в управлінні має сенс. Так, ґрунтовний аналіз матеріально-фінансової бази селянського самоврядування в Чернігівській губернії здійснив О. Мітеров [504], самоврядування селян Лівобережжя аналізувала історикиня Н. Петровська, Південної України – А. Лохматова [480; 481; 482; 483; 522; 523; 524; 525]. Діяльність волосних судів в Подільській губернії розглянув Ю. Легун [474], історичні аспекти становлення і розвитку місцевого самоврядування на Поділлі вивчали С. Гальчак, Н. Гальчак [385]. Ґрунтовне дослідження адміністративного апарату та органів самоврядування у Подільській губернії другої половини ХІХ ст. здійснила О. Мельничук, розглянула його структуру, кадровий склад адміністрацій, діяльність волосного суду. Науковиця звернула увагу на проблему купівлі та передачі голосів на волосних і сільських сходах, що часто призводило до потрапляння в органи селянського самоврядування осіб недоброчесних [498].

Вагомим науковим доробком з історії селянського самоврядування в Російській імперії стали роботи І. Верховцевої, тема докторської дисертації якої пов'язана з діяльністю установ волосного і сільського управління, а також волосного суду в другій половині ХІХ – початку ХХ ст. Географічні межі її дослідження охоплюють 51 губернію Російської імперії, території яких сьогодні належать Україні, Росії, Білорусі, Польщі, Молдові, Грузії та країнам Прибалтики [369, с. 95, с. 277]. Залучивши значну джерельну базу,

історикиня проаналізувала функціонування самоврядування в межах європейської частини Російської імперії. Виявивши спільні та відмінні риси в роботі органів селянського самоврядування, І. Верховцева виокремила їхні основні регіональні моделі: бесарабсько-мирську, тифліську, польську, остезійську [359, с. 308–309]. Авторка актуалізувала проблему суперечливого тлумачення термінів «мир», «община» та їхнє помилкове ототожнення в історіографії із селищними громадами [359, с. 128]. У низці публікацій дослідниця простудіювала діяльність волосного суду, наголосивши на правовій окремішності селянського стану та консервуванні в ньому звичаєвого права, що мало згубні наслідки для правової свідомості українських селян [355, с. 257; 356, с. 75; 357; 358]. У її напрацюваннях з'ясовано різні аспекти проблеми, зокрема, досліджено роль селянського самоврядування в революційних потрясіннях початку ХХ ст., соціальну роботу сільських адміністрацій, а також здійснено джерелознавчий, історіографічний аналіз досліджуваної теми [360; 361; 364; 365; 370]. І. Верховцева дійшла висновків, що запровадження в 1861 р. селянського самоврядування відбувалося без урахування інтересів селян на місцях, із низкою порушень та неправомірним збільшенням розмірів сільських і волосних громад, що також мало місце в Правобережних губерніях. Історикиня підкреслила подвійну функцію селянських службовців, які формально не були чиновниками, однак фактично, першочергово, несли службу на користь держави та земства [369, с. 392–393].

Фактично єдиним у сучасній історіографії дослідженням волосних правлінь Правобережної України стала дисертаційна робота історика А. Касяна. Автором простежено процес формування та функціонування волосних структур у Південно-Західних губерніях, з'ясовано, що сама інституція була перетворена на найнижчу ланку бюрократичної системи місцевого управління. Дослідником розглянута діяльність волосних адміністрацій у забезпеченні місцевої інфраструктури, соціальних сфер

життєдіяльності громади [447]. Історик приділив увагу ролі волосного писаря в управлінні волосними справами, роботі волосних старшин, їхньому статусу і повноваженням [447, с. 106, с. 121; 448; 450]. Водночас науковець частково торкнувся діяльності сільських посадовців, передусім старост як членів волосних правлінь, а також сільських писарів. Вивчаючи видатки селянського самоврядування на утримування службовців, дослідник вказав на тенденцію до скорочення селянських общин і, відповідно, їхнього адміністративного апарату та витрат на його утримування в пореформений період. І тут же зазначив, що, незважаючи на укрупнення волостей, витрати на адміністрації зменшувалися не суттєво, з чим дослідник пов'язав бажання селянських посадовців «збагачуватися за рахунок селян» [447, с. 68]. Волосне управління автор характеризував як невід'ємну частину адміністративно-територіального апарату імперії, окремо зазначивши вплив польського чинника на управління селянами. Проблему з несприйняттям новоутворених у 1861 р. органів селянського самоврядування А. Касян розглянув у парадигмі протистояння людей традиційної культури з модернізаційними нововведеннями. Описуючи волосне управління, історик зосередився здебільшого на негативних проявах: безграмотності волосних службовців та селянського загалу, корумпованості місцевих посадовців, охарактеризувавши вкрай негативний типаж волосного писаря як «сірого кардинала», що вирішував усі справи у волості [447, с. 188]. Загалом автор представляє образ волосного управління, як чужорідне селянству утворення, яке «не надто покладалося на волость» при вирішенні власних проблем [447, с. 190].

Отже, у сучасній вітчизняній історіографії простежується тенденція до вивчення самоврядування селян, зокрема періоду другої половини XIX – на початку XX ст. Думки істориків сходяться на тому, що сільські громади на українських теренах виконували винятково адміністративні функції й мали відмінності в традиціях управління від громад російських губерній. У волосній ланці селянського самоврядування дослідники простежують

низку негативних явищ, пов'язаних із їх залежністю від губернських державних органів управління, проявами корупції та зловживань.

На початку 1990-х рр. іноземні дослідники застосовують нові підходи в студіюванні аграрної історії Російської імперії періоду модернізаційних реформ. Зокрема, привертає увагу залучення соціологічних методів до вивчення проблеми селянського управління О. Ахієзером. У ході аналізу роботи волосних та сільських правлінь науковець вказав на важливу роль у їхній діяльності традицій і звичаїв селян, назвавши причиною «провалу» реформи самоврядування їхній консервативний світогляд і низький рівень грамотності [330, с. 274].

Проте у працях російських істориків початку 1990-х рр. ще залишалися упливи «марксистсько-ленінської методології» та подекуди фігурували цитати з праць В. Леніна і К. Маркса як беззаперечні аргументи в оцінюванні певних історичних процесів. Так, Б. Литвак у монографії (1991), обґрунтовуючи тезу «класової боротьби селян» 1860-х рр., цитує В. Леніна, К. Маркса, Ф. Енгельса [477, с. 207]. Водночас автор висловив думку про певний позитивний результат Селянської реформи для селянства, який полягав в «уніфікації оподаткованого стану» та зрівнянні усіх категорій селян у правах, що, зрештою, привело до створення єдиного селянського загалу [477, с. 189]. Членів селянського самоврядування дослідник, у дусі минулої історичної традиції, представив винятково як противників селянських протестів, зусиллями яких придушувалися селянські бунти, зокрема під час революції 1905–1907 рр. [477, с. 202, с. 209–210].

На відміну від досліджень радянського періоду, у монографії, присвяченій стану селянської общини на початку ХХ ст., П. Зирянов позитивно оцінив окремі аспекти діяльності селянського самоврядування [428, с. 38]. Так, характеризуючи громадське управління в селах губерній підросійської України, історик стверджував, що відсутність в їхньому середовищі традиції земельних переділів не применшувала значення

громади для її членів [428, с. 39]. Науковець схвально оцінював діяльність сільських сходів, назвавши їх «першою політичною школою» для селян, і відзначав їхній демократичний характер, захист від свавілля державних адміністрацій [428, с. 34].

Самобутніми дослідницькими стратегіями у сфері соціально-економічної історії Російської імперії вирізняються праці російського історика Б. Миронова. Уже на зорі своєї академічної кар'єри він провадив дослідження з використанням т. зв. «буржуазної» методології. Тому в пострадянський час характерною рисою його праць стало застосування нових соціологічних, кліометричних методів [346, с. 14, с. 26]. Б. Миронов фрагментарно торкнувся теми селянського управління. Після перетворень 1861 р. він ототожнював общину із своєрідною громадською корпорацією [499, с. 467]. Відносно службовців селянських адміністрацій дослідник зазначав, що в сприйнятті селянства вони так і не стали чиновниками. Причини він вбачав у відсутності в сільських посадовців привілеїв, постійному їхньому зв'язку з громадою та фінансовій залежності від неї [499, с. 464]. У другому томі «Соціальної історії Росії» Б. Миронов проаналізував проблему хабарництва та його прояви в самоврядуванні. Історик вказав на неоднозначності цього явища в суспільстві і відзначив його дещо «позитивну» соціальну функцію, а саме: допомогу управлінцям, які у своїй основній масі були незаможними; мотивування службовців якісно та швидко працювати; можливість швидко владнати необхідні для громадян справи в адміністративних структурах [500, с. 164–165].

Одноставної думки з Б. Мироновим відносно становища працівників селянських органів самоврядування були історикині Н. Іванова та В. Желтова. У серії праць, присвячених формуванню та розпаду станового суспільства Російської імперії впродовж XVIII – початку XX ст., вони торкнулися селянського управління другої половини XIX – початку XX ст. [430, с. 155–165]. Дослідниці звернули увагу на проблему

непривілейованого статусу робітників волосних і сільських управ, порівнюючи їх з іншими державними службовцями [429, с. 642].

Безпосередньо теми селянського самоврядування в масштабах Росії торкнулися Е. Беляєв, Ю. Гордієнко, Т. Шишкарьова, С. Попов, Д. Мухін, С. Тутолмін, М. Віноградов [338; 391; 505; 580; 598; 533; 375]. Деякі дослідження краєзнавчого характеру стосуються локальних сюжетів діяльності волосних і сільських посадовців у російських губерніях. Так, у серії публікації історика М. Віноградова дізнаємось про життя та професійну діяльність Федора Куликова, волосного старшини Порецької волості Можайського повіту Московської губернії, який служив з 1877 р. і переобирався на посаду до 1885 р. Автор описав його матеріальне становище, сімейний стан, стосунки з колегами та становище в громаді [374, с. 91–98]. Такі праці, зважаючи на їхній регіональний акцент, також становлять інтерес для дослідження селянського самоврядування Правобережжя, зокрема при використанні порівняльного та кореляційного методів.

Волосне судочинство та селянське традиційне право в сучасній російській історичній науці вивчають В. Безгін, А. Сорокін, Л. Земцов, С. Степанова [332; 565; 566; 567; 564; 427; 428; 570]. Зокрема, В. Безгіним здійснена низка досліджень з історії селянського повсякдення, його правових звичаїв кінця ХІХ – початку ХХ ст. [336; 335; 334; 337]. Науковець зазначав проблеми впливу на волосне судочинство з боку волосних старшин, писарів, неоднозначності правових звичаїв, які могли відрізнятися між собою навіть у межах однієї волості, що призводило до необ'єктивних суддівських рішень, маніпуляцій законом [333].

Період гласності 1980-х рр. і розпад СРСР сприяли доступу до архівів науковцям із європейських, американських та азійських країн. Серед тих, хто торкнувся селянознавчої тематики, варто зазначити британського дослідника Т. Шаніна [595; 596], італійського історика А. Граціозі [399]. Частково вивчає питання становища селянства французький історик

Д. Бовуа. У його роботах проаналізовано земельне питання Правобережжя, становище селянства, його стратифікацію, розглянуто участь селян у революційних потрясіннях початку ХХ ст. [341, с. 309–312, с. 651–652, с. 674–682]. Історик звернув увагу на спротив селян формуванню їхніх самоврядних структур на етапі запровадження «Положення 1861 р.», підкреслив проблему несення сільськими громадами поліцейської служби, яка була вкрай неефективною [341, с. 109].

Привертає увагу дослідження американського історика Я. Кацоніса, у якому науковець розглянув селянське питання, що постало в Російській імперії в епоху модернізації. Автор стверджував, що ні суспільство, ні влада не сприймали селянство як дієздатний, самостійний і повноцінний стан. Науковець розглянув взаємовідносини органів селянського самоврядування з земствами та зазначив прагнення земств обмежувати самостійність селянських адміністрацій, контролювати їхню фіскальну, фінансову сфери [451, с. 125–126].

Селянське управління стало предметом вивчення і японських істориків, серед яких особливу увагу історії земств, інституту мирових посередників, аграрній історії України, зокрема Правобережжю, приділив К. Мацузато [327; 487]. Також дослідник торкнувся проблеми селянського самоврядування на Правобережжі в 1860-х рр., зокрема зазначив, що на призначення волосних писарів у 1861–1862 рр. мали значний вплив мирові посередники, які представляли місцеве, переважно польське, дворянство. Унаслідок цього у волосні писарі здебільшого потрапляли особи римо-католицького віросповідання, що частіше були поляками. Однак така тенденція тривала недовго, оскільки на заміну польському контингенту серед мирових посередників після 1863 р. з внутрішніх губерній імперії були направлені російські, провладно налаштовані чиновники [487, с. 76–77; 488, с. 174].

Отже, представлений вище огляд наукової літератури з обсягу дорадянської/дореволюційної, радянської та сучасної/новітньої

історіографії дозволяє дійти висновку про перспективність наукової розробки провідної проблематики дисертаційної студії. Історія селянського самоврядування в імперії Романових вивчалася нерівномірно і не була позбавлена певних стереотипів, упереджень, іноді тенденційних перекручень і спотворень. Однак у сучасній історіографії – українській і російській, почасти зарубіжній – минувшині селянського самоврядування приділяється чимала увага в студіях багатьох відомих дослідників. Так, здебільшого тему селянського самоврядування науковці вивчали в контексті аграрної історії України, Селянської реформи 1861 р., революційної боротьби початку ХХ ст., соціоментальних, культурних перетворень у середовищі селян. Утім, історія селянського самоврядування на теренах Правобережної України і до сьогодні лишається здебільшого нерозробленою цариною.

1.2. Джерельна база

Джерельна база з історії селянського самоврядування Правобережної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. досить об'ємна і різноманітна. Існує декілька схем класифікації джерел, які поділяють їх за способом кодування та відтворення інформації, за змістом, за походженням, за хронологічно-географічною ознакою, за формою [434, с. 96]. З огляду на розмаїтий склад джерельної бази, а також на окреслений предмет, сформульовані мету та завдання дисертаційного дослідження, доцільно застосувати прикладний типо-видовий поділ для її аналізу та характеристики. До його основ покладена градація джерел на групи, які мають споріднений спосіб передачі відомостей, а також близькість за формою, походженням та змістом. Тож виокремлюються такі типи джерел: речові, писемні, усні, лінгвістичні, етнографічні, кінофотоматеріали, фонодокументи [503, с. 56–57]. Вивчений матеріал умовно поділено на два типи: писемний і візуальний.

Найбільший масив становлять писемні джерела, які, відповідно до прийнятого у вітчизняній історіографії поділу, окреслені у таких видах: законодавчі акти, статистичні джерела, діловодна документація, періодична преса, документи особистого походження, літературні пам'ятки [486, с. 10–11]. Їх поділяємо на дві частини: актуалізовану (укази, статистичні дані, збірники законів, опубліковані в імперський період) та потенційну (невідому історикам). Деякі матеріали, що відображають діяльність селянського самоврядування, різноманітні аспекти його поденної роботи, а також їхній побут та умови праці, ще не були залучені до наукового обігу і в цій роботі розкриті і опрацьовані вперше.

1. Нормативні документи – збірки законодавчих актів, складають значну групу джерел. На підставі аналізу проектів реформ та положень, таких, як: «Проект заходів про управління державним майном в губерніях» (1838) [200]; «Положення про селян, що вийшли з кріпацької залежності» (1861) [236]; «Про зміни в общинному управлінні державних селян, і про передачу цих селян у відомство губернських і повітових, а також місцевих селянських установ» (1866) [213], «Загальне положення про селян (вид. 1902 р. і продовж. 1912 і 1913 рр.) з роз'ясненнями сенату» (1915) [228] – визначаємо правове регулювання структур селянського управління, їхє законодавче тлумачення.

Дотичними до селянського управління виявилися закони, які передусім були покликані реформувати військову сферу. Серед них виділяємо такі, як: «Про введення загальної військової повинності» (1874) [203]; «Про зміни військової квартирної повинності» (1874) [214]; «Положення про укомплектування військ кіньми при приведенні армії до повної бойової готовності під час війни» (1884) [231].

Зміни до поліцейської складової селянського самоврядування в 1903 р. привніс закон «Про запровадження в 46-ти губерніях Європейської Росії поліцейської варти» [227]. Нововведення відносно паспортного контролю селян, що перебував, зокрема, і під юрисдикцією волосних

управ, торкалося положення «Про скасування зборів, стягуваних на користь скарбниці з посвідок на проживання» (1897) [224].

Закони про селянський землеустрій, а саме: «Положення про порядок стягування окладних зборів з надільних земель сільських громад» (1899) [234]; «Положення 23 червня 1899 р. про порядок стягування окладних зборів з надільних земель сільських громад з використанням інструкцій і циркулярних роз'яснень міністерства фінансів і внутрішніх справ» (1902) [229]; «Про доповнення деяких постанов діючого закону, що стосується селянського землеволодіння і землекористування» (1906) [205]; «Про зміни і доповнення деяких постанов про селянське землеволодіння» (1910) [221]; «Про землеустрій» (1911) [206] – мали відношення до самоврядування селянських громад як їхніх органів управління, земельного реєстру, оподаткування.

Низка законів, що спрямовувалися на поліпшення правового становища селян під час селянської революції, зокрема «Про внесення, спрямовані на вдосконалення державного порядку» (1903), (1904) [210; 211]; «Про відміну кругової поруки селян за сплату селянських зборів у місцевостях, де введено Положення 23 червня 1899 р. про порядок стягування окладних зборів з оподаткованих земель сільських громад» (1903) [222]; «Про милості, даровані в день святого хрещення цесаревича і Великого князя Олексія Миколайовича» (1904) [208]; «Про покращення добробуту і полегшення становища селянського населення» (1905) [220]; «Про відміну деяких обмежень прав сільського населення і осіб колишніх оподаткованих станів» (1906) [223], дозволяють прослідкувати тенденцію до послаблення впливу волосних правлінь на селянські громади.

Неопубліковані нормативні акти знаходимо у фонді Канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора (Ф. 442) Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (далі ЦДАК України). Кількість одиниць зберігання цього фонду становить 234 614, а його справи репрезентують період 1827–1916 рр. Переважно у

фонді зберігаються законодавчі акти та актові документи, діловодна документація канцелярії генерал-губернатора, звіти адміністративних установ губерній, статистичні дані, а також звернення і скарги від жителів краю, також зустрічається періодика, яку розглядаємо як джерело опубліковане. Зважаючи на кропітку роботу канцелярії генерал-губернатора, яка передбачала ретельну звітність, поза увагою установи не залишилися й найменші деталі функціонування органів селянського самоврядування у всіх трьох губерніях. За результатами аналізу фонду нам вдалося визначити, що теми селянського управління стосуються щонайменше 339 справ, із яких нами опрацьовано 124. Окрім цього, ознайомлення із вмістом фондів Київського охоронного відділення (Ф. 275), Канцелярії військового прокурора Київського військово-окружного суду, м. Київ (Ф. 315), Київського військово-окружного суду (Ф. 316) дало можливість доповнити джерельну базу нормативними актами губернських відомств, що стосувалися селянських адміністрацій.

З-поміж них окремий інтерес становлять циркуляри губернатора і губернських у селянських справах присутствій, які як підзаконні акти були покликані врегулювати окремі аспекти селянського самоврядування, відповідно до соціально-економічних та адміністративних особливостей регіону [102; 81; 197; 177]. Такими найбільш репрезентативними є циркуляри київського губернатора генерала-майора Трепова, адресованого мировим посередникам, щодо проблеми кадрового складу волосних посадовців [131, арк. 12], в іншому його циркулярі надано роз'яснення щодо «Положення» 1899 р. про порядок стягування податкових зборів з надільних селянських земель [131, арк. 35], а також укази про порядок проведення засідань волосних судів із правом вільного доступу до нього слухачів [131, арк. 39] та вказівки щодо належного облаштування у волостях протипожежних пунктів [131, арк. 18].

2. Економіко-статистичні матеріали [486, с. 251] передусім відображенні в даних Центрального статистичного комітету Російської

імперії. З їхніх досліджень дізнаємося про адміністративний поділ Київської, Подільської та Волинської губерній, зокрема встановлюємо кількість волостей у різний період, сільських общин та дрібніших населених пунктів [245; 244]. Із виданих цим же комітетом карт волостей губерній у 1890–1892 рр. вдалося встановити межі волосних пунктів [245; 246]. Також інформація про чисельність та склад волосних і сільських правлінь є у виданнях Київського, Подільського та Волинського губернських статистичних комітетів [251; 255; 256; 248]. Доповнити дослідження економічними даними вдалося із щорічних оглядників губерній [252; 253] та видання Вільного імператорського економічного товариства «Аграрное движение в России в 1905–1906 рр.» [242].

Додатковим економіко-статистичним джерелом стали дослідження, основані на даних із губерній не Південно-Західного краю. Так, для порівняння з матеріалами з правобережних губерній використано праці російських статистів, зокрема роботу П. Семенова, присвячену діяльності селянської общини Мураєвської волості Рязанської губернії [264]. Також тема фінансового становища сільських громад Чернігівської губернії розкрита у 1877 р. в праці земського статистика Чернігівської губернії О. Русова [254]. Бюджети селянських господарств Воронежської і Єнісейської губерній розглянуто в монографії Ф. Щербини [257].

Статистична інформація також представлена в неопублікованих джерелах, віднайдених дисертанткою в процесі архівної та джерелознавчої евристики. Так, на основі даних з журналу київського губернського у селянських справах присутствія (Ф. 442. ЦДІАК України) встановлюємо статті витрат та суми видатків з селянських бюджетів Київської губернії за 1899 і 1900 рр., здійснюємо їх порівняльний аналіз [135, арк. 18–20]. Інформацію щодо кількості нагороджених сільських посадовців Волинської губернії, їхні службові досягнення дізнаємося зі звітної документації, направленої до канцелярії генерал-губернатора краю [188, арк. 179–181].

Статистичні дані, що дозволяють детальніше поглянути на діяльність волосних і сільських адміністрацій, також знаходяться у фондах волосних архівів. Авторкою проаналізовано матеріали обласних архівів Київської, Житомирської, Хмельницької, Вінницької та Волинської областей, із яких вивчено і використано в дослідженні 80 справ. Зокрема, виявлено волосні податкові відомості, книги надходжень та видатків із волосних бюджетів, волосні та сільські розкладки мирських зборів, натуральних повинностей. Так, інформативними щодо обліку виконання натуральних повинностей громад виявилися фонди Стремінгородського волосного правління (Ф. 497), Державного архіву Житомирської області (далі Держ. арх. Житомирської обл.) [20, арк. 1; 22, арк. 3–4], Макарівського волосного правління (Ф. 796. Державного архіву Київської області (далі Держ. арх. Київської обл.) [39]. Книги надходжень та видатків розглядаємо із матеріалів Пинязевицького волосного правління (Ф. 498. Держ. арх. Житомирської обл.) [23], податкові відомості – із записів Коломийської сільської громади Макарівської волості Київської губернії (Ф. 796. Держ. арх. Київської обл.) [38]. Фонд Пульменського волосного правління Волинської губернії (Ф. 416. Держ. арх. Волинської обл.) зберігає матеріали опису майна волосного правління, на основі якого ми змогли відтворити побут та робочий простір волосної управи на початку ХХ ст. [14].

До історико-статистичних джерел відносимо «Церковні літописи» – описи, які складала про свої парафії місцеві священики наприкінці ХІХ ст. У них знаходимо згадки про населені пункти, зокрема їхня історична довідка та соціально-економічний стан у ХІХ ст. [548]. Інформативним щодо освітніх та господарських справ сільської громади є літопис священика Івана Корнетинського, що був настоятелем Покровської церкви с. Врублівці Кам'янецького повіту Подільської губернії. Зокрема, із нього почерпнуто відомості про навчання в парафіяльній школі осіб, які згодом зайняли посади у волосному правлінні, губернській канцелярії, дані про

церковне господарство і підтримку його громадою [250]. Також описи навчальних закладів та храмів сіл Біла, Стефанівка, що на Поділлі, знаходимо в літописах священників Федора Волосевича [243] і Сільвестра Клопотовича [249].

3. Діловодна документація. Діяльність органів селянського самоврядування відображена у їхньому діловодстві, яке було тісно пов'язане бюрократичною системою з центральними та місцевими органами управління губернії та краю. Проаналізувавши 118 справ із фонду 442 ЦДІАК України, встановлюємо, що 70% матеріалу відображають переписку генерал-губернаторської канцелярії з селянами та їхніми адміністраціями відносно службових зловживань селянських посадовців та мирових посередників. Концентрація великої кількості справ такого змісту у фонді Канцелярії генерал-губернатора краю спричинена тим, що саме до цієї установи як найвищого органу управління Південно-Західного краю селяни масово надсилали свої скарги. Водночас 30% справ уможливають відтворення процесу формування волосних управ та сільських правлінь, частково відображають їхній кадровий склад, умови праці, фіскальну, соціальну, поліцейську та судову діяльність, їхню співпрацю із державними органами управління [493, с. 232]. Значна їхня частина не введена до наукового обігу та використовується вперше. Цей вид джерел має масовий характер, які, відповідно до усталеного в сучасному джерелознавстві підходу, визначаємо як матеріали повсякденної діяльності [432, с. 333]. Вони сформувалися в результаті роботи різних суспільних структур й відображають сутність і взаємозв'язок масових об'єктів, репрезентують одноманітні, однорідні та серійні, типові за змістом дії, явища, події, обставини, передумови у сфері селянського самоврядування, котрі дозволяють їх маркувати як масові [490]. Завдяки «масовому» характеру діловодних джерел нам вдалося здійснити узагальнюючий аналіз діяльності селянських адміністрацій.

Передусім інформація про запровадження та функціонування органів селянського самоврядування в губерніях, а саме різноманітні звіти, акти, угоди, протоколи засідань зберігаються у фондах Губернського у селянських справах присутствія – вищої установи управління селянськими справами в губернії. Оскільки на неї покладалася реалізація «Положення про вихід селян з кріпацької залежності», зокрема створення селянського самоврядування, їхня документація відображає етапи та труднощі, що виникали із запровадженням нового адміністративного поділу. Окрім цього, у матеріалах фондів губернських присутствій знаходимо відомості про кількість волостей і їхній склад, чисельність населення, господарський стан. Тут же простежуємо діяльність селянських управлінь у справах земельного впорядкування, викупних платежів, будівництва та утримування церковно-парафіяльних шкіл, громадських лікарень [15; 16; 17; 18]. Із трьох фондів губернських у селянських справах присутствій нам вдалося ознайомитися з двома, а саме з Київським губернським (Ф. 4. Держ. арх. Київської обл.) та Волинським губернським (Ф. 115. Держ. арх. Житомирської обл.). Фонд Подільського губернського у селянських справах присутствія (Ф. 112), на жаль, був втрачений у пожежі 10 квітня 2003 р.

Внутрішня документація селянських адміністрацій переважає у фондах волосних правлінь, які в різних архівах репрезентовані неоднаково. Так, у Державному архіві Київської області зберігаються фонди 31-го волосного правління, із яких нами вивчено матеріали дев'яти фондів та використано в роботі 29 справ. Їх, відповідно до тематичного спрямування, поділено на три групи, які відображають фінансову діяльність (що становить половину з отриманого матеріалу) селянського самоврядування, роботу в соціальній сфері, проблему корупції. Так, зі справ фондів Бородянського (Ф. 795) і Макарівського (Ф. 796) волосних правлінь простежуємо фінансову роботу селянських адміністрацій, функціонування їхніх банків, видачу позик членам громади [37; 38; 39].

У Державному архіві Житомирської області зберігаються 22 фонди волосних і сільських правлінь, із яких матеріали чотирьох опрацьовано та використано в дослідженні. З фонду Білилівського волосного правління (Ф. 614) почерпнуто інформацію про діяльність їхніх волосних сходів, розглянуто фінансові відомості, різноманітні звіти, акти, договори, що дозволило детальніше розглянути повсякденну діяльність цих волосних установ [82].

Значна частина матеріалу, що відобразила фіскальну діяльність волосних правлінь у Подільській губернії, а також їхню роботу в забезпеченні освітніх, медичних, релігійних потреб громади, знаходиться у фондах волосних правлінь Державного архіву Хмельницької області (далі Держ. арх. Хмельницької обл.). Зокрема, нами розглянуті фонди Пиківського (Ф. 57. Держ. арх. Вінницької обл.) [1], Грушковецького (Ф. 72. Держ. арх. Хмельницької обл.), Гуменецького (Ф. 73. Держ. арх. Хмельницької обл.), Смотрицького (Ф. 75. Держ. арх. Хмельницької обл.), Вірменського (Ф. 81. Держ. арх. Хмельницької обл.), Михайловського (Ф. 84. Держ. арх. Хмельницької обл.), Пашковецького (Ф. 98. Держ. арх. Хмельницької обл.), Калинянського (Ф. 100. Держ. арх. Хмельницької обл.), Китайгородського (Ф. 102. Держ. арх. Хмельницької обл.) волосних правлінь. Подекуди у волосних фондах зустрічаються матеріали, що висвітлюють діяльність сільських об'єднань. Так, у фонді Грушковецького волосного правління (Ф. 72) знаходимо «приговори» Бакотського сільського сходу [51].

Окрім внутрішньої документації волосних і сільських правлінь, губернських у селянських справах присутствій, селянського самоврядування стосуються матеріали інших губернських державних структур. Так, у фонді Прокурора Кам'янець-Подільського окружного суду (Ф. 281. Держ. арх. Хмельницької обл.), із якого нами проаналізовано 28 справ, знаходимо відомості про різноманітні посадові злочини та недбальство сільських урядників. Про співпрацю волосних управ із

військовими відомствами, їхню участь у роботі призовних комісій та забезпеченні армійців необхідною провізією і житлом дізнаємося з матеріалів фонду Подільського губернського розпорядчого комітету (Ф. 240. Держ. арх. Хмельницької обл.). Також відомості про розквартирування військ, ремонт та побудову шляхів сполучення, мостів і переправ, що забезпечували органи селянського самоврядування, знаходимо у фонді Військового губернського комітету по зрівнянню натуральних земських повинностей (Ф. 202. Держ. арх. Вінницької обл.). Фонди Вінницької повітової дорожньої комісії (Ф. 247. Держ. арх. Вінницької обл.), Вінницького повітового розпорядчого комітету (Ф. 301. Держ. арх. Вінницької обл.), Вінницького повітового предводителя дворянства (Ф. 200. Держ. арх. Вінницької обл.) дозволили простежити діяльність волосного і громадського управління у сфері забезпечення виконання інших натуральних повинностей, які покладала держава на селян. Фонди Рачковського двокласного народного училища (Ф. 193. Держ. арх. Вінницької обл.), Рубанського двокласного сільського народного училища (Ф. 557. Держ. арх. Вінницької обл.) розкривають співпрацю та підтримку управами селян громадських навчальних закладів.

Окремий інтерес для ознайомлення з поденщиною селянських урядовців становлять матеріали фонду Мирowego посередника 2-ї ділянки Кам'янецького мирowego округу (Ф. 37. Держ. арх. Хмельницької обл.). У ньому збережено рапорти волосних старшин щодо різних господарських справ, відомості про майно, що знаходилося під опікою громад, колективні та персональні звернення селян до мирowego посередника в земельних та інших питаннях [50].

4. Періодичні видання для розкриття теми селянського самоврядування мають допоміжний характер. Так, для відтворення окремих фактологічних подій, про які оперативно повідомляла преса, нами використано інформацію з таких щоденних газет, як: «Кієвлянин» [275], «Громадська думка» [284; 267; 268; 269; 286], а також періодичного

видання «Подольских губернських епархіальних ведомостей» [282]. Окремі епізоди з історії селянського управління простежуються на сторінках «Вестніка Юго-Западной и Западной России» [273]. У літературно-науковому щомісячнику «Русское багатство» розміщені публікації про соціальну історію українських губерній, розмірковування сучасників щодо майбутнього поземельних громад, їхні оцінки селянської реформи, запроваджених законів [278; 279; 266]. Також у виданні знаходимо низку спогадів волосних старшин, які представлені в жанрі художньої оповіді [323; 321; 322; 317]. Хоча автори публікацій ділилися пережитим досвідом, який вони здобули на посадах волостей російських губерній, він дозволив краще пізнати переживання і внутрішній світ селянина, що намагався увійти в чиновницький світ імперії. Вагомим доповненням до джерельної бази виявилися замітки, художні та публіцистичні твори, спогади, розміщені на сторінках щомісячного видання «Київська старовина».

Також періодичні видання мають місце в неопублікованих джерелах. Зокрема у фондах ЦДІАК України зберігаються такі газети, як: «Київське слово» [136], «Новий час» [166], «Київські відгуки» [169], «Почаївські вісті» [179], «Життя Волині» [184], «Почаївський листок» [186]. Відомості, які вони надають, переважно стосуються резонансних випадків у селянському управлінні, що набули розголосу. Так, в одній із газетних заміток з фонду 442 (ЦДІАК України) дізнаємося про протистояння волосного керівництва з селянським вчителем, їх боротьбу за вплив на селянство, що проявлялася в сутичках опонентів та адміністративному тиску на освітянина [134].

5. Спогади сучасників умовно розподіляємо, відповідно до змісту, на короткі, епізодичні записки та об'ємні видання, що дозволяють простежити певний відрізок часу особи на службі. До перших належать переважно згадки державних і селянських службовців. Серед них відзначаємо замітку етнографа і письменника, діяча київської Старої Громади Б. Познанського «Спогади про рекрутчину при минулому устрої»

(1889), у якій автор пригадує, як йому в грудні 1863 р. довелося побачити призовну роботу селянського управління [263]. Інший письменник, публіцист М. Чалий на сторінках видання «Київская старовина» залишив спогади про діяльність волосного сходу у 1861 р. в Білоцерківському повіті [287]. Власними згадками про становлення селянського самоврядування в 1860-х рр. поділився Н. Вовк-Карачевський, земський і громадський діяч, що розпочинав свою службу мировим посередником у Чернігівській губернії [260].

До групи спогадів належать щоденники Є. Чикаленка, М. Астирева, А. Петрова. Про тяготи писарської служби повідомляв сільський діловод А. Петров, що перебував у Вологодській губернії спершу на посаді сільського (1893–1894 рр.), а згодом – волосного писаря (1895–1900 рр.) [261]. Про свою службу в 1881–1884 рр. залишив спогади російський белетрист М. Астирев. Так, письменник працював помічником волосного писаря у Дем'янівському правлінні, пізніше – писарем Кочетовського волосного правління у Воронежській губернії [258]. Про волосних діячів Полтавської губернії та ставлення до них селянства дізнаємося зі щоденника поміщика Є. Чикаленка [265]. Зважаючи на те, що останні три та низка інших спогадів сучасників про селянство і його самоврядування не стосуються територій Правобережних губерній [259; 262; 264], їхні матеріали послуговували як додаткове джерело для розкриття внутрішніх процесів у селянському управлінні і аналізувалися за допомогою методу екстраполяції.

6. Публіцистичні твори. До цієї групи джерел належать висловлювання та виступи громадських і державних діячів, а саме: П. Столипін [570, с. 245–252], М. Чернишевського [592, с. 517–524], М. Огарьова [511, с. 617–646; 509]. Окремий інтерес становить публіцистичне видання сільського писаря Канонівської громади Полтавської губернії П. Оправхати «Сільські масовки і революційне селянство» [513]. П. Оправхата, представник революційно налаштованої

частини селянського самоврядування, під час революції 1905–1907 рр. заснував «Селянську спілку» й закликав селян не платити податки, викупні платежі [265, с. 51]. Водночас у брошурі П. Оправхата засуджував грабежі та беззаконня, які чинили селяни, прикриваючись ідеями соціалізму, агітував за мирний страйк.

7. Окремим джерелом дослідження виступають художні твори, які є специфічним та водночас цінним ресурсом, що увібрав у себе відбиток епохи [434, с. 112–113; 503, с. 59]. Сучасні дослідники, вивчаючи історію самоврядування, звертаються до художньої літератури. Так, розкриваючи специфіку земського управління на теренах України, історикиня А. Лохматова використовувала твори Панаса Мирного [480], а історик А. Касян, описуючи рецепцію сучасників на постать волосного писаря, аналізував комедію Г. Квітки-Основ'яненка «Шельменко – волосний писар» [448]. Таким чином, при вивченні історії селянського самоврядування цінними стали згадки про селянських посадовців, що зустрічаються в романі письменника Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» [324, с. 41], в оповіданнях С. Шелудько «Старшина» [288, с. 2], П. Оправхати «Старшинина болість» [277, с. 2–3], О. Юркевича «Сучасні сільські малюнки» [288, с. 2], В. Золоточанського «В тумані» [318, с. 2–3], Л. Яновської «За високим тином» [326, с. 304]. Самобутній випадок із практик сільського управління представлено в повісті Лесі Українки «Приязнь». У ній зустрічається прецедент визнання жінки головою домогосподарства (при живому чоловіку), що, відповідно, робило її повноцінним учасником сільського сходу на рівні з іншими чоловіками-домовласниками [320, с. 19]. Вплив заможного селянства на волосне правління, сільську громаду, їхні взаємокорисні відносини показано в п'єсі Б. Познанського «Картинки сучасного селянського побуту» [280, с. 227], повісті М. Коцюбинського «Фата моргана» [319]. З-поміж інших художніх творів, оригінальною видається жартівлива пісня про селянського соцького, у якій, зокрема, йдеться про не надто поважний статус соцького

в ієрархії селянського управління. Автор зобразив зухвалого поліцейського, який вважав себе «великим начальством», допоки не діставав наганяй від волосного старшини, повітового ісправника та будь-яких інших сільських начальників [285] (див. дод. П).

Наступний тип джерел, що використаний у дослідженні, візуальні джерела. До них увійшли будинки, фотоматеріали, атрибути посадовців: їх посадові знаки, печатки волосних і сільських управ, нагороди.

Нагороди «За старанність», опис яких почерпнуто із видання «Нагороди Російської імперії», представлені медалями нагрудного та нашійного типу, бронзовими, срібними і золотими. Дозвіл на нагородження ними селянських посадовців було надано із приходом до влади Олександра II. Селяни отримували їх за тривалу службу, здобутки перед державою та громадою на своїй посаді. На медалях з аверсу розміщувалося зображення імператора в профіль, повернуте ліворуч та круговий надпис: «Е. в. Алескандр II император и самодерж. всеросс», з реверсу – круговий надпис «за усердие» [537, с. 174, с. 178; 292; 293; 294; 295; 296; 297; 298]. Золоті, срібні та бронзові медалі за старанну службу випущені за правління імператорів Олександра II, Олександра III і Миколи II (див. додаток А).

Для цивільних службовців у 1860-х рр. вводилася ще одна медаль, якою також нагороджували селян і представників їхнього самоврядування, це була медаль на аверсі із зображенням гербового орла і на реверсі з написом «За усмирение польскаго мятежа» і датами «1863–1864». Вона чеканилася двох видів: світло-бронзова та темно-бронзова, першою нагороджували безпосередніх учасників бойових дій, а другою – осіб, що долучилися до придушення повстання на територіях, де воно відбулося, але у боях не були задіяні [537, с. 216; 299] (див. додаток Б).

Серед робочого реманенту окремий інтерес становлять печаті селянських службовців. Їхні фото та зображення відбитків узято із фонду Вінницького обласного краєзнавчого музею у м. Вінниці (Далі – ВОМ).

Зокрема, у додатках представлено печать збирача податків Перипелецької сільської громади [300], яка виготовлена із бронзи, мала прямокутну форму та надпис «Сборщ. Под. Перепилическ. Сельскаго общества» (див. дод. В).

Низки відбитків печатей волосного правління представлені в діловодстві, із матеріалів якого нами вивчено відбитки печаток Юрієвського волосного правління та Юрієвського волосного старшини Київської губернії [291, с. 6], печать Ржищівського волосного правління Київського повіту [290, с. 38] (див дод. Г). Відбитки печаток волосного правління мали округлу форму, на них зображувався герб губернії з надписом «Печ. Юровскаго волостного правления» і, відповідно, на іншій – «Киевс. уезд. Ржищев. волост. прав.». Печать волосного старшини була прямокутна, у надписі відбитку вказувалося «Юровской волостной старшина». Таким чином встановлюємо, що печаті установ мали круглу форму, їхній відбиток містив герб губернії та надпис установи. Посадовці, які несли особисту відповідальність за достовірність внесених у документи записів, також мали особисті печаті. До таких належали волосний старшина, сільський староста та збирачі податків. Їхні печаті були прямокутної форми, їхні відбитки містили назву посади її власника та населеного пункту, де він ніс службу.

Посадові знаки сільських управлінців знаходяться у фондах ВОМ та Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (далі – К-ПДІМ-3). Знаки сільського старости виготовлені із міді, округлої форми, нагрудного типу із прищепкоподібним кріпленням. На ньому зображений герб губернії (відповідно Київської та Подільської) і надписи «1861 г.» (як рік запровадження посади) та «сельский староста» (див. дод. Г) [308].

Знак волосного судді за формою та сплавом подібний до знаку сільського старости, на аверсі зображено герб Російської імперії і по колу розміщений надпис «волостной судья», на реверсі, по центру, – колона з

написом «закон», по колу розміщений надпис «15 июня 1912 г.» – дата судової реформи [305]. Окрім цього, у дослідженні використані знаки найманих працівників сільських правлінь: лісового і польового сторожів [306] та поліцейського сільського службовця – десяцького [307] (Див. дод. Д).

Цікавими для візуалізації робочого простору волосних посадовців видаються пам'ятки архітектури – будівлі волосних правлінь, шкіл, лікарень. Так, ми ознайомилися з будинком волосного правління Дерезнянської та Пилипковецької волостей, які мають статус пам'яток культурної спадщини місцевого значення Хмельницької області. Перший розташований у смт. Дерезня, у колишньому волосному центрі однойменної волості Летичівського повіту. Охоронний номер пам'ятки №2771-Хм [304]. Цей будинок споруджено в еkleктичному стилі, він цегляний, одноповерховий із підвалом. У плані прямокутний з габаритними розмірами 22x13 м. та прибудовами до північного фасаду (розмірами 19,5x5 м.) та західного (розміром 6,7x2,5 м.) (див. дод. Е). Центральну вісь південного фасаду зосереджено на головному вході, де плоскі пілястри переходять у стрілчасту арку, що завершується ступінчастим фронтоном, котрий підтримується цегляними консолями [550, с. 7–8]. Акцентовано увагу на даті будівництва, викладеній цеглою – «1901». Міжвіконні простінки прикрашені нішами, які мають орнамент з виступаючих квадратів. Оскільки прибудови, на думку експертів, були зроблені пізніше, то визначаємо, що попередньо будинок волосного правління представляв прямокутну будівлю із, відповідно до плану, дев'ятьма кімнатами, складом та коридором. Стиль, простір, підібраний симетричний план, чіткий декор, як відмічають фахівці, був вдалим прикладом цивільного адміністративного будинку [550; 551, с. 4].

Будівля колишнього Пилипковецького волосного правління Подільської губернії розташована у с. Заміхів (село було містечком, що входило до Ушицького повіту Подільської губернії), нині Новоушицького

ОТГ Хмельницької обл. Охоронний номер пам'ятки – №2769-Хм [551; 550]. Точна дата побудови споруди невідома, приблизно початок ХХ ст. (Див. дод. Є). В анотований реєстр пам'яток історії і культури Хмельницької області у 1994 р. будинок внесений під назвою Волосне правління [551]. Будинок збудований із цегли, одноповерховий, має підвал, у плані прямокутний з двома ризалітами на головному та дворовому фасадах. Розміри будинку: 39х14,5 м., ширина з ризалітами становить 20 м., які увінчані фігурним парапетом. Вікна головного фасаду прикрашені подвійним замковим каменем над лучковими перемичками та підвіконним пояском. Планувальна структура – коридорна, з двобічним розміщенням приміщень. Помітно первісне секційне планування з вестибюлем та залом в центрі, що поділяла будівлю на дві частини. Будинок збудовано в стилі пізнього класицизму [550, с. 2–3]. Обидві будівлі належали до споруд волосного управління, тобто були зведені і утримувалися з громадського бюджету. Вони дозволяють збагнути, у яких умовах працювали посадовці волосної адміністрації та суду, побачити простір для проведення волосних сходів, тяжіння волосного чиновництва до облаштування управлінських споруд із врахуванням поширеного стилю в містах, врешті, демонструють фінансову спроможність тих волосних громад, що мали можливість зводити такі будинки.

Про формування на початку ХХ ст. традиції будувати будинки волосних управ у єдиному стилі свідчить креслення будинку волосного правління, яке збереглося у Ф. 2194 Колекція карт (ЦДІАК України) [198]. Зображена в документі споруда подібна за планом та архітектурним стилем до збережених пам'яток – будинків волосних правлінь (Див. дод. Ж).

Наступний тип джерел, використаних у дослідженні, – фотоматеріали. Оpubліковані фотопортрети сільських старост, суддів та волосних старшин узято з енциклопедичного видання «Государственная дума Российской империи: 1906–1917» [393, с. 258, с. 445; 311; 310]

(див. дод. З). Додатковим джерелом послуговували зображення волосного старшини Федора Куликова та фото його з колегами, волосними писарями і їхніми помічниками. Обидві фотографії є постановочними, датуються початком 1880-х рр. На першій – зображений старшина, який сидить, у нього на грудях висить знак волосного старшини, у правій руці він тримає Біблію, ліва рука обперта об стіл. Друге фото – колективне, на якому ліворуч – старшина Ф. Куликов, позаду нього за столом стоять хлопчик та чоловік, котрі, ймовірно, сервірують стіл для чаювання, на столі стоїть самовар. Двоє інших чоловіків на фото займають праву частину, можна припустити, що один із них волосний писар або кандидат у волосні старшини. Із описів фото і біографій осіб, зображених на фото, які надає автор статті М. Виноградов, дізнаємося, що Федір Куликов був волосним старшиною Порецької волості Можайського повіту Московської губернії з 1877 р. і переобирався на посаду до 1885 р. [313]. Фотографії посадовців посприяли формуванню цілісного образу діячів селянського самоврядування (див. дод. И).

Фото громадських споруд, а саме церковно-парафіяльної школи та церкви м-ка Смотрич Кам'янецького повіту Подільської губернії за 1909 р. отримане з фондів музею К-ПДІМ-З. На першому зображенні учні школи разом із священиком на передньому плані, позаду них – школа. Одноповерхова будівля із чотирма великими вікнами на фасадній стіні та дверима, до яких ведуть сходи із дерев'яним наддверним навісом. Обабіч дверей розміщені два прапори – триколори. Дах школи критий бляхою, на ньому видніється цегляний димар. Перед входом у школу розміщений квітник [316] (див. дод. І). Друге фото – із зображенням тих же учнів і священика на фоні храму. Приміщення церкви білого кольору, храм однокупольний, критий бляхою, навкруги церковного двору – мурований паркан, також білого кольору [315]. Представлені на фото будівлі мають охайний вигляд, доглянуті подвір'я, паркан, а також дороговартісний дах обох споруд, великі вікна приміщень, усе це вказує на чимале їхнє

фінансування. Долучені до розкриття теми фотоматеріали допомогли частково візуалізувати об'єкт дослідження, відтворити образи діячів селянського самоврядування, їхній робочий простір, громадські споруди, будівництвом та утримуванням яких вони займалися.

Таким чином, представлений огляд джерел дозволяє дійти висновку про наявність достатньої й інформативної джерельної бази як для розробки провідної проблематики дисертаційної студії, так і виконання сформульованих мети і завдань у повному обсязі.

1.3. Методологія дослідження

У дисертаційній застосовано поєнання різних стратегій, алгоритмів та методів історичного дослідження. З огляду на те, що селянське самоврядування в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. мало становий характер, регіональні відмінності, виконувало широкий спектр функцій, його історія студіюється в царині економічної, соціальної, культурної, політичної історії, історії повсякдення, а також у фахових площинах інших соціогуманітарних дисциплін і галузей. Таким чином, специфіка й особливості предметної області вивчення об'єктивно спонукають до застосування міждисциплінарних стратегій.

У сучасній соціогуманітаристиці, зокрема на теренах історіописання, змагаються і співіснують відмінні парадигми – постмодерністська і некласична [421, с. 214; 372, с. 18; 422, с. 439; 485, с. 65]. Із огляду на стан розробки провідної проблематики, особливості предметної області дослідження в роботі вжиті дослідницькі стратегії, інструментарій, термінологічний апарат, концептуальні пропозиції з обсягу некласичного історіописання з відповідною орієнтацією на процедури й алгоритми сцієнтизму.

Передусім у дисертації використано інструментальний потенціал концепції модернізації, а також поняття «ментальність». Ці концепції є

наріжними для дисертаційної студії. Вони вживаються для представлення й оцінки сполучення інерції архаїчних і патріархальних елементів із новочасними змінами колективної, групової та індивідуальної свідомості в різних шарах селянства. Так, здійснені в результаті Селянської реформи трансформації розглядаємо в контексті модернізації, а саме парціальної модернізації – симбіозу введених у традиційний контекст елементів модернізації суспільства. Автор цієї концепції Д. Рюшеймер обстоював думку, що модернізаційні і традиційні елементи сплітаються в чудернацькі структури, і таке явище може, за належної підтримки, виявитися досить стійким [528, с. 234]. Таким чином, з'ясовуємо, що здійснена реформа селянського самоврядування 1861 р. створила таку самоврядну структуру, в основі якої лежала ідея формування контрольованого державною адміністрацією самоврядування селян.

Для кращого розуміння модернізаційних процесів цього часу звертаємося до трактувань політолога С. Гантінгтона, який зазначав, що для модернізації необхідний комплекс таких чинників, як-от: економічне благо, демократизація суспільства, відповідний зовнішньополітичний вплив і внутрішній культурний контекст [528, с. 237–239]. У модернізації суспільства Російської імперії другої половини XIX ст., основну складову якого становило селянство, вагомим рушієм був лише один із запропонованих чинників – зовнішньополітичний вплив, а саме усвідомлення владою економічної і військової слабкості держави в порівнянні з сусідніми країнами. Інша важлива складова модернізаційних перетворень, передусім спрямованість на досягнення економічного благополуччя, зазвичай ігнорувалася в імперії Романових, особливо щодо становища селянства. Відносно демократизації селянського середовища, то її можна прослідкувати лише на рівні сільських громад, що законодавчо закріпилося «Положенням 1861 р.». Так, жителі громади, домовласники мали право голосу на її загальній раді – сходах, на яких селяни вирішували всі господарські, адміністративні справи, а згодом і політичні, що

проявлялося у «приговорному русі» на початку селянської революції 1902–1917 рр. Водночас у ментальності селянства існували чіткі патріархальні устої, міцно пов'язані з християнською вірою, традиціями, які гальмували культурні, освітні перетворення в суспільстві. Таку властивість традиційних спільнот філософ В. Дейвіс називав «поясом захисту», але не від прогресу взагалі, а від соціальної турбулентності та морального падіння, яке наставало разом із комерційним розвитком [528, с. 240]. Такої ж думки був російський філософ А. Ахієзер, який називав зростання ролі сільської «общини» наприкінці ХІХ ст. відповіддю селян владі на загрозу їхньому традиційному способу життя, яка посилювалася після реформи 1861 р. [331].

Однак посилення ролі громади в цей час призводило до послаблення вищої ланки селянського управління – волості. Селяни, які й до реформи не проявляли громадської активності, не оцінили принесених їм на хвилі модернізації «широких» прав і не надто цікавилися справами волості та її громад. Таке явище А. Ахієзер називав «локалізацією общин», воно свідчило про нездатність влади налагодити цією реформою культурний і економічний зв'язок між селянами навіть у межах волосної одиниці. Така відокремленість громад від участі у волосному житті шкодила демократичному поступу і призводила до зародження авторитарності, що проявлялася, зокрема, у втручанні мирового посередника в роботу селянського самоврядування [330].

Отже, модернізаційні процеси в державі гальмувалися, й чи не найскладніше вони здійснювалися в середовищі консервативного за своєю природою селянина. Український історик О. Шляхов зазначив, що на теренах України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. перетворення мали наздоганяючий характер, що дозволяє обґрунтовано обстоювати тезу про запізнілу, суперечливу та паліативну модернізацію в імперії Романових. Так уряд намагався пришвидшити розвиток тих інституцій та суспільних змін, на формування яких в індустріальних суспільствах пішли

століття. Наслідком примусових, регулюючих методів модернізації стало посилення механізму блокування технологічного і соціального розвитку [599].

Французький історик Жак Ле Гофф визначає три типи модернізації: модернізація збалансована, коли успішний прорив сучасного не призвів до зруйнування цінностей старовини (як відбулося в Японії у XIX ст.); модернізація конфліктна, коли прагнення до сучасності охоплювало лише частину суспільства і породжувало конфлікт з традиційними пережитками (як, приклад, європеїзації в мусульманських країнах в XIX ст.); модернізація, яка проводиться «на дотик», тобто шляхом маневрування, привносячи новизну порційно, намагаючись примирити її з традиціями [473, с. 63]. Під визначення останнього найкраще підпадають реформаторські коливання царату в його політиці із запровадженням ліберального курсу в 1860–1870-х рр. і зміна такого на «охоронний курс» у період контрреформ у 1880–1890-х рр. На селянському самоврядуванні такі коливання позначилися в обмеженні їхньої самостійності, що проявлялася в укрупненні волосних адміністрацій, тобто у своєрідній регіональній централізації, що відбувалася в пореформений період. Посилення владного контролю відбулося також і через запровадження інституту земських дільничих начальників у 1889 р., які здійснювали функції нагляду та контролю діяльності селянських адміністрацій і мали широкі повноваження для втручання в управлінські справи громад. Хоча перетворення 1889 р. не торкнулися Правобережних губерній, проте посилений контроль за діяльністю волосних і сільських установ тут продовжував здійснювати інститут мирових посередників.

У дисертації застосовано дослідницькі стратегії й інструментарій соціальної історії з виключною увагою до буття як окремих соціальних спільнот, так і верств, прошарків, груп, з яких вони склалися. Зі становленням нової соціальної історії у другій половині XX ст. розгортається застосування нових міждисциплінарних методів та

акцентування уваги на антропоцентричних вимірах і контекстах функціонування соціуму. Характерними напрямками досліджень соціальної історії стали: історія ментальностей, історія повсякдення, жінки і гендерні студії, історія сім'ї, освіти, а також локальна соціальна історія [454, с. 58].

З такої перспективи розглядаємо селянські органи самоврядування не лише як адміністративний інститут, що займався виконанням управлінських функцій для держави, а й як структуру для забезпечення соціальних потреб: освітніх, медичних, опікунських. Відзначаємо вагомий вплив на діяльність цих установ традицій. Зокрема, безпосередній зв'язок з традиційними нормами селянського соціуму мав волосний суд, адже, відповідно до «Положення 1861 р.», у своїх судах селяни використовували норми звичаєвого права. Окрім цього, розробники реформи використали вже відому в сільському соціумі «громадську» формулу управління. Так, існуючі в громадах інститути старост, ради старших поважних її членів і громадський суд стали узаконеними структурами у вигляді сільських «общин» – адміністративно-територіальних об'єднань, які могли включати в себе декілька сільських громад або ж складатися з одного села. Водночас законодавець запровадив ще одну ланку сільського управління – волосну, яка об'єднувала сільські громади в межах одного повіту. Така форма управління передусім видавалася зручною для влади, щоб не напружувати, а через централізований вузол контактувати з селянами та контролювати їх. Самі ж селяни не сприйняли волость як частину власного самоврядування і, в кращому випадку, вбачали в ній посередника між своєю громадою та владою, а здебільшого – представника влади і поліцейської сили. Та, зважаючи на низку індивідуальних людських факторів і регіональних традицій, ставлення селян до волосного управління, суду та їхніх представників могли відрізнитися навіть у межах одного повіту. З огляду на особливості предметної області дисертаційної студії застосована стратегія локалізаційна, котра походить з дослідницького інструментарію локальної історії.

Під визначенням локальна історія розуміється історія місцева, однак у ширшому сенсі, не лише як «місцерозвиток», а й як сукупність людей, які здійснюють певну історичну діяльність у цьому «місцерозташуванні». Як зазначає українська історикиня Я. Верменич, використання методик локального мікроаналізу і крос-історичних підходів дає змогу побачити «виразно ідентифіковану просторову картину суспільних відносин на рівні певного місця» [353, с. 8]. Яскраво виражені локальні відмінності структур самоврядування передусім простежуються у віддалених від волосних чи повітових центрів громад, які проявлялися в самостійницьких настроях. Культурна особливість у межах «общин» проявлялася у відборі кандидатів на громадські посади. Так, в окремих об'єднаннях формувалися свої управлінські клани із заможних господарів, що частково було елементом звичаю. Особливі традиції також мали місце при відборі представників на волосний чи сільський сход. Даниною звичаю виступали різні форми співпраці селян із священиками, яким вони, відповідно до усталених правил, могли надавати різні господарські послуги, продукти харчування чи інші ресурси. Важливе місце займав географічний чинник, який прямо впливав на економічну спроможність громад. Так, наявність хорошого ґрунту в межах волості чи общини збільшувала шанси на стабільний врожай, розташування поблизу поселення водної артерії надавало можливість встановити млин чи займатися рибальським промислом, розміщення на землях громади корисних копалин, необхідних для будівництва (каменоломень, глиняних чи вапнякових копалень), забезпечувало місцевих власним матеріалом або ж створювалися умови для промислу. Усі ці географічні переваги або ж недоліки позначалися на економічному становищі селян, й відповідно на їх самоврядуванні, яке вони утримували.

Регіональність селянського самоврядування, що сформована в самій проблемі дослідження як географічні його рамки, окреслена територією Правобережної України. Передусім такий вибір був зумовлений

характерною особливістю краю, який відрізнявся в управлінській системі Російської імперії та представляв адміністративну одиницю Південно-Західний край. Тож у дисертації ми застосовуємо регіональний підхід, відповідно до якого дослідження здійснюється із урахуванням таких регіональних «об'єктно-предметних сфер»: специфічність історичного розвитку, бачення регіону як соціокультурної цілості, простеження процесів демогенезу і етногенезу. Завдяки цьому інструментарію з'ясовано, що становлення селянського самоврядування в Правобережних губерніях відбувалося в умовах певної відокремленості від інших українських підросійських територій. У зв'язку з високою концентрацією в краї польського населення, яке в основному представляло дворянство, царат, на відміну від інших територій, не поспішав тут запроваджувати органи земського самоврядування. А через польське повстання 1863 р., відлуння якого торкнулося й Південно-Західного краю, витіснення цього політично неблагонадійного елемента призвело до звільнення з волосних писарських посад представників польської національності чи римокатолицького віросповідання. Демографічний регіональний чинник був врахований при визначенні рівня заможності селянського населення. Адже зростання чисельності населення в пореформений період призвело до дроблення і без того невеликого земельного фонду, що призводило до зубожіння селян.

Важливим сегментом регіоналістичного підходу стало врахування географічного розташування краю, тобто прикордонного його положення. Кордони Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. в Південно-Західному краї формували межі Подільської і Волинської губерній з Австро-Угорською імперією. У зв'язку з цим відбувалася концентрація військової присутності в регіоні, продовольче забезпечення якої частково лягало на плечі селянства. Органи селянського самоврядування забезпечували облаштування військово-кінних дільниць, волосні правління вели призовну роботу, організовували розквартирування

військ, облаштування земель для полігонів, пасовищ, надання провізії та фуражу, послуги перевезення.

Інституційний підхід став важливим засобом вивчення органів селянського самоврядування як інституції. Такий підхід застосовувався українськими істориками, зокрема професоркою В. Шандрою, при вивченні складових структур дворянського станового управління, його кадрового складу [594]. Використовує його у своєму дослідженні також історикinja І. Верховцева. Вона зазначає, що селянські органи самоврядування виконували подвійну функцію і виступали як органи державного управління і структури самоорганізації селян. Зважаючи на це, дослідниця розглядала їх як складову управлінського механізму в регіоні і як засіб соціальної організації селянства [369, с. 89]. У нашому дослідженні цей підхід був застосований при вивченні кадрового складу волосних і сільських правлінь. Таким чином з'ясовано критерії, за якими підбирали на посади найманих працівників управ, та вимоги, за якими обирали, шляхом голосування на сходах, виборних посадовців, процедуру їхньої ротації. Простежено діяльність волосних і сільських сходів, критерії участі в них. Встановлено взаємозв'язок сільських і волосних правлінь із державними адміністраціями, його еволюцію впродовж другої половини XIX – на початку XX ст.

Комплекс дослідницького інструментарію складається із загально-наукових та спеціально-історичних методів дослідження. Загально-наукові представлені методами: аналізу, порівняння, абстрагування, моделювання. Метод аналізу застосовувався при вивченні статистичних джерел, визначенні чисельності установ і їхніх структурних підрозділів, кадрового складу, даних про видатки та надходження до бюджетів громад, розміру заробітних плат посадовців. Окрім цього, при роботі з масовими джерелами встановлено найвищий показник тих скарг і звернень, які за змістом стосувалися проблеми хабарництва чи зловживання представників самоврядування з числа селян. Метод порівняння використовувався при

зіставленні описів селянських адміністрацій, характеристики умов праці, фінансових показників з бюджетів сільських і волосних громад та інших даних з волостей як у межах повіту, так з різних губерній Російської імперії. Метод абстрагування, тобто сходження від конкретного до абстрактного (від емпіричного до теоретичного) [420, с. 69], був застосований для встановлення типових образів посадових осіб органів селянського управління. Так, оперуючи низкою фактів, зокрема набором конкретних вимог у «Положенні 1861 р.» до особи, що обиралася в органи селянського самоврядування, усталеними в селянській уяві прикметними рисами, якими мав бути наділений кандидат на посаду волосного старшини, сільського старости, збирача податків, суддів, а також описами, посадовців які служили в органах управління, вдалося сконструювати типовий образ працівника-посадовця селянського самоврядування. Виняткове значення мав метод моделювання, в основі якого закладений механізм відтворення об'єкту, що відображає принципи функціонування та внутрішньої організації об'єкту дослідження. Таким чином, нами було сконструйовано модель волосного і сільського управління з його складовими, встановлено закономірності та специфіку їхньої діяльності.

У дослідженні використані спеціально-наукові методи, такі, як: історико-порівняльний (компаративний), екстраполяційний.

Історико-порівняльний, або компаративний, метод [441] дослідження мав винятково важливе значення для порівняння різних видів самоврядування як на регіональному, так і на хронологічному рівнях. Хоча, як ми стверджували вище, кожне управління мало власні особливості, однак метод компаративістики дозволив нам простежити чинники об'єднуючі органи селянського самоврядування. Так, порівнюємо структуру селянського самоврядування 1861 р. із самоврядуванням державних селян, уведеним «реформою Кисельова» 1838 р., прослідковуємо певну спадковість та запозичення з неї для нового селянського устрою. Встановлюємо, що діяльність органів селянського

управління на Правобережжі мала як відмінні, так і спільні риси із самоврядуванням губерній, на які поширювалася бессарабсько-мирська модель управління.

Метод екстраполяції полягає в поширенні гіпотези з однієї сфери явищ на іншу, тобто в наділенні одного об'єкта властивостями іншого, подібного йому за структурою об'єкта [406]. Таким чином вдалося помітити процес бюрократизації органів селянського самоврядування, перейняття ними чиновницьких традицій, а саме форми поведінки з підлеглими та начальством, методів комунікації з населенням, від державних адміністрацій. Також метод екстраполяції застосовано при зіставленні фактів і явищ, що мали місце в селянському самоврядуванні губерній на Правобережній Україні, з випадками в управлінні селян на теренах Південно-Західного краю.

Аналіз статистичних даних, простеження процесів збільшення чи скорочення чисельності населених пунктів у волостях, сільських громадах, коливання чисельності самих волостей визначено за допомогою методу кореляції [548]. Цей метод запозичений з математичних наук і передбачає зіставлення та порівнювання цифрових даних у вигляді таблиць чи за допомогою комп'ютерних програм.

Важливе місце в студіюванні проблеми зайняв метод контент-аналізу, який дозволив якісно опрацювати масові джерела, які становлять вагомий частину неопублікованих першоджерел. Окрім цього, використовуючи цей метод у роботі з опублікованими законодавчими матеріалами та підзаконними актами, вдалося простежити зв'язок низки безпосередньо не пов'язаних із селянським самоврядуванням законів і положень, які лише частково торкалися, але, по суті, впливали на різні аспекти функціонування органів селянського самоврядування. На сьогодні не існує єдиної думки щодо інструментарію контент-аналізу. Нам імпонують погляди тих дослідників, які вважають контент-аналіз змішаною методикою якісних і кількісних підходів при вивченні змісту

джерел, а на результати такого опрацювання впливають як характер джерела, так і завдання, які ставить перед собою дослідник [343, с. 18]. Таким чином, по завершенню контент-аналізу джерел можна отримати як цифровий показник, так і описовий результат.

Вказані методологічні підходи спрямовані на комплексне вивчення селянського самоврядування Правобережної України, його структури, закономірностей та особливостей функціонування, різноманітних аспектів діяльності.

Під час дослідження ми послуговуємося таким понятійно-термінологічним апаратом:

- модернізація – сучасний, оновлений. Означуємо перетворення в Російській імперії, пов'язані з переходом від аграрного до індустріального суспільства в другій половині XIX – на початку XX ст. [388, 18–20];
- Селянська реформа – система урядових заходів, спрямована на ліквідацію кріпацької системи та встановлення нових (ринкових, ліберальних, демократичних) соціально-економічних умов у середовищі селян [471];
- бюрократія – прошарок професійних управлінців, що виокремлювався в другій половині XIX ст. у зв'язку із збільшенням управлінських інституцій. Використовуємо для окреслення селянського управлінського апарату [377];
- селянське самоврядування – тип соціального управління, за яким суб'єкт і об'єкт управління збігаються, тобто самі ж селяни собою управляють, спільно приймають рішення та діють з метою їхньої реалізації [457, с. 630];
- хутір – сільське, переважно однодвірне поселення, що розташоване поза межами населеного пункту, здебільшого села. У нашому дослідженні хутір використовується як протиставлення селянській громаді, з розпадом якої пов'язаний процес створення хутірського господарства. Поштовх до створення хутірських господарств надав указ від 9 листопада 1906 р. про закріплення у володіннях земельних угідь [398];

- село – населений пункт не міського типу, більшість мешканців якого займаються сільським господарством [507].

Окремо постала проблема визначення поняття «община». У законодавчих актах та інших джерелах використовували назви «крестьянское общество», «крестьянская община», «сельская община», «сельское общество» як синоніми, рідше зустрічається термін «мир». Сучасні термінологічні російські словники надають їм такі трактування:

- «мир» – самоврядна адміністративно-господарська одиниця, юридичний власник надільної землі, пов'язані круговою порукою і виконанням натуральних повинностей [337, с. 388];
- «община» – адміністративно-господарський союз, до складу якого входили селяни, котрі спільно володіли її надільною землею [581];
- «сельская община» – в Російській імперії – замкнута станова одиниця [509].

Трактування першого терміну «мир», яке надано сучасним словником, явно не стосується того «миру», який існував після запровадження «Положення 1861 р.», відповідно до якого сільські общини стали низовою структурою управління, а не «миром». На цій відмінності також зазначає українська історикиня І. Верховцева і вказує, що «мирські» громади формувались на базі традиційних сільських громад, але не були «сельськими общинами», як адміністративно-господарські одиниці в системі селянського самоврядування. Однак державні службовці подекуди неправильно розуміли законодавство і сприймали «мирські общини» за «сільські общини», між якими була принципова відмінність [359, с. 128]. Зважаючи на присутність у діловій документації термінологічної плутанини, звертаємося до сучасного досліджуваного періоду «Енциклопедичного словаря Брокгауза і Ефрона», адже це видання виступало масштабною енциклопедією кінця XIX – початку XX ст. в Російській імперії. Тут знаходимо трактування назви адміністративно-

територіальних одиниць, структур та підрозділів органів самоврядування та державних установ, посад державних адміністрацій та селянських правлінь, функцій та обов'язків, які виконували селянські посадовці, селяни [496]. В окремій статті словаря «сельское общество» пояснюється як «нижня адміністративна і господарська одиниця, що об'єднує одне або декілька сіл і є частиною однієї волості» [605], а отже, адміністративною одиницею в селянському самоврядуванні.

Підшукуючи відповідники до цих понять в українській мові, знаходимо такі:

- громада – форма соціальної організації людей, що проживають в одному населеному пункті, селі чи хуторі, мають спільні традиції та різного ступеня колективну власність [395] (вигони, водні ресурси, млини, лісові угіддя, землю). У нашому дослідженні пропонуємо використовувати термін «селищна громада» як синонім терміну «мир»;
- сільська громада – адміністративно-територіальна одиниця, запроваджена реформою 1861 р., що включала в себе одне або декілька населених пунктів, мала різного ступеня колективну власність та несла кругову поруку за несплачені грошові чи натуральні повинності кожного з членів об'єднання. Розрізняємо громади з подвірною та поземельною формою землеволодіння, перша передбачала спадкове закріплення у власність за селянином земельного наділу, друга – перерозподіл землі між членами громади;
- община – дослідники визначають її як адміністративно-територіальне об'єднання селян на основі спільного користування, де існував земельний перерозподіл [444]. Однак на основі здійсненого дослідження встановлено, що навіть у громадах, де існувала подвірна форма володіння (спадкова), існували спільні території громадського користування та майно, колективна відповідальність перед владою за низку повинностей. Тому вважаємо, що термін «община», який використовувався в нормативно-правовій базі Російської імперії для позначення нижньої ланки селянського

управління обох видів землеволодіння, допустимо застосовувати як синонім до сільської громади як адміністративно-територіальної одиниці волості.

Відносно позначення вищої ланки сільського управління застосовуємо терміни волость, волосне управління, що у вітчизняних енциклопедичних і термінологічних виданнях трактуються так:

- волость – за «Положенням 1861 р.», адміністративно-територіальна одиниця, що об'єднувала групу сільських громад, юрисдикція якої поширювалася на все сільське населення [484];
- волосне управління – управління, органами якого були волосний сход (представницький орган), правління на чолі зі старшиною (виконавчим органом) [593]. Окремою волосною установою був волосний суд – виборний селянський суд, що розглядав дрібні правопорушення в межах волосної громади [378].

Таким чином, наукові стратегії, дослідницький інструментарій, термінологічний апарат і методи з обсягу неklasичного історієписання, зокрема з соціальної, регіональної, локальної історії, є достатніми й адекватними для виконання окресленої мети та завдань дисертаційної роботи.

Висновки до розділу

Отже, аналіз історіографії демонструє наявність різнопланових досліджень з історії селянського самоврядування та неоднакового потрактування їхньої ролі. Перші спроби вивчення управління селянами здійснили сучасники Селянської реформи. Ці дослідження мають перевагу в тому, що їхні автори були свідками перетворень селянського управління. У роботах 1860-х і 1870-х рр. спостерігаються схвальні відгуки про зміни в селянському управлінні. Однак те, за що хвалили Селянську реформу історики-прихильники курсу Олександра II, за те критикували історики-

противники ліберальних реформ пореформеної доби. Вони засуджували волосний устрій, судочинство з їхніми некомпетентними посадовцями. Також проблему безграмотності селянського загалу, спадання економічних показників та загального збідніння селянства, зростання недоїмок історички частково пов'язували із невдалим селянським управлінням. Їхні праці подекуди містять елементи публіцистичного тексту з ознаками авторських симпатій чи антипатій до аграрних перетворень, рекомендаціями щодо покращення селянського самоврядування.

Радянська історіографія представлена двома етапами, що пов'язані з внутрішньополітичними змінами в країні. Так, ще на початку 1917–1920-х рр. побутувало відносно неупереджене дослідження селянського самоврядування, хоч не позбавлене певних стереотипів. Однак уже в 1920-х – 1930-х рр. з посиленням ідеологічного тиску на науку тема селянського самоврядування опинилася не в числі «злободенних» проблем і практично не вивчалася. Зміна політичного курсу на «десталінізацію» у 1956 р. посприяла поверненню питання управління селянами в дослідницьку сферу. Радянські дослідники негативно оцінювали органи селянського самоврядування, розглядаючи їх з позиції класової боротьби, називаючи «агентами влади на селі».

Становлення новітньої історіографії пов'язане з розпадом СРСР та запровадженням нових методів дослідження. Поглиблення вивчення теми відбувалося як у вітчизняній, так і в закордонній історіографії. Іноземні дослідники мало приділяли увагу самоврядуванню Правобережжя, лише побіжно з'ясовували його в контексті аграрних перетворень у Російській імперії. Тому більш репрезентативною в цьому плані є українська історіографія.

У візії дослідників опинилася проблема сільської громади, разом з цим постало питання тотожності терміну «община» та «громада». Так, у наукових колах окреслюються дві тенденції. У першій дослідники називають вплив громади на життя українського села таким же сильним,

як і в «общині» селян російських губерній, а будь-які спроби підкреслити відмінність між ними називають штучними. Інша група істориків переконана в тому, що різниця між «общиною» та сільською громадою є суттєвою, зокрема потужним важелем впливу на життя «общини» в російських губерніях називають традицію земельних переділів, яка не була притаманна для селян Правобережних губерній. Проте прихильники обох поглядів сходяться на тому, що управління сільських громадах Правобережних губерній здійснювалося з урахуванням місцевих традицій, під контролем волосного правління та мирowego посередника.

У контексті волосного управління вітчизняними істориками простежено діяльність волосних судів, розглянуто проблему звичаєвого права у правовій селянській культурі. Відносно останнього, думки дослідників сходяться на тому, що звичаєве право і волосне судочинство зміцнювали відокремленість селянського стану від інших жителів імперії й мали згубний вплив на правову культуру селянства та на просування модернізаційних перетворень у селі загалом. У регіональному зрізі історики вивчали діяльність волосних старшин, роботу інституту волосних писарів, мирових посередників. Дослідники акцентували на проблемі низького рівня грамотності селянства і, відповідно, переважанні на посадах в органах селянського самоврядування осіб, що не вміли читати і писати. Водночас історики зазначили важливість волосної і сільської канцелярської роботи, що створювала основу сільськогосподарської, податкової та іншої звітності повітів і губерній. У веденні діловодства волосних структур наголошено на ключовій ролі писаря як чи не єдиної грамотної особи у волосній управі.

Значно більшої критики від істориків зазнають такі явища, як неврахування регіональних особливостей та традицій селянського управління на місцях при запровадженні волосного устрою. Учені несхвально відгукуються про обмеження самостійності органів селянського смоврядування, втручання у їхню роботу мирowego

посередника чи іншого губернського керівництва. Історики відзначають тенденцію до незаконного укрупнення волостей та сільських громад, що ускладнювало для пересічного селянина підтримування контактів з їхнім адміністративним центром у зв'язку із збільшенням відстані від нього. Серйозною проблемою в діяльності селянського самоврядування визнають корупцію та різні службові порушення, здійснені працівниками селянських адміністрацій.

Тож у сучасній історіографії помітне зростання інтересу до самоврядування селян, зокрема періоду другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Це питання розглянуто дослідниками здебільшого в контексті Селянської реформи 1861 р., аграрних перетворень та революційних потрясінь початку ХХ ст. Із низки окремих досліджень спостерігаємо формування образу селянського самоврядування як несамостійної та малоефективної структури управління. Водночас помітні позитивні відгуки про успіх окремих волосних чи сільських правлінь в адміністративній, господарській, культурній сферах. Конструювання концепції самоврядування селянства правобережних губерній ще триває, що зумовлює подальше дослідження цієї проблеми.

Джерельна база складається з двох видів джерел: писемних і візуальних. Візуальні джерела представлені різними предметами (робочим реманентом, нагородами сільських урядників), будівлями (будинки волосних правлінь), фотоматеріалами – фотографіями діячів самоврядування, господарських, адміністративних, освітніх та релігійних споруд. Писемні джерела поділені на групи: опубліковані і неопубліковані матеріали. Вивчення вторинних історичних джерел, тих, що введені до наукового обігу, посприяло новому осмисленню процесів, які відбувалися при запровадженні селянського самоврядування. Аналіз нормативних актів дозволив прослідкувати дотичність окремих законів до селянського управління, а вивчення селянського законодавства дозволило встановити

розбіжності між задекларованими в законі положеннями та їхніми реалізаціями.

Неопубліковані писемні джерела зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України, м. Київ та державних архівах Київської, Житомирської, Хмельницької, Вінницької, Волинської областей. Загалом опрацьовано 42 фонди та 282 справи, більша частина яких увійшли до дисертації.

Унікальне значення для роботи мають матеріали фондів волосних правлінь, «приговори» сільських і волосних сходів, їхні фінансові відомості та інша діловодна документація, частина якої вводиться до наукового обігу вперше. Представлений комплекс джерел містить автентичну інформацію, верифікація та критичне використання якої уможлиблює вирішення дослідницьких завдань.

Дисертаційна студія спирається на некласичну парадигму історичного пізнання, передусім акцентовано увагу на такі площини студіювання минувшини, як-от: соціальну, антропологічну, гендерну, ментальну, регіональну та локальну. Таким чином, вивчено питання кадрового складу, здійснено опис типажів посадовців волосних і сільських правлінь, розглянуто проблему участі жінок у самоврядуванні селян, впливи традицій та місцевих звичаїв на формування, діяльність селянського управління. Селянську реформу та подальші перетворення селянського самоврядування розглянуто в контексті модернізаційних перетворень у Російській імперії вказаного періоду. Характер цих змін трактовано, відповідно до визначення Жака Ле Гофа, як «модернізація «на дотик», тобто така, що здійснювалася шляхом маневрування та привнесення новизни порційно, пристосовуючи її до усталених традицій [473]. Встановлено, що зміни в селянському управлінні мали незавершений характер, а самоврядування було далеко не самостійним громадським апаратом управління в пореформений період та на початку ХХ ст.

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ СЕЛЯНСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ: ЗАКОНОМІРНОСТІ ТА СПЕЦИФІКА

2.1. Впровадження селянського самоврядування, його законодавче регулювання

Селянська реформа другої половини XIX ст. відома передусім відміною кріпацтва, та не менш грандіозним проектом, на який наважилася влада, була організація селянського управління за принципом самоврядування. Так, селянам пропонувалося згуртуватися навколо вирішення своїх господарських та управлінських потреб, але законодавець обмежив це самоврядування, вказавши рамки, які коригувалися залежно від політичної кон'юнктури впродовж другої половини XIX – на початку XX ст.

Розробники нового селянського устрою взяли за основу структуру управління державних селян, яка в їхньому середовищі діяла від 1838 р. Хоча основні завдання «реформи Кисельова» 1837–1841 рр. [470, с. 330], такі, як вирішення проблеми малоземелля, розрахування з податковими заборгованостями та підняття рівня життя державних селян, не були досягнуті [403, с. 44–51], форма їхнього обмеженого контролем повітового чиновництва самоврядування вважалася задовільною [417, с. 29]. У поселеннях державних селян діяв адміністративний поділ на волості та сільські громади, у яких працювали волосні управи та волосний сход і сільські правління з сільськими сходами, а для вирішення дрібних судових тяжб функціонували волосні та сільські розправи (суди), які послуговувалися звичаєвим правом [410, с. 291; 199, с. 406, с. 580–581, с. 602].

Основним законом, який запроваджував і регулював селянський устрій, стало «Положення 1861 р.», яке зберігалось майже в незмінному

вигляді до початку ХХ ст. [228; 236]. «Положення 1861 р.» передусім стосувалося поміщицьких селян, які виходили з кріпацької залежності. Однак, його пункти поширювалися на інші категорії селян в імперії, у тому числі і на державних, частка яких у Правобережних губерніях, за підрахунками М. Дружиніна, становила близько 14% від усіх селянських ревізьких душ [410, с. 311]. Спеціальним законом 18 січня 1866 р. наказувалося впродовж трьох місяців губернським у селянських справах присутствіям прийняти під свою юрисдикцію волосні та сільські правління державних селян [213, с. 35–36]. Таким чином, для усіх категорій селянського населення вводилося управління на дворівневій системі, вищою ланкою якої була волость, нижчою – сільська громада. Сільська громада, або «община», як об'єднана територіальна одиниця, включала в себе одне, або декілька населених пунктів (сіл, хуторів, слобідок), що перебували під владою одного поміщика та межували між собою. Дрібні поселення, чисельність яких становила менше 20 ревізьких душ, входили до складу найближчої громади [236, с. 147]. Зрідка, коли виникала територіальна необхідність, допускалося створення малих общин у 10 дворів [116, арк. 37]. Управління сільською громадою здійснювалося сходом та правлінням, яке складалося із старости, збирача податків і найманих працівників (писаря, сторожа, наглядача запасного магазину). Основні владні повноваження мав сільський сход, до компетенції якого належали: призначення виборних на волосний сход, обрання сільських посадовців, виселення та прийняття нових членів у громаду, нагляд за «общинними» закладами (господарськими, освітніми, медичними, релігійними – К. Б.), розкладка державних і мирських зборів, натуральних повинностей, призначення допомоги та позик із запасних сільських магазинів, та низку інших питань, щодо яких закон вимагав погодження сільського сходу [236, с. 148–149]. У сході брали участь селяни-домовласники, переважно старші представники сімейств, тож у громадському управлінні закладався принцип прямої демократії. Однак у

пореформену добу при формуванні сільського сходу спостерігалася проблема спричинена статтею 47 «Положення 1861 р.» [236, с. 147], згідно з якою на сход допускалися лише селяни-домовласники. У Правобережних губерніях домовласників визначали відповідно до уставних грамот, що укладалися з поміщиком під час отримання земельного наділу. Однак, у результаті приросту населення та дроблення землі, що з часом відбулося, кількість самостійних господарів зросла щонайменше вдвічі [455, с. 98–99; 545, с. 207–208; 581, с. 48]. За даними, що наводить історик Д. Бовуа, Київська, Подільська та Волинська губернії мали найвищий в імперії рівень приросту населення – 20–22%, тому були першими з кількості безземельних селян. Кількість десяти на душу на Київщині у 1863 р. становила 1,3 дес., а у 1892 р. – 0,8 дес., відповідно на Поділлі у 1863 р. – 1,2 дес. на душу, а у 1892 р. – 0,8 дес., на Волині кількість десятин на душу із 2,1 у 1863 р. скоротилася до 1,4 у 1892 р. [342, с. 580]. Проте сільські сходи продовжували збиратися у первісній чисельності. У 1882 р. уряд роз'яснив, що кожного селянина, який мав дім і власну сім'ю, треба вважати домовласником і визнати за ним право голосу на сільському сході [126, арк. 2–3]. У такий спосіб сільські сходи ставали масовими утвореннями, особливо там, де громади нараховували 1500, подекуди 1700 осіб [498, с. 73–74]. Масовість на сільських сходах радше заважала, ніж сприяла конструктивному вирішенню питань.

Волость складалась із сільських громад, які розташовувалися від волосного центру на відстані не більше дванадцяти верств, входили до складу одного повіту та межували між собою. Управління волостю здійснювалося волосним правлінням та сходом, що утворювався із членів сільських громад [236, с. 152–155]. Чисельність населення однієї волості встановлювалася від 300 до 2 тис. ревізьких душ [236, с. 147]. Однак, визначаючи поділ повітів, губернські чиновники здебільшого прагнули уникнути надмірного дроблення, тому часто відходили від передбачених законом норм. Дослідниця І. Верховцева вважає, що «в такий спосіб

місцева бюрократія намагалася зменшити витрати селян на утримування їх функціонерів» [359, с. 127]. Наслідком цього підходу стало формування волостей надмірних розмірів, чисельністю понад 20 тис. жителів. Так, за матеріалами ревізії, проведеної у 1895 р. у Подільській губернії, встановлюємо низку повітів із волостями з надмірною кількістю жителів, а саме: Кам'янецький повіт мав волості чисельністю у 17 тисяч душ (обох статей), Балтський – від 5 до 17 тис. душ, Брацлавський – 19 тис. душ, Вінницький – 17 тис. душ, Гайсинський – 19 тис. душ, Літинський – 16 тис. душ, Могилевський – 20 тис. душ, Проскурівський – 18 тис. душ, Ушицький – 13 тис. душ., Ямпільський – 21 тис. душ [116, арк. 46]. Нерівномірний розподіл негативно позначався на якості роботи селянського самоврядування, адже навантаження на волосні правління прямо залежало від кількості громад, які до них входили.

Волосне управління здійснювалося трьома інстанціями: волосним сходом, судом та управою. Основні повноваження мав волосний сход – представницький орган, що складався з волосного старшини, сільських старост, селян-домовласників, які призначалися сільським сходом по одному представнику від десяти господарств (від населеного пункту із кількістю менше десяти дворів також обирався один представник) [236, с. 152]. У губерніях Південно-Західного краю та в деяких інших губерніях імперії на волосний сход допускалися виборні від наймитів і бобилів (наймитів) [236, с. 152]. Головував на зібранні старшина, якого за потреби міг замінити один із сільських старост. Волосним сходом розглядалися питання про вибори посадовців правління, зокрема суддів, затверджувалися «приговори», що стосувалися господарських та громадських справ волості, здійснювалася розкладка мирських зборів і натуральних повинностей, укладалися рекрутські списки [236, с. 153] (з 1874 р. призовні) [203, с. 2]. Рішення на сходах приймалися більшістю голосів за умови присутності 2/3 учасників, а також волосного старшини, або його заступника [236, с. 153]. Зважаючи на тенденцію до збільшення в

складі волостей сільських громад, волосні сходи ставали багатолюдними, створювалася проблема з розміщенням натовпу в правлінні та з організацією порядку. В історіографії поширена думка, що діяльність волосних сходів часто перетворювалася на «”скопища”, якими керували горлапани», «випадкові зборища людей», де рішення приймалися несправедливо, на користь куркулям та волосному керівництву завдяки «крикунам» (особливо під час виборів старшини) [450, с. 121; 344, с. 50–51; 359, с. 137–138]. Водночас, слід зважати на те, що не на кожному волосному сході відбувалися запеклі суперечки щодо виборів старшини, чи розкладки грошових і натуральних повинностей, а буденні господарські справи потребували зважених рішень. Описи спокійних волосних засідань у джерелах зустрічаються рідше, ніж змальовування гучних зборищ, проте місце для зображення впорядкованого волосного сходу у своїх напрацюваннях знайшов український педагог і літератор М. Чалий. У праці «Очерки народной жизни» він описав волосний сход у Білоцерківському повіті Київської губернії. Волосне зібрання тривало близько шести годин, подекуди, для обговорення окремих питань, групи селян (однодумців) виходили на двір, а повертаючись, один із представників висловлював власне бачення щодо дискусійної проблеми. Порядок ухвалення рішень відбувався шляхом голосування та підтримкою більшості [287, с. 492–494].

Сфери управління волосних і сільських структур почасти перетиналися. Зокрема, у статті 78 «Положення 1861 р.» чітко вказується, що юрисдикції волосного сходу належали усі справи господарського та управлінського характеру волості [236, с. 152], тобто у внутрішні питання будь-якої сільської громади волосне правління мало право втрутитися. Дублювання повноважень одне одного відбувалося у фіскальній сфері. Так, розкладка податкових (казенних), мирських грошових і натуральних повинностей проходила в два етапи, спершу на волосному, а далі на сільському рівнях. До самого збору коштів могли долучатися як волосні,

так і сільські управи. Сільські громади, які утримували у своєму штаті, окрім старости, ще й писаря, касира чи збирача податків [236, с. 150–151, с. 158], справлялися самостійно із грошовими зборами та їхньою передачею до волосної управи, а подекуди й у повітові казначейства. Крім цього, сільське правління із достатнім бюджетом для утримування сторожів та доплатами для громадських поліцейських (десяцьких), було цілком здатне забезпечити власний правопорядок, без допомоги волосного начальства. Тож деяку роботу волосних правлінь змогли сільські громади виконувати самостійно. Проте за волостями залишалися керівні повноваження, функції контролю та низка діловодних і нотаріальних справ: видача паспортів, довідок, копій, реєстрацій угод, і не лише для членів сільських громад, а й усіх жителів волості не селянського стану.

Теоретично, слідуючи пунктам, прописаним у «Положенні 1861 р.», сільські громади могли ставати волосними. Передусім із сільського на волосне перетворювалися правління тих громад, які єдині утворювали волость (тобто у випадку, коли лише одна сільська громада входила до волості (ст.66)) [236, с. 151]. Далі, відповідно до статті 43 «Положення 1861 р.», «община» чисельністю не менше 300 ревізьких душ [236, с. 147] теж могла претендувати на запровадження волості. Звісно, у створенні власних центральних адміністрацій – волостей, селяни вбачали певну автономність, адже вихід з-під юрисдикції волості, часто чужої і далекої від реалій життя сільської громади, був явно на користь господарським справам села. Однак будь які територіально-управлінські зміни розглядалися на рівні губернського керівництва і «просування» на верхівку селянських побажань для останніх виглядало майже нереальною, тривалою та «дорогою» справою. Так, рішення про створення нової адмін одиниці затверджував губернатор, розглядало губернське у селянських справах присутствіє, із подання від з'їзду мирових посередників, яким, в свою чергу, приносив запит мировий посередник від громади ввіреної йому дільниці. Прямі звернення до губернатора від селян із пропозиціями

перетворення їхніх «общини» у волость мали ще менше шансів на успіх. Так, мешканцям Зеленькської громади у 1888 р. Потоцької волості Канівського повіту Київської губернії, що зверталися до губернатора по дозвіл на перетворення їхніх поселень в окрему волость, відмовили. Не достатніми аргументами виявилися навіть такі факти, як значна відстань сіл від волосного центру (10 верств), допустима для створення волості, чисельність громади (1519 ревільких душ), наявність приміщення для розташування управи та досвіду в волосному управлінні, оскільки до 1871 р. с. Зеленьки було волосним центром [97, арк. 159]. Не увінчалася успіхом спроба громад Ксаверівської волості Васильківського повіту Київської губернії, через звернення до генерал-губернатора, вийти із складу волості та утворити власну. Сільські громади: Ксаверівська, Мар'янівська, Митницька та Кодакська, у яких загальна чисельність лише ревільких душ становила 5240 осіб, та які розташовувалися від волосного центру (с. Мотовилівка) на відстані понад 12 верств, у своїх прагненнях відокремлення від волості не знайшли підтримки у губернському у селянських справах присутствію [111, арк. 7–8]. Однак траплялося, що сільські громади отримували ствердну відповідь, так утворилася Жаботинська волость Черкаського повіту Київської губернії, з однойменної сільської громади, члени якої бажали відділитися від Прусівської волості [178, арк. 56]. Для жителів Краснянської волості Ямпільського повіту Подільської губернії справа із створенням окремої волості, завдяки підтримці мирового посередника, також мала позитивний результат. Селяни у 1912 р. просили виокремити із складу волості свої села (Рахни Лісові, Лопатинці, Сліди, Стрільники, Бушинка) в окрему волость із центром у с. Рахни Лісові. Основними причинами відокремлення прохачі називали віддаленість їхніх сіл від волосної управи, яка розташовувалася за 16–17 верств у м-ку Краснянське, а тривале відлучення жителів у волость призводило до втрати часу і ресурсів, що завдавало господарських збитків. Мировий посередник наголошував, що віддалені села були менш

доступними для контролю волосній владі, а діловодні справи волосного правління (яких побільшало), в великих волостях велись менш якісно [188, арк. 137]. Тож думки усіх сходилися на тім, що створення Лісово-Рахнівської волості виявлялося доцільним. Однак незрозумілим залишається те, як Краснянській управі впродовж п'ятдесяти одного року (1861–1912 рр.) вдавалося працювати із віддаленими громадами. Та й про порушення статті 43 «Положення 1861 р.» [236, с. 147] щодо віддаленості поселень від волосних центрів не більше ніж 12 верств відомо було із самого заснування Краснянської волості. Окрім цього, чисельність її населення (обох статей) іще на початку ХХ ст. перевищувала 25 тис. осіб, однак рішення про відокремлення назріло лише у 1912 р. Насправді подібні порушення при створенні волостей зустрічалися повсюдно на території імперії, і такі зовсім не викликали бажання у адміністрацій здійснювати перерозподіл відповідно закону. Навпроти, спостерігалася тенденція до зменшення кількості волостей за рахунок їхнього укрупнення. Так, у 1885 р. на Правобережжі функціонувало 704 волості із такими розподілом по губерніях: Київська – 289, Подільська – 151, Волинська – 264 (див. дод. І). У 1909 р. відповідно на Київську губернію припадало 210 волостей, Подільську – 162, а Волинську – 203. Тобто у Київській губернії кількість волостей скоротилася на 79 одиниць, у Волинській – на 61 [447, с. 65–66].

Контролюючим органом селянського самоврядування з боку держави виступав інститут мирових посередників (один посередник на одну мирову діляницю) та у вищій інстанції на рівні повіту – з'їзді мирових посередників [487, с. 75; 506, с. 11–14]. Очільник діляниці зобов'язувався реалізовувати «Положення 1861 р.»: сприяти укладанню уставних грамот між селянами та поміщиком, організовувати селянське самоврядування (скликати волосні і сільські сходи, ініціювати проведення виборів, контролювати дотримання закону при формуванні правлінь, судів, сходу). Він володів повноваженнями затвердити, покарати чи відсторонити

від посади волосного старшину, сільського старосту чи іншого селянського посадовця, якщо останній здійснив правопорушення [236, с. 154]. Як зазначає історик К. Мацузато, «мировим» посередникам Західного краю вдалося зберегти за собою і в пореформену добу вплив на селянське управління, який у внутрішніх губерніях їхні колеги втратили після виконання основних завдань «Положення 1861 р.» [487, с. 72]. Цей фактор і став одним із таких, що послужив збереженню інституту мирових посередників у Північно- та Південно-Західних губерніях, в той час як на іншій території імперії він скасовувався указами про створення «Повітових у селянських справах присутствій» від 27 червня 1874 р. та «Положенням про земських дільничних начальників» від 12 липня 1889 р. [344, с. 44–45].

Вищою ланкою управління над селянськими структурами було губернське у селянських справах присутствіє, яке, в свою чергу, підпорядковувалося губернатору краю. Начальник губернії видавав власні розпорядження, спрямовані на розвиток чи врегулювання проблеми, що виникали на ввіреній йому території. Вони мали юридичну силу місцевого закону, ставали обов'язкові до виконання, і могли скасуватися лише рішенням міністра внутрішніх справ. Та, оскільки МВС не було зацікавлене у підриві авторитету очільника краю, відміни губернаторських вказівок відбувалися вкрай рідко [443, с. 41]. Тому, крім основного «Положення 1861 р.», селянського управління стосувалися укази і губернаторські циркуляри.

Важливим для губернського керівництва залишалися питання стягування податків, викупних платежів та недоїмок із селян, за справляння яких безпосередньо відповідали органи селянського самоврядування. Грошові збори здійснювали збирачі податків, при наявності таких, або ж сільські старости, передаючи фінанси у волосне правління, яке в свою чергу відповідало за здачу податкових коштів у повітове казначейство. Зіштовхнувшись із проблемою несплати викупних платежів, що особливо гостро стояла у перші роки після відміни кріпацтва,

губернатор Київської губернії надіслав циркуляр до мирових посередників та повітової поліції. Начальник краю наказував ретельно виконувати статті 129 «Положення про викуп», якою мировому посереднику дозволялося, після отримання від казначейства відомості про несплату, замінити волосне керівництво на власний розсуд, заборонити видавати та поновлювати паспорти селянам, що виходять на заробітки, спільно з поліцією здійснити опис майна та вилучити найбільш цінне на продаж для погашення недоїмки [230, с. 194]. У той самий час губернатор застерігав мирових посередників та поліцію від надмірної жорстокості щодо селянської громади, наказував спершу з'ясувати причини несплати, і якщо такими не були стихійні лиха, пожежі чи малозабезпеченість сімей, лише тоді конфісковувати майно. Очільник губернії радив розпочинати продаж майна передусім селянських посадовців, якщо ті заборгували, далі – заможних і тих селян, що підбурювали не платити викупних та інших платежів [241, с. 481–485].

Процес справляння податків набув значних змін із запровадженням 23 червня 1899 р. «Положення про порядок стягнення окладних зборів із надільних земель сільських громад» 1899 р., коли збором податкових коштів зайнялися сільські громади без посередництва волосного управління [429, с. 638; 234, с. 804; 229]. Так, нагляд за надходженням грошей із сільських громад увійшов до обов'язків податкових інспекторів, посади яких були введені ще у 1885 р. міністром фінансів М. Бунге [339, с. 94–97]. Основою для оподаткування слугували податкові листи, що склалися із врахуванням даних «приговорів» сільського сходу, і діяли впродовж 6 років (ст. 4). «Приговор» передавався мировому посереднику, який мав перевірити правильність його складання відповідно до процедури проведення сходу (наявність кворуму і т. д.). Наступний етап перевірки здійснював податковий інспектор на предмет відповідності до вимог оподаткування, основні із яких – здійснення розкладки із врахуванням розміру та місця розташування земельного наділу, стану ґрунту, а також

інших ознак платоспроможності (число робітників, кількість робочої худоби, неземлеробські заробітки та промисли) [234, с. 807]. В інструкціях для волосних старшин рекомендувалося лише контролювати, щоб сільські сходи формували податковий «приговор» із ретельним обґрунтуванням пунктів, за яким здійснювалася розкладка. У такий спосіб, як влучно зазначив російський історик О. Кирилов, сільська громада перетворювалася у своєрідне податкове присутствіє [453, с. 81]. Та, на відміну від державних чи міських громадських присутствій, сільська громада не була вільною від втручання чиновників у податковий процес.

Реформування військового сектору також відобразилося на функціонуванні селянського самоврядування, для якого співпраця з військами становила значну частину роботи. З січня 1874 р. набув чинності новий військовий статут, згідно з яким колишні рекрутські набори припинялися і запроваджувалася загальна військова повинність для всіх чоловіків віком від 21 року [405, с. 108]. Облік та організацію новобранців із селянського стану здійснювали волосні правління, які ще, відповідно до «Положення 1861 р.», вели рекрутські списки [236, с. 169], а від 1874 р. формували так звані «сімейно-призовні» та «жеребкові» списки [583, с. 144]. Одна волость представляла одну призовну ділянку, призов здійснювався за результатом «приговорів» волосних сходів. Звісно, робота з організацією набору новобранців проходила спільно з повітовими військовими присутствіями, однак початковий її етап виконували сільські службовці. Від самоврядування вимагалось: затримувати рекрутів (у випадку втеч, або переховуваннях при примусовій віддачі на службу) [263, с. 225], забезпечувати приміщення для їхнього тимчасового перебування (до відправки у пункти збору), надавати транспорт та провізію новобранцям, яких направляли до пунктів збору [497, с. 93]. Волосні правління стали опорними пунктами, що вели облік призовників, оскільки селяни не приписувалися до державних призовних ділянок (ст. 97), на відміну від усіх інших станів в імперії [203, с. 15].

Законом «Про скасування військової квартирної повинності», який набув чинності 1 січня 1875 р., скасовувалася натуральна квартирна повинність [214]. Цим положенням форма квартирування військ переходила у фінансову площину, тож передбачалася оплата за розташування армійців у житлах цивільного населення. Оскільки нижні військові чини здебільшого квартирувалися в селянських хатах, тому селянські адміністрації організовували поселення, брали оплату за постій та супутні витрати (харчування, фураж, транспортний супровід і т. д.). Нововведенням була військово-кінна повинність [571, с. 44], яку запровадили в Росії у 1876 р., і остаточно узаконили у 1884 р. «Положенням про комплектування військ кінними при приведенні армії в повне комплектування і у випадку війни» [231, с. 281]. За такої умови у волостях створювалися контрольні військово-кінні ділянки, якими часто завідували очільники волостей [497, с. 91].

На початку ХХ ст. стали відчутні зміни у сприйнятті селянського самоврядування самими ж селянами. А саме усвідомлення того, що механізм їхнього управління у вигляді сільського сходу міг працювати не лише на забезпечення державних потреб, а й на їхню користь. Самоствердженню сільських громад посприяв згаданий вище закон від 23 червня 1899 р. «Положення про порядок стягнення окладних зборів із надільних земель сільських громад», який перетворив сільський сход на головний податковий орган на селі із досить широкими повноваженнями [361, с. 18–27]. Вирішення сільською громадою податкових справ, чи не найважливішої їхньої функції в структурі державного управління, більше не потребувало втручання волосного центру. Відбулося віддалення волості від сільських справ, непокоря центру та повітовій владі проявлялася у затвердженні сільськими сходами «приговорів» із подекуди незаконними, але справедливими, на думку селян, вимогами громади [366, с. 12–20]. Зрештою, під час революції 1905–1907 рр. офіційні посадовці селянських

адміністрацій інколи ставали організаторами протестного руху на місцях, очільниками селянських республік [462, с. 58; 479, с. 22, с. 25].

Задля приборкання революційного піднесення селянства на початку ХХ ст. уряд розпочав реформування соціально-управлінської сфери села. Маніфестом від 26 лютого 1903 р. царат виявляв глибоку стурбованість тією «смутою», яка охопила державу. Зокрема, йшлося про рішучі наміри поліпшити добробут селян, шляхом залучення дворянського та селянського земельних банків. Відносно сільського управління оголошувалося про недоторканність «общинного» ладу і припускалася можливість виходу із сільської «общини» «окремим» її членам [211, с. 113–114]. Цим маніфестом, де водночас пріоритетом селянського устрою оголошувалась «община», і поряд заявлялося про вихід з неї бажаним, влада демонструвала готовність до будь-яких компромісів заради припинення бунтів. Наступним кроком, який підірвав міцність общинного ладу і основи самоврядування, стало положення від 12 березня 1903 р. про відміну кругової поруки [222, с. 134–138]. Адже знищувалося підґрунтя не лише колективної відповідальності за несплачений борг членів громади перед державою, а й руйнувався механізм гарантії поповнення «мирського» бюджету – фінансової основи громадського управління. Тож розпад «общини» став неминучим, а демократизація селянського устрою вела до руйнування передусім волосного правління.

Наступними поступками стали маніфести від 11 серпня 1904 р. в яких скасувалися тілесні покарання для селян за вироком суду [208, с. 856–857]. Того ж року 12 грудня вийшов наказ «Про окреслення заходів з удосконалення державного ладу» [210, с. 1197], в якому, зокрема, йшлося про намір зрівняти «перед судом» представників усіх станів. У такий спосіб, як зазначає І. Верховцева, царат заявляв про готовність реформувати волосне судівництво та подолати правову окремішність селян [361, с. 19]. Ще однією великою «милістю» царя був маніфест від 3

листопада 1905 р. про зменшення викупних платежів за надільну землю у 1906 р. та їхнє скасування з 1 січня 1907 р. [220, с. 790].

Декларуючи готовність до змін і компромісів з протестуючими, уряд водночас нарощував поліцейську силу. Відповідно до указу 5 травня 1903 р. «Про запровадження в 46 губерніях європейської Росії поліцейської варти» [227] реалізовувалася поліцейська реформа, покликана попереджати та зупиняти різного роду ексцеси на місцях, аби не відволікати основні поліцейські сили. У сільській місцевості запроваджувалася сільська варта – орган, який складався з одного урядника в волості та вартових (один вартовий на 2,5 тис. душ.). Поліцейські чини (вартові) перебували на казенному забезпеченні (ст.12; ст. 24. п. 5) [227, с. 478–479], однак могли розраховувати на сприяння з боку волості у справі транспортування чи супроводу арештованих, допомозі в їхньому затриманні і т. д. Для цього сільські громади обирали з-поміж себе десяцьких (один на 23–50 дворів), які підпорядковувалися волосним правлінням і отримували виплати за службу (до цієї реформи десяцькі і соцькі формально не були працівниками сільських адміністрацій і перебували у відомстві повітового ісправника). В період з 1903–1907 рр. чисельність поліцейської варти в імперії становила 60 тис. осіб [349, с. 204].

Особливо гостро в період революційних потрясінь постало питання свободи селянського пересування, що безпосередньо залежало від паспортного законодавства. Діючі паспортні правила у другій половині XIX ст. обмежували свободу пересування селян, базуючись на «Положенні про паспорта та втікачів» 1857 р., відповідно яких селянам дозволялося відлучатися від місця проживання не далі 30 верств. Удосконалити паспортне законодавство взялися комісії у 1890-х рр., створені під керівництвом міністра фінансів С. Ю. Вітте та директора департаменту поліції П. Н. Дурново. Запроваджене в дію «Положення про дозвіл на проживання» від 3 червня 1894 р. відміняло ряд пунктів статуту про

паспорти. Зокрема дозвіл на проживання не вимагався у межах повіту чи 50 верств від місця проживання при відлученні на термін до шести місяців, що, звісно, полегшило процес відходництва селян-заробітчан за межі повіту. Водночас, за волосними правліннями (які видавали паспорти) та за сільським сходом залишалось право дозволити, або заборонити особі мати паспортну книжку. Ті селяни, за якими числилися недоїмки, могли отримувати паспорти лише зі згоди сходу. В випадку несплати боргу/недоїмки до 31 грудня поліція мала право відібрати паспорт, що автоматично призводило до відправки селянина в семиденний термін у місце його реєстрації. Змінити паспортну систему в подальшому був покликаний «Указ 7 квітня 1897 р.» [224, с. 156] який відмінив паспорти на терміни від трьох до шість місяців. До «Уставу про паспорти» 1903 р. увійшли основні статті «Положення про дозвіл на проживання» [429, с. 582–583]. Ще одним нормативним актом, який привносив зміни в паспортне питання, став циркуляр міністерства внутрішніх справ від 9 серпня 1906 р. (№44), яким скасовувалася вимога повернути старий паспорт у обмін на отримання нового [183, с. 44]. Тож на рубежі XIX – XX ст. паспортний режим залишався одним із важелів, який дозволяв владі через громадські органи самоврядування контролювати селян у їхніх податкових зобов'язаннях та утримувати в цілісності сільську громаду.

Порушенням устоїв сільської громади, що призвело відповідно до послаблення контролюючих повноважень сільських адміністрацій, став указ від 5 жовтня 1906 р., який надав можливість селянам обирати місце свого постійного проживання на рівні з іншими станами. Паспорти селяни отримували не лише в місці приписки, а й у місці відбування служби від поліцейських управлінь. Водночас ті селяни що проживали в місті і не змогли знайти собі роботи, не отримували паспорт і висилалися додому [223, с. 891–893].

На селянському управлінні відчутно позначилися законопроекти Столипінської аграрної реформи. Так, законом від 9 листопада 1906 р.

селяни громад общинної та подвірної форми землеволодіння отримували право приватизувати наділ за наступною процедурою: сповістити старосту, скласти «приговор» на сільському сході (включав опис наділу, його межі). «Приговор» вносився також у селищну книгу, а копія із неї надсилалася у волость. Старшина зобов'язувався у тижневий термін перевірити правильність складання протоколу відповідно до закону, а також у присутності 3-х свідків оглянути закріплювальну земельну ділянку. Далі «приговор» надсилався мировому посереднику на ухвалення, рішення могло бути оскаржене впродовж одного місця, після чого набувало чинності [205, с. 973]. Як заявляв П. Столипін, правом закріплення земельних наділів до 1 лютого 1910 р скористалося 1 700 000 домовласників в імперії, із яких закріпили у приватну власність 1 175 000 господарств, що становило понад 11% від загальної кількості домовласників [570, с. 248]. Пришвидшити процес приватизації був покликаний закон від 14 червня 1910 р., за яким у тих громадах, де не проводилися общинні переділи земель, автоматично запроваджувалося подвірне спадкове землеволодіння. Для цього сільські сходи отримували право вимагати від мирового посередника видачі актів, які засвідчували землеволодіння як громадське, так і приватне, у їхньому поселенні. А після отримання таких «приговором» сільського сходу земельний наділ юридично закріплювався за його фактичним власником [50, с. 21–24].

Селяни, котрі бажали відселитися на отримані «відруби», могли це здійснити за рішенням сходу при підтримці у 2/3 голосів учасників зібрання (ст. 60) [221, с. 746–753]. Питання виокремлення сільських поселень в окремі адміністративно-територіальні одиниці детальніше урегулював закон від 29 травня 1911 р. «Про землеустрій». Ним дозволялося: надавати землі окремим членам сільської громади із «общинних» угідь; організованій частині громади в спільне володіння із тих же угідь; розділити усі громадські землі, що перебували у спільному володінні, між членами громади. Виконання закону покладалося на

створені губернські землевпорядні комісії та дотичні до них комітети, а також на селянський земельний банк (ст. 9. п. 1.) [206, с. 453].

Можливістю створення «власних» сільських громад насамперед поспішали скористатися новоутворені населені пункти (створені в результаті придбання нових земельних угідь, або переселення селян на хутори) [188, арк. 31, арк. 34, арк. 37; 177, арк. 6–7]. Водночас, претендувати на заснування сільської громади могли будь-які поселення, незалежно від часу створення, кількості господарств та земель у їхньому володінні. Так, у листопаді 1911 р. у Гайсинському повіті Подільської губернії по проханню жителів Олексіївської сільської громади із неї утворились такі «общини»: Олексіївська, Трепівська, Годаївська, Хорошевська та Чемерянська. У Олексіївській налічувалося 73 господарства і 342, 67 дес. землі, Треповській – 94 господарства і 435, 10 дес. землі., Годаївській – 61 господарство і 372, 48 дес землі, Чемерянській – 164 господарства і 819,04 дес. землі [188, арк. 29]. Прагнення сільських громад до самостійності свідчило про своєрідну громадську свідомість та відповідальність, що зароджувалась у середовищі селян. Окрім цього, матеріальний чинник був вагомим аргументом у рішенні господарів відходити на відруби чи хутори. Щоб виселитись на хутір, селянин мав володіти земельними наділами у розмірі 8–10 дес. та достатньою кількістю худоби, через що на відруби йшли переважно заможні господарі. Станом на 1915 р. кількість хуторів та відрубів у Правобережній Україні розподілялась так: у Київській губернії вони становили 7,8%, Волинській – 11,1%, Подільській – 4,8% [456, с. 158]. Дроблення земель та перехід селян на відруби зрештою призвело до остаточного перерозподілу громад, ослаблення та руйнування великих «общин» та створення нових територіальних одиниць.

Внаслідок реформ початку ХХ ст. адміністративно-територіальна карта повітів суттєво змінилася (див. дод. Й), станом на 1913 р. скоротилася кількість волостей у Київській та Волинській губерніях

відповідно на 80 та 63 волості, а в Подільській губернії, навпаки, – зросла на 8. Так, у Київській губернії налічувалося 209 волостей, у Волинській – 201 волость, у Подільській – 159 волостей (див. дод. Ї). Створення нових волостей супроводжувалося розформовуванням інших, а також їхнім перейменуванням, перенесенням волосних центрів. Утворення в цей час сільських громад відбувалося переважно на основі нових населених пунктів: хуторів, слобідок, або ж шляхом дроблення вже існуючих. Так, наприклад, у Волинській губернії за 29 років (з 1885 р. (див дод. Ї) по 1914 р.) кількість населених пунктів у межах волостей зросла на 2 775 [252, с. 2].

З огляду на аналіз законів, прийнятих в Російській імперії впродовж другої половини XIX – на початку XX ст., встановлюємо, що значна їхня кількість повністю, або частково, стосувалася селянства та його управління. Основоположним законом, який запровадив селянське самоврядування для усіх груп селянства, було «Положення 1861 р.». Відповідно до нього, утворювалися дві ланки селянського самоуправління: волость та сільська «община» (громада), що також становили адміністративні одиниці. Низка законів, які запроваджувалися для регулювання управлінської, соціально-економічної, освітньої, поліцейської, військової галузей, торкалися селянського самоврядування в тій мірі, у якій воно опікувалося забезпеченням і функціонуванням у сільських громадах та волостях послуг означених напрямків. Цей факт сприяє розумінню ключової ролі органів селянського самоврядування, що стало осередком вирішення адміністративних, соціально-економічних проблем у середовищі найбільшого за чисельністю стану в імперії Романових – селянстві.

2. 2. Кадровий склад волосних і сільських управ

Учасниками селянського самоврядування було досить широке коло осіб, але лише члени сільських громад. Найчисленніша структура –

сільський сход, як представницький орган, складався із селян-домовласників, та являв собою багатолюдне зібрання. Сільський сход опікувався внутрішніми справами громади, тут обиралися сільські старости, призначалися представники на волосний сход – одна особа з десяти господарств. Волосний сход торкався питань волості, зокрема призначення волосного правління, суду. Сходами не вважалися самовільні зібрання селян, їхні наради без представників офіційно обраних ними та затверджених мировим посередником, керівників правлінь. Таким чином процедура загальної ради громади – сільського чи волосного сходу, мала чітку регламентацію, прописані в «Положенні 1861 р.» вимоги до учасників зібрання, передбачалася наявність кворуму та присутність керівників селянських адміністрацій. Зважаючи на багатолюдність зібрань, зокрема сільського сходу, можемо встановити лише загальні риси учасників громадської ради нижчої ланки селянського управління. У сільському сході брали участь селяни-домовласники, переважно чоловіки, старші представники сімейств, із розрахунком один представник від одного господарства, або два від багато тяглового (наділеного польовою землею вдвічі більше від «пішого двору») [530, с. 22]. Від участі в сході відсторонювалися особи засуджені, ті, що піддавалися тілесним покаранням, чи перебували під слідством. Сход відбувся у неділю, або в святкові дні, коли скликав староста, мировий посередник чи поміщик, головував на сході староста [236, с. 148]. На практиці у порядок формування сільських сходів вносилися деякі корективи. Так, у Волинській губернії при зборі сільських сходів притримувались правила участі лише одного представника навіть від багато тяглового двору, аби зберігати рівноправ'я між заможними і бідними селянами. Жінки не брали активної участі у громадських справах [539, с. 191], однак у окремих випадках вони допускалися на сільський сход, якщо самі керували господарством [116, арк. 37, арк. 46]. Призначення селянки головою сім'ї також відбувалося на офіційному рівні і затверджувалося на сільському

сході. Так, жителька м-ка Ржищева Київського повіту Є. Коба зверталася до канцелярії генерал-губернатора з проханням призначити її опікуншою майна її чоловіка К. Коби, оскільки його вона звинувачувала в марнотратстві. Дане питання з канцелярії адресували для рішення сільському сходу, рекомендували встановити факт марнотратства селянином К. Кобою та, якщо такий буде доведено, визнати домовласницею його дружину [174, арк. 80]. Призначення Є. Коби опікуншою майна фактично означало передачу господарських повноважень та право представляти свою сім'ю перед громадою на сільському сході. Визнання селянки головою господарства, навіть за наявності у сім'ї чоловіка, описала в оповіданні «Приязнь» Л. Українка. Так, селянку, дружину чоловіка-пияка, волосний суд визнав головою сімейства, з повним правом розпоряджатися майном, вести господарство і представляти інтереси сім'ї [320, с. 19].

Волосний сход, як загальна рада волосної громади, включав у себе: представників сільських громад, обраних за принципом один представник від десяти господарств, а також сільських старост, членів волосного правління на чолі з волосним старшиною – головуєчим на зібранні [236, с. 152]. Рішення приймалися більшістю голосів, за умови присутності 2/3 учасників, а також волосного старшини, або його заступника [236, с. 153].

Волосний сход, відповідно до «Положення 1861 р.», обирав суддів з числа тих, хто приймав участь у зібранні. Призначалося від чотирьох до 12-ти кандидатів, які могли нести службу почергово [236, с. 152]. Суд відбувався за присутності щонайменше трьох суддів [236, с. 155], збирався раз у два тижні, однак за потреби міг скликатися старшиною в будь-який час [236, с. 156]. Волосними суддями ставали особи віком не молодше 25 років, що не перебували під слідством та не піддавалися тілесним покаранням, перевага при виборі на посаду надавалася селянам-домовласникам [236, с. 158]. Волосні суди розглядали близько 95%

селянських позовів, адже відповідно до «Положення 1861 р.» встановлена межа у 100 руб., у рамках якої розглядалися майнові претензії селян, не перевищувала вартості одного селянського господарства [355, с. 257]. Тож посада судді передбачала значне навантаження (у Київській губернії наприкінці 1880-х рр. через волосний суд проходило від 60 до 400 справ на рік) [98, арк. 6], при цьому здебільшого не оплачувалася (служба зараховувалася як натуральна повинність) [332, с. 5]. Власне неприбуткова, а навпаки, збиткова для селянина-господаря суддівська праця його не приваблювала. Тому на посадах опинялись переважно незацікавлені у здійсненні судочинства, малограмотні особи [569, с. 69; 356, с. 75].

Виконавчі функції у волості здійснювало правління, яке формувалося з старшини, його помічника, збирачів податків, усіх сільських старост [236, с. 154]. Кандидати на ці посади обиралися з селян волості, що володіли земельним наділом, віком не молодше 25 років, щодо яких не застосовувалися тілесні покарання за вироком суду, і які не перебували під слідством. Ротація виборних відбувалася один раз на три роки, крім посади збирача податків (щорічно). Повторне переобрання посадовців не заборонялося за умови на те їхньої згоди, право на сумісництво мали усі виборні, крім волосного старшини. Відмовитися від запропонованої громадою посади кандидат міг лише в трьох випадках: 1) коли йому було більше 60 років; 2) якщо він уже відслужив трирічний термін; 3) у зв'язку з поганим станом здоров'я [236, с. 158].

До найманих працівників волосних правлінь належали писар, помічник писаря, завідувач запасного магазину, сторожі, наглядачі громадських закладів [236, с. 158] (училищ, шкіл), термін служби яких визначався керівництвом правління.

Очільник волості – старшина, обирався на волосному сході та формально підпорядковувався йому [236, с. 152–158]. Водночас старшина очолював сход: скликав його, вносив пропозиції, роз'яснював положення та закони, циркуляри, вимоги повітового чи губернського начальства,

контролював належне виконання службових обов'язків сільськими старостами, збирачами податків, касиром та іншими членами правління, завідував мирськими та податковими коштами [236, с. 154]. Фактично, безпосереднім начальником старшини був мировий посередник [487, с. 75; 506, с. 11–14], який приймав у нього присягу на вірну службу, мав повноваження покарати чи відсторонити його від посади (остаточно звільнення затверджував з'їзд мирових посередників), якщо останній здійснив правопорушення. Окрім цього волосний старшина зобов'язувався виконувати законні вимоги усіх губернських начальників (судового слідчого, земської поліції [236, с. 154], податкового інспектора, повітового ісправника). Старшина наділявся поліцейськими повноваженнями, що подекуди призводило до перетворення його у свого роду «державного наглядача», котрий дбав про забезпечення вимог керівництва, а перш за все про вчасний збір податків, погашення недоїмок, належне виконання громадами натуральних повинностей.

Аналіз досліджуваних матеріалів уможлиблює сформувати образ двох основних типів волосних старшин: авторитетного, владного управлінця та інертного, безініціативного виконавця. Перший був керівником волості, що дійсно утримував під контролем справи, мав авторитет між селян, або у начальства, а інколи і в обох, переобирався на посаду, другий – слабкий посадовець, при якому часто справами волості керував писар, сам же старшина відбував службу, як важку повинність, із-за якої він піддавався штрафам та арешту.

При виборах на посади волосних старшин громада намагалася висунути кращих із своїх представників, грамотних, відносно заможних селян, що не пиячили та користувалися повагою у волості. Не останнє значення мали статки кандидата, адже володіння добре облаштованим господарством було рівноцінним хазяйському хисту, фактично запорукою ефективного господарювання у волості. Власне, наявність земельного наділу, господарства і постійне проживання у волості, за циркуляром

міністерства внутрішніх справ від 18 квітня 1906 р., були першочерговими вимогами до кандидатів у волосні старшини [177, арк. 2].

Керівниками волості подекуди ставали колишні солдати. Відставних військових чинів селяни поважали, вони відрізнялися своїм значно ширшим кругозором, досвідом і грамотністю. До того ж, такими старшинами переважно було задоволене керівництво, адже останні відзначались армійською дисципліною [173, арк. 4]. Так, волосним старшиною Іванковської волості Радомишльського повіту Київської губернії у 1885 р. був А. Коваленко – відставний старший унтерофіцер, про діяльність якого позитивно відгукувався мировий посередник, рекомендував його до нагородження срібною медаллю «за старанність» [187, арк. 116] (див дод. А).

Показником впливовості старшини у волості була його тривала служба. У Мало-Половецькій волості Васильківського повіту Київської губернії волосний старшина І. Чернишенко служив на посаді 19 років. Серед його заслуг перед волостю можна назвати: будівництво церковно-парафіяльної школи, контроль за якістю освіти, участь у судових засіданнях і справедливе правосуддя (хоча останнє не входило до його прямих посадових обов'язків, однак вказує на ініціативність керівника) [89, арк. 2]. Характерним явищем при тривалому перебуванні старшин на своїй посаді ставало формуванням сільських кланів, про місце яких у селянському управлінні зазначали історики А. Бондаревський [344, с. 55], І. Верховцева [363, с. 95, с. 277]. Очевидно, що старшини намагалися оточувати себе «надійними» людьми, аби могли утримувати владу на селі. Якщо старшина прагнув зміцнити свою владу, переобиратися на наступний термін, то здійснював кадрові призначення так, аби на підконтрольних йому посадах перебували «свої люди». Водночас, заможна верства селян, піклуючись про власні інтереси, намагалася підтримувати дружні, а інколи й родинні стосунки з розуміючим їхні потреби начальством [269, с. 4]. У кланових утвореннях громада вбачала

несправедливість, їхнє обурення подекуди переростало у відкрите протистояння із волосним правлінням та провладними односельчанами. Така запекла боротьба проти родів волосного старшини та писаря розгорнулася у 1909 р. у Терешпільській волості Літинського повіту Подільської губернії. Качанівська сільська громада організувалася проти селян Коровецьких, Парсяків, Лук'янчуків, Сенявських, склавши «приговор» на виселення вісьмох односельчан, які перебували у дружніх, або родинних стосунках з волосними посадовцями, зокрема Карпо Лук'янчук – близький родич Терешпільського волосного старшини та К. Коровецький – батько писаря Синявського волосного правління П. Коровецького. Представлених до виселення звинувачували у крадіжці, підпалах, побоях і навіть в убивстві, однак мировий посередник такі звинувачення не підтвердив. Селяни скаржилися на залякування і тиск з боку проволосних селян і їхніх родичів, тому боялися підписувати «приговор». Резонансна справа привернула увагу генерал-губернатора краю Ф. Трепова і вирішувалася на рівні губернського присутствія [182, арк. 2–3]. Проблема кланових утворень в селянському самоврядуванні також знайшла відображення у художній літературі, зокрема в оповіданнях української письменниці початку ХХ ст. Л. Яновської [326].

І врешті, владним волосним старшиною в очах начальства ставав той, чия волость вчасно справлялася із податковими зобов'язаннями. Цей фактор визнавався одним з найперших, за який старшину мировий посередник рекомендував до нагородження, адже наявність безнедоїмочних ділянок для останнього теж ставала показником його належного господарювання. Так, волосний старшина Веприківської волості Васильківського повіту Київської губернії Є. Котовський, котрий прослужив сім років на своїй посаді, зумів погасити недоїмку, накопичену при попередньому керівництві, та забезпечив вчасну здачу податків у казначейство. Мировий посередник у 1886 р. особисто клопотав про нагородження підлеглого [89, арк. 3].

Волосним старшинам часто доводилося вдаватися до непопулярних методів управління волостю. Збір податків, контроль за виконанням селянами натуральних повинностей, стягування із боржників недоїмок, виконання вироків суду подекуди вимагало застосування силових методів. Та, маючи поліцейську владу, старшини інколи зловживали нею, вдаючись до побиття селян за різні провини: непослух, доноси на волосне правління, затримку податкових виплат та опір під час збору недоїмок зустрічаємо низку справ [167, арк. 4; 83, арк. 3; 175, арк. 2]. Інколи серед них траплялися випадки з летальним завершенням [192, арк. 1–2]. У Волинській губернії на проблему жорстоких покарань селян старшиною звернув увагу губернатор, і у 1901 р. направив циркуляр мировим посередникам з вимогою роз'яснити зазначеним посадовцям, у яких випадках їм слід застосовувати силу [176, арк. 34]. Отже, характер служби волосних старшин залежав від низки факторів, зокрема їхніх особистих якостей, а саме схильності до насильства чи співчуття. Тож, як влучно зазначив дослідник А. Касян, саме людський чинник мав важливе значення у забезпеченні функціонування селянського самоврядування [447, с. 60–61].

Зберігаючи нейтралітет, волосний старшина ризикував втратити авторитет або в очах громади, або начальства. Так, старшина, що не бажав застосовувати жорсткі заходи у справі вилучення майна за несплату податків, чи збору недоїмок, ставав неугодним для керівництва. Такого волосного керівника карали, саджали до в'язниці, накладали штраф [236, с. 159], чи відсторонювали від посади [97, арк. 100]. Водночас, правомірні рішення керівника волості, прийняті на користь громади, але були не до вподоби мировому посереднику, подекуди ставали причиною тиску на посадовця, чи його звільнення [162, арк. 7–8].

Не менш важливою постаттю в селянських органах самоврядування був писар. Він займався діловодними справами установи: записував накази старшин, «приговори» волосних сходів, рішення волосного суду, складав

списки (посімейні, призовні, запасних і відставних військових чинів, ратників, військово-кінні). Також фіксував збір податкових і мирських коштів у податковому зошиті, прибутково-видатковій книзі, заповнював книги договорів поміж селянами, між селянами та поміщиком, або іншими особами [236, с. 155]. Писар підпорядковувалися старшині, чи старості свого правління, однак фактично ставав керівником у тих структурах, де обрані посадовці були малограмотними. Тож в уявленнях селян волосний писар поставав важливішою від старшини фігурою в ієрархії селянського управління. Так, у Новочарторійській волості Новоград-Волинського повіту Волинської губернії у 1912 р. волосний сход відмовився піднімати плату старшині та іншим працівникам волосної управи, заявивши, що селяни не вбачають користі в інших посадовцях, крім писаря, який, на їхню думку, виконував усю необхідну для громади роботу [189, арк. 1–2].

Зважаючи на свій вплив, писарі подекуди користувалися з безграмотності волосних посадовців [166, арк. 2]. У 1887 р. у Київській губернії набула розголосу справа Романівського волосного писаря Сквирського повіту Л. Суского, який, скориставшись з безграмотності збирачів податків, підробив звітність, а недостачу змусив покрити власним коштом збирачів податків. Також, Л. Суский шляхом сфальсифікованих угод та мовчазної згоди старшини заволодів двома селянськими наділами тих селян, хто не міг себе захистити [92, арк. 1–7].

Тому, аби селянське самоврядування дійсно залишалося у руках громади, селянам потрібно було призначати «свого» писаря, особу, якій вони довіряли. Писарів, як і інших найманих працівників, закон дозволяв обирати без затвердження мировим посередником. Основний критерій у виборі таких – незаплямована репутація, зокрема перебуванням під судом чи слідством, або службовими порушеннями на попередньому місці роботи [236, с. 158].

Спеціалізованої освітньої підготовки до писарської служби у волосному, а тим більше сільському правлінні не існувало. Тож, умовно

кажучи, на ці посади могли потрапити будь-хто, аби вмів читати і писати. Фахову кваліфікацію писарі отримували безпосередньо на місці служби, тобто здобували досвід самотужки, або переймали у попередніх писарів, навчаючись у них на посадах помічників. Звісно, начальство на власний розсуд підбирало «достойніших» із наявних у волості кандидатів. Найчастіше на писарську службу у волость наймалися письменні селяни, хоча допускались і міщани [188, арк. 178–181]. Писарі здебільшого мали домашньою освіту, чи проходили навчання в церковно-парафіяльних школах, рідше у міністерських [250, с. 6]. Доброчесні писарі, що виконували службу на користь громади, ставали справжньою сільською елітою. Так, суспільно-активними представниками серед писарів вважаємо тих шість депутатів, які були обрані до Державних Дум від селян Київської, Подільської та Волинської губерній [387, с. 288, с. 291, с. 311–312, с. 352; 393, с. 352] (див. дод. 3). Зокрема привертає увагу біографія волосного писаря Ямпільського повіту Подільської губернії Василя Пахальчака. Він здобув освіту у Мурафському сільському училищі, відбув військову повинність, звільнився в запас у чині прапорщика і прослужив волосним писарем 17 років (1890–1907 рр.), був ямпільським повітовим і подільським губерньським земським «гласним», 1907 р. обраний депутатом до III Державної думи. Будучи депутатом, також проявляв активність у роботі різних комісій, підписав низку законопроектів, входив до складу фракції правих [387, с. 352] (див. дод. 3).

Практикувалося наймання на писарську службу колишніх військовослужбовців. У Київській губернії наприкінці 1880-х рр. більшість волосних писарів були відставними солдатами, або запасними нижніми військовими чинами [98, арк. 6–7]. Очевидно, через «комунікаційний» досвід поводження з начальством і рівень грамотності, який солдати отримували під час служби, вони користувалися повагою поміж селян, обиралися на службу до самоврядування. Як влучно зазначив історик В. Лапін: «армія виконувала освітню функцію в широкому сенсі, а солдатів

селяни сприймали, як людей із ширшим від їхнього кругозором, через що навіть побутувала приказка “розумний як солдат”» [472, с. 308]. Отже, колишні військовослужбовці становили так званий «писарський кадровий фонд» для селянських адміністрацій.

Писарі у волостях чи сільських правліннях на Правобережній Україні переважно були селянами, тому етнічно та конфесійно на цих посадах здебільшого опинялися українці, православні. Однак мала місце присутність на посадах писарів представників інших національностей. Другу за чисельністю національність, після українців, у другій половині XIX ст. у Правобережній Україні представляли євреї [532, с. 122].

Спершу вони були третьою, а згодом другою за своєю кількістю групою населення краю після українців, наприкінці XVIII ст. євреїв нараховувалося 110 тис. У 1830-х рр. єврейське населення у межах Правобережних губерній розподілялося так: 38% мешкало у Волинській губернії, 30% – у Київській, 20% – у Подільській. У другій половині XIX ст. чисельність єврейського населення краю збільшилась майже втричі, так, лише у Волинській у 1862 р. проживало 183 566 тис. євреїв, у Подільській губернії у 1897 р. кількість жителів, що розмовляла єврейською мовою, нараховувала 369 306 осіб [532, с. 122]. Їхнє соціально-економічне становище зумовлювалося «положенням про євреїв» 1804 р., згідно з яким євреї відносилися до 4 станів: землеробів, ремісників, купців, міщан. Понад 80% євреїв регіону були задіяні в торгівлі, 12% в ремісництві, інші займалися орендарством і землеробством [532, с. 129–131]. Більшість євреїв проживали у містечках, які часто були волосними центрами, тому дана група населення, хоч і не підпадала під юрисдикцію селянського самоврядування та керувалася власним, проте співпраця з волосною управою у сфері надання адміністративних, нотаріальних для інших послуг мешканцям волості неселянського стану була необхідною. Подекуди ця співпраця набувала взаємовигідного, а інколи антагоністичного характеру. Так, євреї надавали писарські послуги

селянам, коли потрібно було написати звернення, прохання чи скаргу без відома сільських адміністрацій [328, с. 397]. Таку додаткову роботу у 1895 р. мав вчитель єврейських дітей в м-ку Паволоч Сквирського повіту Київської губернії Фаїм Ровинський. На прохання жителів навколишніх сіл учитель допомагав писати скарги, доноси на волосне начальство. Популярність «нештатного» селянського писаря зросла настільки, що на нього скаржилися губернському керівництву навіть мирові посередники за сприяння «кляузнічеству» та клепам [88, арк. 2]. Функції писаря в Маньковському волосному правлінні Уманського повіту Київської губернії неофіційно виконував у 1901 р. єврей Хаїм Капітанський. Власне, як потім пояснював волосний старшина, Хаїма взяли на посаду тимчасово, допоки шукали писаря для роботи на постійній основі, а тим часом діловодні справи потрібно було виконувати. Громада та губернське начальство не схвалило такого кадрового рішення і наполягло на відстороненні Хаїма від справ [132, арк. 1–8]. Тож закон не забороняв наймати євреїв на писарську службу, але губернське керівництво з побоюванням ставилося до перебування на таких важливих посадах представників «неблагонадійних» національностей, тому й втручалось у справу призначення писарів [116, арк. 39].

Наступну за чисельністю етнічну групу після євреїв становили поляки. В цей час соціально-політична ситуація в Російській імперії складалась для них не найкращим чином. Представників польської національності відсторонювали від керівних посад на державній службі, обмежували їм доступ до вищих навчальних закладів [392, с. 45]. Такою була реакція влади на Польські повстання (Листопадове 1830–1831 рр. і Січневе 1863 р.), що мало відгук і в Правобережній Україні [424, с. 41–57; 423, с. 116–126; 425, с. 114]. Зокрема, повстання 1863 р. у Київській, Подільській та Волинській губерніях проявилось у формуванні озброєних угруповань та їхніх сутичок з поліцією, військовими [52, арк. 48; 19, арк. 6]. Співчуття місцевої шляхти повстанцям також проявлялося у

мирних акціях – демонстрації жалоби носінням жінками траурного одягу та відправленні панахид за загиблими у повстанні [4, арк. 7]. Усе це спричинило відповідні кроки протидії влади – скорочення чисельності шляхти, обмеження права володіння земельними наділами, відсторонення від державних посад. Так, указом від 10 грудня 1865 р. полякам заборонили купувати землю в 9 західних губерніях, в тому числі в губерніях Південно-Західного краю [204, с. 326–327]. Указом від 4 липня 1863 р. припинили розгляд справ про дворянське походження польської шляхти [217, с. 757], тож ті, хто не довів свого дворянського статусу, переходили в оподаткований стан (селян чи міщан). Зарахованими до селянського стану також були чиншовики [396, с. 553], поміж яких 13 200 осіб становили етнічні поляки [341, с. 26; 529, с. 26]. Кількість поляків у селянському стані від середини 1860-х р. до початку ХХ ст. зростала майже вдвічі. Так, у 1860-х–1870-х рр. етнічних поляків серед усіх селян (в тому числі чиншовиків) було 92 026 осіб, а на початку ХХ ст. 156 086 осіб [520; 530, с. 25–26; 341, с. 652]. (Див. додаток О).

Представники польської національності працювали на посадах у селянському управлінні ще до реформи 1861 р. За даними ревізії 1839 р. у Київській та Подільській губерніях відомо, що більша частина повітових та волосних начальників, котрі управляли селянами, були польського походження [392, с. 45]. За дописами видання «Вестник Юго-Западной и Западной России», у 1863 р. роботу органів селянського самоврядування на Правобережній Україні узурпували поляки [272, с. 103–108; 273, с. 202–209], історик К. Мацузато зазначає, що мирові посередники «першого призову» (1861–1863 рр.) в Південно-Західному краї призначали на посади писарів осіб римо-католицького віросповідання [487, с. 76], а із опису Сквирського повіту Київської губернії 1862 р. дізнаємося, що у повіті при волосних правліннях писарі майже всі були поляками «за писарів у волостях, тут у нашому кутку, більше того що все ляхи» [281, с. 96]. Однак, наприкінці ХІХ ст. говорити про переважаючий польський елемент

у волосних правліннях не доводиться. Адже посилена антипольська політика після повстання 1863 р. поступово витіснила поляків із фінансового та управлінського центрів краю [341, с. 570; 532, с. 158–159]. В контексті обмежувальних заходів щодо допущення поляків та католиків на службу в державні органи влади, Київський губернатор 24 квітня 1893 р. видав циркуляр (№2265), який забороняв особам одруженим на католичках, займати державну службу [101, арк. 62]. Оскільки селянські адміністрації фактично були найнижчою ланкою органів державної влади, то дія цього указу поширювалася і на них. Проведена в 1898 р. перевірка на присутність польського та католицького елемента у волосних правліннях губерній Південно-Західного краю, з метою подальшого їхнього звільнення, показала невеликий відсоток таких. У Київській – нараховувалось 30 волосних писарів – поляків за національністю, однак православного віросповідання, в Подільській – 9 писарів етнічних поляків, що прийняли православ'я, однак їхні дружини залишились в католицизмі, у Волинській – писарів польського походження не було, проте із них 18-ро перебували в шлюбі з польками-католичками [118, арк. 27–28; 129, арк. 6–9]. Отже, кількість волосних писарів з польським корінням чи сімейними зв'язками з поляками на 1898 р. була незначною, а саме 57 осіб на 562 волості Південно-Західного краю, що складало близько 10% і тих надалі звільнили зі служби.

Тож волосні писарі в губерніях Південно-Західного краю були переважно селянами православного віросповідання, українцями, що мали базову освіту та великий вплив на функціонування органів селянського самоврядування. Авторитет особи, яка розумілась в законах та циркулярах, сприяла, або заважала проведенню селянських справ, зналась з начальством, був беззаперечно високим. Звісно, в залежності від особистих якостей, несення служби писарем для одних громад мало позитивні, а для інших негативні результати. Загалом, оцінюючи діяльність сільських і волосних писарів, цих посадовців без перебільшень можна прирівняти до

державних службовців-канцеляристів та вважати представниками сільської еліти [492, с. 43–47].

Сільське правління складалося із сільського старости та збирача податків, які водночас вважалися членами волосного правління. Також до сільського правління входили наймані працівники: сільський писар, сторож та наглядач громадських закладів [236, с. 147]. Головним у сільському правлінні був староста, якого обирав сільський сход, а мировий посередник затверджував [236, с. 159]. Також сільський сход обирав кандидатів (заступників – К. Б.) у сільські старости, які мали замінити керівника сільської громади у випадку хвороби чи смерті [171, арк. 1–2].

У сільські старости потрапляли різні особи; подекуди це був поважний в громаді селянин, якому довіряв сход, а інколи – постать, відверто ворогуюча з громадою, але яку схвалював волосний старшина чи мировий посередник. Селяни, що підтримували «свого» старосту, приставали до його пропозицій та інколи розділяли покарання. Так громада с. Четвертиновки Гайсинського повіту Подільської губернії у 1904 р. не погоджувалися із звільненням їхнього старости мировим посередником та відмовлялися проводити нові вибори. Відчайдушне протистояння завершилося не на користь селян, мировим судом визнано їхній опір незаконним, а на найактивніших протестувальників накладено грошові штрафи у розмірі 20–25 руб. та арешти терміном від 7–8 діб [136, арк. 7]. Тож сільський сход і староста були підневільні, і навіть у внутрішніх справах мали враховувати «побажання» вищого керівництва. Староста підпорядковувався волосному старшині, мировому посереднику, судовому слідчому, земській поліції й усім відомствам, що мали відношення до сільського управління та господарства [236, с. 151]. Кожен державний посадовець по відношенню до сільського старости відчував себе начальником, що проявлялося у зухвалій поведінці, цькуванні, рукоприкладстві [284, с. 4; 267, с. 4]. Відповідно селянство і його виборні очільники ставилися до «начальства» з пересторогою, а протистояння з

будь-яким керівництвом сприймали вороже, що зазвичай не віщувало для них позитивних наслідків. Як влучно підкресла російська історикиня О. Сухова, селянин сприймав начальство в «бінарній опозиції «ми – вони», уявляючи чиновника актором насильства» [574, с. 167]. Так, офіційно сільського керівника за службові порушення міг карати мировий посередник: накладати штраф у розмірі до 5 руб., арештувати терміном до 7 днів, чи відсторонити від посади [235, с. 159; 159, арк. 4–5]. Основними чинниками, що призводили до покарання сільських старост, ставали несправляння із податковими зборами та непогашування недоїмок їхніх громад [174, арк. 19; 181, арк. 8; 124, арк. 11–14].

Тож обов'язки старости стосувалися скликання сходу, здійснення грошових та натуральних розкладок і контроль за їхнім виконанням, за збором недоїмок, опис майна боржників (при потребі арешт майна та продаж), нагляд за діяльністю громадських закладів [236, с. 150]. Для виконання своїх зобов'язань староста наділявся поліцейськими повноваженнями та мав право накладати за незначні проступки на селян штраф у розмірі до одного рубля, відправляти на громадські роботи, чи ув'язнювати на термін до двох днів [236, с. 151]. Використання поліцейських методів викликало невдоволення у громаді, особливо в випадках несправедливого застосування. У низці скарг, направлених вищому селянському начальству, селяни нарікали на побиття, арешти, утиски та різні безчинства сільських старост [90, арк. 25; 137, арк. 10; 147, арк. 1; 152, арк. 1; 175, арк. 2]. Проте робити висновки про суцільне зловживання старостами своїм службовим становищем не можна, оскільки траплялися клепи та особисті образи на сільського керівника [123, арк. 3; 88, арк. 4]. Так, розголосу набула скандальна замітка в газеті «Почаевские вести» про Залісецького сільського старосту Кременецького повіту Волинської губернії М. Рудецького. Селянин М. Сапиґа звинувачував старосту у пияцтві, покровительстві контрабандистам, а також у незаконному додатковому зборі недоїмки з скаржника. Однак проведене

розслідування спростувало звинувачення на адресу старости М. Рудецького та довело правомірність стягування з М. Сапиги недоїмки й конфіскування мисливської рушниці. Щодо особи скаржника з'ясувалося, що він займався контрабандою, браконьєрством, невчасно платив податки, непоштиво спілкувався із державними посадовцями [179, арк. 7].

Найбільшим «тягарем» сільського старости було стягування податків і недоїмок, в ході чого йому дозволялося проводити обшук у селян, описувати цінне майно [236, с. 151], арештовувати та продавати його з метою погашення заборгованостей [236, с. 167]. Колекторська діяльність сільських посадовців, а саме сільського старости, писаря та їхніх помічників – соцьких та десяцьких, знайшла відображення і в художній літературі XIX ст. [318, с. 2–3; 323, с. 157–158]. Зокрема у повісті Лесі Українки «Приязнь» змальовується, як за несплачені податки в незаможній сім'ї забрали усю худобу [320, с. 19]. Письменник І. Тарасенко в оповіданні «У розправі» передає внутрішні переживання головного героя старости, якому зовсім не приємно займатися «вибиванням» податкових боргів, однак староста не бажав нести відповідальність за недоїмку, платити штраф чи відбувати арешт [286, с. 2–3].

Старости, що справно виконували вимоги начальства, отримували від них підтримку, однак автоматично ставали «ворогами громади». Типовим зразком «слухняного» сільського посадовця в очах начальства є староста с. Земля Новоград-Волинського повіту Волинської губернії Т. Врублевський. Що характерно для селянського самоврядування, староста був відставним солдатом, який по поверненню додому у 1903 р. одразу зайняв посаду. Службу старости мировий посередник описував позитивно, відзначав його як особу відповідальну, добросовісну, наполегливу, з бездоганною моральністю, що ставилася «до своїх обов'язків як солдат» [173, арк. 1]. Саме остання ознака посприяла наведенню «армійської дисципліни» у с. Земля, за громадою якого не числилось недоїмок, грошова повинність сплачувалася вчасно, а

призовники у війську вирізнялися дисциплінованістю з-поміж інших новобранців. Однак «сумлінна праця» старости задовольняла не усіх земельців, які, за попередніми підозрами мирового посередника, підпалили будинок та господарські приміщення Т. Врублевського [173, арк. 2]. Тож, як зазначав публіцист М. Огарьов у 1861 р., критикуючи «Положення 1861 р.», сільський староста та волосний старшина мали над собою таку «начальницьку опіку», що можуть розглядатися як обрані з середовища селян чиновники. Тому для «чесного» селянина, на думку автора, виконання обов'язків керівника самоврядування були нестерпними, а для «селянина-чиновника» навпаки, в радість [510, с. 82–83]. Отже, головний сільський посадовець – староста, як і керівник волості, опинявся в неоднозначній ситуації, коли доводилося обирати, з ким підтримувати дружні стосунки: із сільським товариством, чи з начальством.

Подекуди до сільських правлінь також обирали писаря, який вів податковий зошит, заповнював платіжні книжечки (персональні книжечки платників податків), записував рішення сільського сходу чи старости, читав накази з волості, писав керівництву відповіді на запити щодо кількості населення, його рух, стан господарських справ, кількість посівного зерна у запасному магазині, зібраного врожаю, наявності кустарного виробництва й інші господарські питання. Кандидати у сільські писарі підбиралися з огляду на наявність у громаді письменних членів. Оскільки посада сільського писаря була низькооплачуваною, вона не розглядалася як повноцінна робота, а швидше як додатковий підробіток для відносно грамотної категорії населення села. Та в процесі адаптації селянства до нової форми управління на посади сільських старост і збирачів податків все частіше підбирали грамотних осіб, тож потреба у сільських писарях поступово скорочувалася. Наприкінці ХІХ ст. у Київській губернії майже усюди посади сільських писарів скасували, натомість розширився штат помічників волосного писаря. Однак, якщо

грумада хотіла утримувати сільського писаря, то вище керівництво не заперечувало [98, арк. 9]. У Волинській губернії у 1895 р. губернське у селянських справах присутствіє звітувало, що сільські громади губернії переважно обходилися без писарів, а їхня документація велась волосними писарями та перебувала в задовільному стані, така ж ситуація спостерігалась і в Подільській губернії [116, арк. 38–39].

Громади обирали у сільське правління збирача податків, до обов'язків якого входили: збір та облік податкових і мирських коштів, недоїмочних платежів, зберігання і передача коштів у волость чи повітове казначейство та отримання і зберігання відповідних квитанцій, видача селянам окладних книжок, бірок чи інших знаків, що засвідчували сплату податків та інших зборів. Збирач податків передусім був підзвітний сільському сходу, повідомляв про збір коштів, кількість боржників [236, с. 151]. Кількість збирачів у волості чи сільській громаді залежала від чисельності населення, в нечисельних волостях збирач податків міг утримуватися лише при волосному правлінні як касир, а кошти йому поступали від сільських старост, які виконували функції збирачів у громадах [110, арк. 1]. Подекуди при волостях запроваджувалися посади декількох збирачів податків, які самостійно вели збір та облік коштів, без залучення до справи сільських старост [132, арк. 3].

Незважаючи на високий рівень відповідальності, на посади збирачів подекуди потрапляли малограмотні та недоброчесні представники громади. Неграмотний збирач податку міг розраховувати на підтримку сільського писаря, який вів звітність, однак відповідальність за достовірність обліку залишалася на збирачу. Тому, у випадку недбальства під час обліку фінансів, виявлені недостачі збирачі покривали із власної кишені [92, арк. 3; 90, арк. 202]. Інколи причинами нестач ставали крадіжки та фальсифікації збирачів, що наважувалися використати казенні чи громадські кошти для власних потреб. Так, збирача податків із с. Христинівка Уманського повіту Київської губернії у 1894 р. звинуватили

у розтраті громадських коштів в розмірі 46 руб., які він використав для покриття карткового боргу [115, арк. 3]. Причетним до пограбування у 1908 р. сільського правління с. Сегединці Звенигородського повіту виявився збирач податків І. Шевченко [82, арк. 2–3]. А безпосередньо крадіжку мирських коштів, зібраних на страхування у розмірі 351 руб. 40 коп., здійснив збирач податків Підберезького сільського правління Володимир-Волинського повіту Волинської губернії М. Гончарук [183, арк. 9]. Аби не допустити неблагонадійних осіб на відповідальні за збір та облік казенних і мирських коштів посади, губернські у селянських справах присутствія ініціювали передачу контролю за призначеннями на посади збирачів податків, сторожів та інших найманих мировим посередникам [101, арк. 111].

Допомогу у збиранні податків, недоїмок [236, с. 167], виконанні судових вироків [91, арк. 4–5] та іншої громадської роботи у селі, пов'язаній з правопорядком, надавала сільська поліція – соцькі та десяцькі [402, с. 497]. Традиція обрання сільських стражників із членів сільських громад існувала ще до реформи 1861 р. У 1837 р. «Положенням про земську поліцію» відбувся поділ повітів на декілька дільниць, на чолі яких перебував дільничий «засідатель», він же становий пристав, кандидати в які призначалися губернатором із рекомендованих дворянським зібранням осіб [349, с. 205]. Йому підпорядковувалися вибрані від сільських громад соцькі та десяцькі, яких обирали на сільському сході, хоча таких міг рекомендувати до затвердження мировий посередник чи волосний старшина. Критерії до кандидатів у поліцію були такі: вік мав становити 25–50 років, особа повинна була мати пристойну репутацію [51, арк. 23–24]. Дещо драматизував ситуацію із підбором селянських поліцейських кадрів подільський губернатор у 1885 р. У своєму звіті він зазначав на концентрації в губернії, як прикордонній, великої кількості «інородців», що часто були вороже налаштовані проти влади [87, арк. 33]. Тож начальник краю нарікав на складність вибору «правильних» і лояльних до

влади стражників. Проте селянські поліцейські, як і пересічні селяни на Поділлі, в основному були українцями та православними, часто аполітичними, тому проблема «чужих» у низовій поліцейській ланці насправді не стояла. А ось коментар губернатора щодо низької оплати поліцейської служби [87, арк. 33], або ж узагалі її відсутності, був слухним, адже цей фактор неабияк впливав на мотивацію стражників.

Сільських десятицьких обирали одного від 10 дворів, вони підпорядковувались соцькому, який призначався, відповідно, один від 100 господарств. Однак на практиці такого розподілу не завжди дотримувалися. Так, у Бакотській сільській громаді, де нараховувалося 100 дворів, у 1893 р. обрали одного соцького та одного десятицького, що вважалося достатнім для здійснення їхніх поліцейських функцій в громаді [51, арк. 23]. Поліцейські чини приводилися до присяги, відповідальність за проведення якої покладалася на сільських посадовців [482, с. 169]. Сільська поліція, хоч і не відносилася до органів селянського самоврядування, формувалася на сільських сходах і сприяла виконанню волосними та сільськими посадовцями їхніх поліцейських зобов'язань, тож перебувала у так званому «подвійному статусі».

Таким чином, кадровий склад органів селянського самоврядування формували виборні посадовців: волосний старшина, сільський староста, збирач податків, судді, члени сільського та волосного сходів і наймані працівники (писарі волосні й сільські, охоронці). На посади виборні потрапляли переважно селяни, рідше міщани, які входили до складу селянської громади. Перевага при виборах надавалася селянам із пристойною репутацією, грамотним і хазяйновитим господарям, проте при високому відсотку малограмотності селян у сільських адміністраціях в основному працювали особи, що не вмели читати та писати. Важливе місце в керуванні селянськими адміністраціями займав писар, що був чи не єдиним грамотним посадовцем, який за умови добросовісної служби ставав справжнім представником селянської еліти. Збирачі податків відали

справами збору, фіксації та передачі податкових, мирських коштів, недоїмочних платежів. У зв'язку з малограмотністю, цю сферу діяльності забезпечували не завжди писемні особи, що призводило до помилок, розтрат, а подекуди і зловживань з боку збирачів та їхнього керівництва. Сільська поліція, соцькі та десяцькі, формально не були працівниками селянського управлінського апарату, хоча фактично отримували накази від керівників волості чи села, і були зобов'язані сприяти їм у виконанні їхніх поїцейських функцій. В органах селянського самоврядування переважали селяни, православного віросповідання, українці, хоча інколи до найманих посад допускались іновірці та представники інших національностей. В основному працівники селянських адміністрацій були малограмотними, освіту здобували переважно у церковнопарафіяльних школах або міністерських училищах, фахову підготовку опановували на місці служби, якість якої залежала від особистих здібностей і сумлінності працівника.

2.3. Умови праці, матеріальне забезпечення, соціально-правовий статус працівників громадського управління селян

Значний вплив на діяльність працівників селянського самоврядування мали умови праці, оплата та соціальне забезпечення. Робітники сільських адміністрацій забезпечувалися такими соціальними гарантіями: отримання заробітної плати (для більшості найманих і обраних працівників), надання житла (для приїжджих, якими переважно були писарі), звільнення від рекрутської/військової та інших натуральних повинностей, звільнення від покарання у вигляді побиття за рішенням суду.

У порівнянні з оплатою праці державних службовців Російської імперії у другій половині XIX – початку XX ст. сільські посадовці отримували невеликі кошти, і це враховуючи те, що чиновництво Правобережної України перебувало в скрутному матеріальному становищі.

За підрахунками дослідника С. Падалки, приблизно четвертій частині загальної кількості держслужбовців нараховувалося більше 1 тис. руб. заробітної плати на рік, решта отримувала менше. Так, у 1860-х рр. утримування городничого у містах не перевищувало 280 руб. на рік, приставів – 57 руб. на рік, квартальних наглядачів – 36 руб. на рік [519, с. 99–101]. Не високу заробітну плату отримували лікарі, що становила біля 400 руб. на рік, однак їм, як і іншим чиновникам, які мали службові відрядження чи роз'їзди, виплачувалися дорожні та добові («столові») гроші у розмірі 100 руб. [519, с. 139]. На початку ХХ ст. працівник апарату військової цензури отримував від 80 до 550 руб. на рік та ще додаткові кошти на оплату житла і харчування у сумі 275 руб. на рік.) [459, с. 120]. Для особи, яка не займалася сільським господарством та не мала власного житла у місці несення служби, прожитковий мінімум становив в середньому 200–300 руб./рік. Ця сума була замала, але достатня для того, щоб покрити витрати на оренду помешкання, опалення, освітлення приміщення, харчування, одяг, побутові послуги.

Члени волосних і сільських управ не відносилися до категорії державних чиновників, адже вважалося, що державна служба була несумісна з діяльністю оподаткованих станів, до яких належало селянство [429, с. 642]. Тому вони, селянські посадовці, як представники найнижчого стану, не удостоїлися чину державного службовця і не мали переваг, якими користувалися урядники, а заробітна плата їм виплачувалася не з державної казни, а із громадських (мирських) бюджетів. Розмір оплати праці визначався для селянських посадовців волосними і сільськими сходами [236, с. 159]. Із матеріалів Центрального статистичного комітету Російської імперії за 1896 р. (див. дод. К. таб. 1) бачимо, що з бюджетів селянських громад на заробітні плати працівникам адміністративного апарату видатки становили 30–40%. У середньому на рік робітникам компенсувалося: волосному старшині – 180 руб., виплати волосному писарю були дещо більшими – 240–360 руб., помічнику волосного писаря

– 30 руб., писарю сільського правління (там де вони були) – 4 руб., сільському старості – не більше 33 руб. Майже 1/3 усіх сільських старост в імперії не отримували винагороди за свою роботу, а виконували обов'язки як натуральну повинність [604, с. 523–524]. Також натуральним відробітком, здебільшого, вважалася суддівська служба. На розсуд громади оплати також могли призначатися збирачам податків, сільським соцьким та десяцьким. Порівнюючи дані Центрального статистичного комітету Російської імперії з витягами із видаткових книг волостей Правобережних губерній, помічаємо незначні коливання сум. Так, працівники Малинського правління Дубенського повіту Волинської губернії впродовж 1874–1904 рр. отримували на рік: волосний старшина – 200 руб., винагорода писаря у цей самий час зростає від 348–540 руб. [344, с. 72].

Як зазначає історик Б. Миронов, на початку ХХ ст. в імперії спостерігалось, у порівнянні з виплатами в пореформений час, збільшення рівня заробітних плат волосних посадовців у 1,5 рази, але вони все ще залишалися невисокими [499, с. 464]. Були волості, у яких на найвище оплачуваній писарській посаді працівник заробляв мізерні кошти. Так, у Юшковській волості Таращанського повіту Київської губернії у 1898 р. писар отримував 102 руб 72 коп./рік, а у 1902 р. – 114 руб. 45 коп./рік [130, арк. 1–3].

Прагнення селянських посадовців підняти заробітні плати, порівнявши з оплатами державних службовців, викликало обурення серед селян, які почали скаржитися у губернські органи влади. Так, на початку ХХ ст. Київське губернське у селянських справах присутствіє вимагало від з'їздів мирових посередників пояснення щодо зростання видатків на утримання штату селянських адміністрацій. Києво-Васильківський з'їзд вважав збільшення заробітних плат справедливим, оскільки навантаження на управи зросло у зв'язку із розширенням їхньої сфери діяльності. Умансько-Звенигородський з'їзд мирових посередників вказав, що

підняття оплати праці волосних посадовців було добровільним бажанням сільських громад [135, арк. 20–21]. Останнє пояснення викликає сумніви, оскільки, здебільшого, селяни опиралися зростанню зарплат їхнього адміністративного апарату. У Ново-Чарторийській волості Волинської губернії волосний сход узагалі відмовився затверджувати бюджет із збільшеними виплатами волосних посадовців, натомість вони погодилися утримувати громадським коштом лише писаря, а інших службовців, на їхню думку, мала б утримувати держава, оскільки ті працювали для забезпечення, передусім, державних інтересів [189, арк. 1].

Хоча волосні писарі, зазвичай, мали більшу оплату, ніж інші працівники управи, вона зовсім не покривала необхідних для проживання потреб. Для писаря зарплата була єдиним джерелом доходу, оскільки він, переважно, не мав можливості вести власне господарство (у випадку призначення на службу писарем не місцевого селянина). На мізерну оплату вони скаржилися мировим посередникам, аби ті вплинули на старшину і волосний сход, що затверджував фінансові розкладки із розмірами їхніх винагород. Натомість селяни намагалися скоротити витрати громадських коштів, через що між селянами та волосним керівництвом, і писарями зокрема, виникали конфлікти. Так, жителі Старо-Петрівської волості Київського повіту у 1900 р. скаржилися, що волосний писар самовільно взяв із каси правління доплату у розмірі 6 руб., однак мировий посередник підтримав його вчинок [180, арк. 43]. Тривалий процес оскарження встановленої оплати праці волосної адміністрації відбувся у Горностайпільській волості Радомисльського повіту Київської губернії. Тут у 1903 р. волосне керівництво хотіло затвердити річний мирський бюджет з наступним розміром своєї оплати праці: волосному старшині – 200 руб., писарю 600 руб., помічнику писаря – 300 руб, другому помічнику – 250 руб, третьому помічнику – 150 руб. При затвердженні розкладки був присутній мировий посередник, який втрутився в обговорення і наполіг, аби селяни її прийняли. Подальші звернення представників волосного

сходу до губернського у селянських справах присутствія з проханням зменшити суми виплат працівникам не дали результату, керівництво не дозволило змінити уже затверджений документ і не покарало мирового посередника за вчинений тиск на учасників волосного сходу [30, арк. 1–7].

Миріві посередники прагнули підтримати селянських посадовців у їхньому праві на достойну заробітну плату, особливо зважаючи на той об'єм роботи, який останнім доводилося виконувати [135, арк. 20–21]. У питанні гідної оплати праці волосних писарів підтримувало й губернське керівництво [447, с. 133], однак «хорошу» справу воно, як і центральне управління, робило коштом селян. Адже, коли справа дійшла до реальної підтримки владою селянських діловодів, вона її проігнорувала. Так, ініціативна група писарів з Черкаського повіту Київської губернії у 1906 р. звернулася до міністерства внутрішніх справ з проханням поліпшити їхнє службове становище, а також розіслала заклики про підтримку їхнього звернення іншим волосним управам Правобережних губерній. У листі писарі та їхні помічники скаржилися на низьку заробітну плату та навантаження, яке їй не було співрозмірним. Зазначали, що саме вони, при безграмотності майже усього селянського населення, у тому числі і волосних і сільських керівників, забезпечували функціонування волосних установ, і при цьому не користувалися правами державних службовців. Скаржників турбувала відсутність пенсійного забезпечення на випадок старості чи інвалідності, а також досить хитке їхнє службове становище, яке фактично залежало від рішення волосного сходу. При розгляді бюджету на наступний рік вони просили врахувати їхні потреби та прийняти закон, який би прирівняв службу волосним писарем до державної, що б забезпечило їм пенсію і заробітну плату з державної скарбниці. Оплата, яку писарі вважали бажаною, мала б становити від 300–600 руб. на рік, при умові їхнього забезпечення житлом, опаленням, витратами на службові роз'їзди; для помічника волосного писаря оплату передбачали в межах 300–420 руб. на рік., кількість їхніх штатних одиниць

розраховувалася у співвідношенні один помічник на 300 викупних дворів (при цьому посади сільських писарів скасовувалися); призначення чи звільнення на посади волосних писарів мало відбуватися представником губернської влади на підставі вагомих фактів, аргументів; а назви посад волосний писар та помічник волосного писаря пропонували замінити назвами діловод волосного правління та, відповідно, його помічник [172, арк. 2]. Київське губернське у селянських справах присутствіє відреагувало негативно на ініціативу волосних писарів і видало 17 лютого 1906 р. циркуляр, який забороняв будь-які незаконні зібрання та організації волосних писарів. Місцева влада застерегла активістів від подальших звернень до міністерства і радила з усіма скаргами та пропозиціями звертатися до мирових посередників [172, арк. 7].

Зі свого боку селяни не припиняли скаржитися на зростання видатків для утримування посадовців волосних та сільських правлінь [185, арк. 1–2; 189, арк. 20; 30]. Подекуди вони вступали у відкрите протистояння з мировими посередниками, відмовлялися затверджувати волосні бюджети [189, арк. 20], зверталися з листами по допомогу до губернських у селянських справах присутствія, чи до генерал-губернатора краю. Проблема із зростанням навантаження та низькою заробітною платою стали однією із вагомих причин відтоку професійних писарських кадрів, а також сприяло росту хабарництва й іншим зловживанням з боку волосних писарів з метою отримання додаткового доходу.

Хоча селянські посадовці не належали до державних чинів й не мали відповідного статусу, законодавець все ж надав їм деякі переваги перед селянським загалом. Зокрема усі, хто перебував на обраних посадах у селянських адміністраціях, на період служби звільнялися від виконання натуральних повинностей, які за них виконувала громада; волосний старшина і його заступник, сільські старости, члени волосного сходу, судді волосного суду, збирачі податків, а також наглядачі хлібних магазинів не підлягали тілесним покаранням за рішенням суду. Персональну пільгу

отримав волосний старшина, його заступник, а також членів його сімейства, звільняли від рекрутської повинності. У випадку бездоганної служби волосного старшини впродовж двох термінів (шести років), він звільнявся назавжди від рекрутської повинності. Також, по завершенню трьох триріч перебування волосного очільника на посаді, ця пільга поширювалася, окрім нього, на одного з його синів, родичів чи вихованців [236, с. 159].

Забезпечення працівників пенсіями на випадок хвороби чи старості не передбачалося законом. На безоплатне лікування в установах, що перебували під опікою приказу громадських попечительств, могли розраховувати лише сільські писарі відповідно до циркуляру департаменту державного господарства від 22 грудня 1861 р. [196, арк. 2]. Усі інші працівники селянських адміністрацій залишалися практично не захищені на випадок хвороби чи старості, навіть писарі, лікування яким, у разі складних захворювань, не завжди могла забезпечити громадська лікарня. Опинившись у складних життєвих обставинах, деякі службовці зверталися по допомогу до губернського керівництва. Так, житель Уманського повіту, Мойсей Багрив, служив волосним писарем впродовж 30 років, із них 10 років у Київській і 20 – у Волинській губерніях. У зв'язку із поганим станом здоров'я він залишив службу та повернувся на батьківщину. Для лікування серцево-судинної хвороби колишній волосний діловод потребував тривалої реабілітації у санаторії, на що він не мав коштів. Тож писар звертався до генерал-губернатора Південно-Західного краю з проханням надати йому необхідну грошову допомогу. Прохач зазначав, що він завжди вважав себе відданим державним службовцем, адже на своїй посаді діловод забезпечував важливі сфери управління, зокрема наголошував, що брав участь у роботі призовних комісій та військово-кінних дільниць. Писар скаржився, що, втративши своє здоров'я на службі, він не отримав ніякого забезпечення по її завершенню ні пенсійного, ні виплат на лікування. Й, не зважаючи на те, що під час служби його двічі

було нагороджено срібними медалями «за старанність» (див. дод. А), посадовець на схилі літ виявився державі не потрібним [178, арк. 122]. На жаль, наразі не вдалося встановити, чи отримав писар М. Багрив від губернатора допомогу на лікування, однак із його прохання зрозумілим залишається той факт, що для сільських урядників, навіть освічених діловодів, у державній управлінській системі не знайшлося ані місця, ані коштів.

Особливого соціально-правового статусу набували ті сільські посадовці, які отримували нагороди. Вони користувалися пошаною, зокрема, поміж колег, ставали авторитетними членами громади, а у своїх клопотаннях до вищого керівництва не соромилися зазначати про заслуги перед державою та свої відзнаки. Водночас законодавець подбав, щоб така «честь» мала власні межі, оскільки селяни представляли найнижчий стан суспільства. Так, орденами ніколи не нагороджувалися представники селянського чи міщанського стану, навіть якщо ті були зараховані до купецьких чи ремісничих гільдій, і своїми досягненнями заслуговували на них [276, с. 218]. Тож, відповідно, й члени селянського самоврядування не підлягали нагородженню орденами. Проте вони отримували медалі – срібні, рідше золоті, з надписом «за старанність», нагрудного типу, або для носіння на шиї на стрічках ордену св. Станіслава, або св. Анни. Медаль «за старанність» окрім надпису з одного боку, з протилежного містила зображення імператора в профіль, повернуте праворуч, або ліворуч. Залежно від того, хто в час нагородження правив в імперії, на медалях зображувалися імператори Олександр II, Олександр III та Микола II (див. дод. А). Ці нагороди, зазвичай, отримували волосні старшини, волосні і сільські писарі, рідше сільські старости, збирачі податків, судді, навіть сторожі. Відповідно до положення «Про ордени та інші відзнаки» від 1876 р., волосні старшини могли отримати срібну медаль у випадку дев'ятирічної бездоганної служби, а також допускалося нагородження нею раніше вказаного терміну у випадку особливих старань у сфері

сільськогосподарській, поліцейській та податковій (стаття 792) [240, с. 167]. Волосний писар, що належав до селянського стану, також діставав срібну медаль у разі дванадцятирічної бездоганної служби (стаття 794) [240, с. 168]. Особи, що отримували нагороди, зобов'язувалися зробити грошові внески у розмірі від 15 до 30 рублів на користь поранених воїнів, однак на представників селянського управління дана вимога не поширювалася (стаття 827) [240, с. 173]. Нагороджений назавжди звільнявся від покарання через побиття (стаття 829) [240, с. 174], а у випадку скоєння ним кримінального злочину і доведеної судом провини, медаль із зображенням імператора обов'язково вилучалася за рішенням суду (стаття 830) [240, с. 174]. Окрім цього, подекуди, посадовці сільських адміністрацій діставали спеціальні урядові відзнаки, наприклад, медалі за активну участь у придушенні Польського повстання 1863 р. [447, с. 112] (див. додаток. Б.).

Нагородити волосних та сільських посадовців рекомендували мирові посередники, надаючи відповідну службову характеристику. Серед їхніх заслуг найчастіше вказувалися: бездоганна довготривала служба, ініціатива в побудові громадських освітніх, медичних чи релігійних закладів, відсутність податкових недоїмок у волості. У 1912 р. у Волинській губернії до нагородження представляли 63 особи, що працювали у селянських органах самоврядування, серед них були волосні старшини, волосні і сільські писарі, сільські старости, збирачі податків, судді, касир та волосний засідатель (член волосного сходу) [170, арк. 1–3; 100, арк. 13].

Умови, у яких працювали волосні і сільські посадовці, важко узагальнити і звести до одного стандартного опису. Адже, зважаючи на низку чинників, серед яких суттєвою була фінансова спроможність громади, будинки управ різнилися між собою. У 1860-х рр. для тих селян, у яких ще не існувало волосного управління, окрім організаційних нюансів (виборів і т. д.), поставала проблема побудови адміністративного

приміщення. Будівництвом управ могли не перейматись волосні об'єднання державних селян, у яких, принаймні, зберігався попередній корпус правління. Та в обох випадках побудова, або ремонт приміщення управи покладалися на селян.

У незаможних сільських, або новоутворених волосних громадах адміністративні споруди мали убогий вигляд. Переважно це були трикімнатні будинки, які зовні нагадували звичайну сільську хату [166, арк. 3]. У тісних волосних, як і сільських, управах виникали складнощі із проведенням сходу, оскільки багаточисельні зібрання не поміщалися у них. Звісно, громадські сходи відбувалися не щодня, тому їхнє проведення в тімному приміщенні можна було вважати тимчасовою незручністю, але повсякденна діяльність правління потребувала кращого побуту і більшого простору. Так, у приміщеннях волосної управи мали поміститися приймальня волосного старшини, канцелярія і робоче місце писаря, місце зібрань для проведення волосного суду, а також арештантська кімната (в народі назв. «холодна») й кімната для збору новобранців. Поруч з управами будували господарські громадські споруди, а саме: хлібні запасні магазини, таверни, поштові пункти. Зважаючи на логістику побудови адміністративних корпусів волосного центру, прогресивною видавалася ідея волосного сходу Ямпільської волості Кременецького повіту Волинської губернії про створення продовольчого магазину сільськогосподарського реманенту на базі управи. Попередньо, в одній з кімнат управи, а в перспективі в окремому приміщенні поруч з будинком правління, селяни вирішили створити склад необхідних у господарстві предметів (від цвяхів до ручних молотилок, соломорізок та віялок). Головна мета цього задуму полягала в організованій закупівлі знарядь у виробників, аби члени громади не переплачували посередникам, а також не витрачалися на доставку товарів. На дану справу члени волосного сходу постановили витратити 500 руб. із залишку мирського бюджету, назначили 3-поміж себе відповідальних за роботу складу [161, арк. 1–2].

Типовим можна вважати Матусівське волосне правління Черкаського повіту Київської губернії, опис якого був здійснений у 1913 р. Будинок містив у собі шість кімнат, серед яких дві займав волосний писар (ймовірно для проживання), у інших чотирьох розміщувалися приймальня старшини, зала для зібрань, канцелярія та кухня. Арештантське приміщення розташовувалося окремо і складалося із двох кімнат, при ньому був прибудований пожежний склад. На думку ревізора, кімнати Матусівської волосної управи були замалі, а саме приміщення старе та потребувало ремонту [191, арк. 3].

Негативно про стан будинку волосного правління Городищенської волості Черкаського повіту Київської губернії відгукнувся генерал-губернатор Південно-Західного краю, який, проїжджаючи через волость, зупинявся там. Очільника краю неприємно вразила убогість та тіснота управи. Мало ймовірно, що його зупинка у Городищенській волості була випадковою, швидше до зустрічі губернського керівництва готувалися, і начальство не могло рекомендувати відвідини у найгіршому правлінні. Тож залишається лише здогадуватися, в якому стані були інші управи, якщо краща із них не порадувала генерал-губернатора. За рік, після зауважень керівника краю, мировий посередник звітував про побудову в Городищеві нового волосного правління, яке складалося з дев'яти кімнат, із яких зала для засідань мала довжину 15 аршин, а ширину 10 аршин [188, арк. 94]. Побудовані наприкінці XIX – на початку XX ст. будинки волосних правлінь, із урахуванням адміністративних потреб і витримані у модному свого часу архітектурному стилі, можна простежити на прикладі будинків волосних управ Деражнянської та Пилипковецької волостей (див дод. Е і дод. Є.), які збереглися по сьогоднішній день і є пам'ятками архітектури місцевого значення.

Водночас подекуди зустрічається критика управ з нетиповими для селянського побуту інтер'єрами. Так, зі скарги колезького асесора Жилинського дізнаємося про обстановку правлінь Берестецької та

Теслугівської волостей Дубенського повіту Волинської губернії. Зокрема, чиновника обурило наявність у канцелярських та приймальних приміщеннях управ дорогих меблів, серед яких містилися предмети зовсім не потрібні для канцелярських справ, а на стінах висіли килими, ними ж були застелені підлоги. На його переконання, подібна «розкіш» була недопустима в установах, що утримувалися за гроші селян [183, арк. 28]. Негативний відгук чиновника навряд чи можна вважати об'єктивним, зважаючи на неприємний інцидент, коли дружина Берестецького писаря, що проживала у відведених для особистого користування писарю кімнатах, не впізнавши у відвідувачу начальство, назвала його чортом. А охайний, дещо одомашнений інтер'єр можна пояснити тим, що частина приміщення виконувала функцію житлового простору для писаря та його сім'ї. Така практика проживання при волосних правліннях була досить поширеною у тих волостях, де писарем наймали не місцевого жителя. Громада зобов'язувалася забезпечити діловода житлом, а найменш витратним варіантом вважалося надання йому кімнат у будинку управи. Інколи писарі намагалися комфортніше облаштуватися і займали дві і більше кімнат. Врегулювати квартирне питання волосних діловодів Подільської губернії був покликаний циркуляр губернатора, виданий 1910 р., про заборону волосним писарям займати у будинках волосних правлінь більше ніж дві кімнати для проживання [102, арк. 54].

Облаштування інтер'єру волосних правлінь відбувалося з урахуванням необхідних речей, таких, як: столи, стільці, лави, шафи для документів, скриня для зберігання коштів, вішалки для одягу. Так, з інвентарного опису Пульменського волосного правління Володимир-Волинського повіту Волинської губернії за 1903 р. дізнаємося, що у їхньому волосному правлінні існувало дві робочі кімнати. У вітальні розміщувались ліжка, диван, стіл, шість стільців, шафа, умивальник, портрети імператора Олександра III і імператриці Марії Федорівни. У кімнаті, що в описі названа «канцелярією волосного правління», розміщувалися стіл, дві

шафи, шість стільців, ящик для грошей, годинник настінний, ліхтар ручний, ікона, портрет імператора Миколи II, картина «Волосні старшини в Петропавлівському палаці 21-го травня 1883 р.», а також різне приладдя: ножиці, рахівниця, рулетка, ваги, печать волосного правління, штемпель для листів [14, арк. 1–3]. (див дод. Н). У інших джерелах також знаходимо відомості про прикрашання стін килимами, шпалерами, портретами членів імператорської родини [134, арк. 5], чи картинами із зображенням державних урочистих подій [31, арк. 1–2]. Подекуди у волосних управах вивішували портрети покійних старшин, які відзначилися тривалою та корисною для громади службою. Таким чином, вшанувати пам'ять керівників Солобківської (М. Закерничного) та Гавриловецької (І. Завалецького) волостей Подільської губернії у 1896 р. бажали члени волосного сходу і просили на те дозволу у генерал-губернатора [128, арк. 1].

На побудову приміщень, їхнього облаштування чи ремонт використовувалися громадські ресурси, що зазвичай викликало у селянського загалу незадоволення [124, арк. 1]. Так, резонансною стала справа із побудовою будинку управи в Кіблицькій волості Гайсинського повіту Подільської губернії у 1910 р. Здійснений комісією попередній розрахунок вартості будівництва нового адміністративного корпусу разом із приміщенням для карцеру, погребу, огорожі та криниці коштувало 10 500 руб. Під забудову волосне управління орендувало в поміщика Ярошинського, поруч із с. Огіївка, дві десятини польового наділу за сплату 50 руб. на рік. Прибічники побудови приміщення управи обґрунтовували свою ідею тим, що старе було замале, а його розташування в центрі м-ка Кіблич, поруч з корчмами і «євреями-адвокатами», заважало урядовцям належним чином працювати. Рішення про будівництво було прийняте волосним сходом ще у 1906 р., того ж року при волосному банку утворили фонд, до якого надходили залишки із невикористаних бюджетних коштів та прибутки, які вдавалося заробляти волості. Станом на 1910 р. волость

спромоглася виділити необхідні гроші на побудову нового правління. Однак величезна сума, яку збиралося витратити правління на будівництво, викликала обурення у жителів волості. Невдоволені селяни писали анонімні доноси на членів будівельної комісії, волосного старшину, писаря та мирового посередника. Посадовців звинувачували у недоцільному використанні громадських грошей, а також у отриманні хабарів від підрядника. Розслідування встановило, що ціна, за яку взявся реалізовувати проєкт будівництва підрядник, житель м-ка Умані Лазар Майстер, була нижчою від зазначеної комісією – 9 400 руб. Оскільки інші підрядники на влаштованих торгах пропонували вищу вартість робіт, правління уклало договір з будівничим Л. Майстером. Тому губернське у селянських справах присутствіє визнало доноси на керівництво громади безпідставними, а «приговор» волосного сходу про будівництво нової управи дійсний і заборонило змінювати чи скасовувати такий [187, арк. 5–7].

Робочий реманент селянських посадовців складався, передусім, з канцелярського приладдя, різноманітних бланків та журналів, а також допоміжної літератури (посібників, законів, періодичних видань). Видатки на них закладалися у мирський бюджет, і, подекуди, вони становили не малі суми. Так, у Київській губернії у 1899 р. сільські адміністрації витратили на канцелярські приладдя 51 030 руб., а на бланки, газети та літературу 9 887 руб., що складало близько 5% відсотків від загальних видатків на утримання волосного правління (див. дод. Л).

Закупівля селянськими адміністраціями літератури, чи робочого приладдя, законодавчо не регулювалося, однак влада вважала за необхідне скеровувати волосне керівництво у питаннях закупок. Так, за рекомендацією губернського начальства, у Волинській губернії волосні правління замовляли бланки лише в державній типографії при губернському правлінні. За результатами перевірки, здійсненої чиновниками канцелярії генерал-губернатора у 1908 р., стало відомо, що

Камінно-Каширському волосному правлінню купівля бланків, журналів та довідників у державній типографії обходилася значно дорожче, ніж би вони робили їхнє замовлення в приватних друкарнях. Окрім цього, ревізори констатували проблеми з низькою якістю продукції державної друкарні та неналежним і невчасним виконанням замовлень. Форми документів, які вказана волость замовила і одразу розрахувалася за них ще в травні 1907 р., надійшли їй з Волинської губернської типографії лише у лютому 1908 р., і то не в повному обсязі [178, арк. 62–63].

Важливим аспектом якісного діловодства в управі було забезпечення її належною довідковою літературою. На етапі становлення селянського самоврядування у 1860-х рр. спеціалізованих посібників для сільського діловодства, так як і спецпідготовки сільських писарів, не існувало. Тож підбір необхідних друкованих видань, а передусім законів, здійснювався на розсуд грамотних працівників, найчастіше писарів волосних управ. У пореформену добу стали з'являтися в широкому доступі вузькоспеціалізовані посібники для селянських урядовців. Видання, присвячені обов'язкам волосного старшини [445], сільського старости [527], суддів [386]. Вони мали статус неофіційних, а їхніми авторами були особи, наближені до діяльності селянських управ, або безпосередньо знайомі з нею. Так В. Бафталовський, автор довідника для селянських урядовців «Деловой письменник», виданого у 1912 р., мав досвід служби у місцевих селянських установах. Упорядник запевняв, що, завдяки здобутим під час служби знанням, йому вдалося створити універсальне, корисне для сільських службовців видання, в якому пропонувалися зразки написання різноманітних заяв, звернень, пояснень, договорів [188, арк. 91].

Кожна селянська установа володіла печаткою із зазначенням назви волості, чи сільської громади; окрему печатку мав волосний старшина, на якій уміщувалися назва його посади та волості [43, арк. 6; 42, арк. 38], така ж була у сільського старости із зазначенням назви його громади [303, с. 124–125]. Окрім цього, печатками володіли волосний суддя, збирач

податків [300]. Ними завірялися усі документи, видані відповідною установою селянам, «приговори» волосного сходу, укладені у волості договори, звіти керівництву й іншим державним структурами, укази старшини волості, або старости правління. Відповідно, рішення волосного суду, чи відомості, складені збирачем податків, закріплювалися їхніми печатями (див. дод. В і Г). Також серед канцелярського реманенту у волосному правлінні були штемпелі для позначення на документах різних відтисків, таких, як: «про припинення судової справи», «вхідна документація», «розписки про отримання паспортів», «взяття на /зняття з обліку запасних нижніх чинів», для відмітки в паспортах часу прибуття і відбуття на військову службу селян та інші позначки [14, арк. 10–11].

Не менш важливим реманентом волосних і сільських посадовців були посадові знаки – атрибути керівних посад, а саме: волосного старшини і його помічника, судді і сільського старости. Окрім них, посадові знаки серед селянських урядників мали: польовий і лісовий сторож, десяцькі та соцькі. Для волосного старшини знак був підвіскою на ланцюжку, округлої форми, знак сільського старости – нагрудний, такої ж форми. На всіх знаках вказувалася назва посади, на зворотній стороні – герб губернії. Знаки переважно одягалися для урочистих подій, офіційних прийомів, під час фотографування. (див. дод. Г і Д).

Отже, умови праці селянських посадовців, як і рівень їхнього матеріально забезпечення, цілком покладалося на сільські громади і залежало від фінансових можливостей селян. Адже, не будучи державними чиновниками, обрані і наймані працівники селянських адміністрацій не отримували заробітної плати від держави і не могли розраховувати на пенсійні виплати у випадку старості чи за станом здоров'я. Розміри заробітних плат службовців волосних і сільських управ був мізерним, найбільше отримував волосний писар, від 200 руб. у середині XIX ст. – до 600 руб. на початку XX ст. (хоча траплялися волості, де волосному писарю у цей час платили 100 руб. на рік), волосний старшина заробляв від 180 –

до 400 руб. на рік, сільський староста від 30 руб. на рік, інші співробітники, в залежності від платоспроможності населення громад, отримували ще менші виплати, або несли службу, як натуральну повинність. Будівництво адміністративних корпусів управ, закупівля робочого реманенту становили окремі пункти витрат у селянських бюджетах. Та категорія селян, котра до запровадження «Положення 1861 р.» здійснювала самоврядування через волость – мала відповідні будинки управ, колишні кріпаки у новостворених волосних центрах мусили збудувати, або виділити приміщення для розташування волосного правління. Наприкінці XIX – на початку XX ст. волосні будинки склалися щонайменше з двох кімнат, а зазвичай з трьох і більше. У них розміщувалися приймальня волосного старшини, канцелярська кімната, де працював писар, зала для засідань волосного суду, зібрань волосного сходу, інколи, у цих будинках передбачалися кімнати для обіду та відпочинку, навіть проживання волосного писаря, який часто був не місцевим жителем і потребував житла. Тому в інвентарних описах волостей окрім канцелярського приладдя та меблів, зустрічаємо такі предмети інтер'єру як ліжка, крісла, дивани, килими, умивальники, а також подушки, ковдри, посуд та ін. Будівництво будинків управ і їхнє утримання часто ставали предметом суперечок між громадою та волосним керівництвом, через небажання селян здійснювати додаткові внески.

Особливого соціально-правового статусу набували ті сільські посадовці, які отримували нагороди. Вони користувалися пошаною, зокрема, поміж колег, ставали авторитетними членами громади, а у своїх клопотаннях до вищого керівництва не соромилися зазначати про заслуги перед державою та свої відзнаки. Нагородженим не могли призначити покарання шляхом побиття за рішенням суду, обрані посадовці також звільнялися від такого ганебного покарання. Окрім цього, законодавством передбачалися такі привілеї для громадських селянських службовців, як звільнення від натуральних повинностей, а волосного старшини – від військової служби.

Свою приналежність до селянського «начальства» посадовці мали змогу підкреслювали відповідними нагрудними знаками, а саме знаками волосного старшини, сільського старости, сільського десяцького та ін. Не зважаючи на такі незначні переваги, умови служби працівників селянського самоврядування були складні й залежали від рішень волосного чи сільського сходу, заробітні плати мізерні, і лише їхній соціально-правовий статус вирізняв службовців з середовища селянської громади.

2.4. Корупція та службові порушення в органах селянського самоврядування

Органи селянського самоврядування, як будь-які адміністративні структури, не були «бездоганними» у виконанні своїх функцій і не змогли уникнути «вірусу корупції» у всіх її проявах. Фактично, увійшовши в орбіту чиновницького апарату Російської імперії, волосні і сільські посадовці набули статус «начальства» в середовищі селянства. Значні керівні повноваження, від яких залежало життя громади, вивищували авторитет очільників правлінь, не менш поважними були посади писарів, збирачів податків, суддів. Складність системи адміністрування вимагала від працівників професійних навичок, доброчесності, відповідальності, та відсутність таких породжувала корупційні сюжети. Більшість скарг, якими засипали селяни губернські у селянських справах присутствія і канцелярію генерал-губернатора, містили нарікання на неправомірну діяльність селянських установ. Звісно, це не дає підстави робити висновок, що злочини здійснювалися в усіх селянських адміністраціях, адже мали місце й наклепи. Однак цілком впевнено можна стверджувати про проблему корупції, що торкнулася діяльності більшості волосних і сільських управ.

Сутність явища корупції, попри різноманітність визначень [464; 465], зводиться до означення діяльності службовця, що задля отримання

винагороди використовує власне службове становище, надаючи різного роду матеріальні блага, пільги, послуги або інші переваги. Аналіз досліджуваного матеріалу уможливорює здійснити поділ правопорушень на два типи: умисні, які вчинені усвідомлено для отримання власної користі, наживи, та неумисні, здійснені через некомпетентність або недбальство. Усі умисні протиправні дії, вчинені представниками органів селянського самоврядування, означуємо як корупційні та виокремлюємо такі найпоширеніші її види, як: кумівство і свояцтво, що проявлялися у протекціонізмі інтересів «своїх»; перевищення посадових обов'язків і зловживання ними, які супроводжувалися тиском, залякуванням, насильством, грабежом; хабарництво, вчинки, що носили форму отримання матеріальної, чи нематеріальної винагороди/подарунка, взамін на надання посадовцем необхідної прохачу послуги.

Структура селянського самоврядування представлялася для основного селянського загалу, передусім для колишніх кріпаків, нововведенням «чужорідним» і далеким від усталеної форми управління в сільській громаді. Селяни неохоче йшли на волосні сходи [541, с. 353], бойкотували вибори [498, с. 67], зокрема, негативно сприйняли укладення «мирських розкладок» на утримування волостей [449, с. 26]. Освоєння селянами нових управлінських установ відбувалося шляхом привнесення в них звичного для селян патріархального устрою, із характерним для землеробського менталітету уявленням про світ, справедливість, правду. Розглядаючи явище корупції в селянському середовищі у соціокультурній площині, історик О. Михайлюк визначає таку особливість, як «пріоритет міжособистісних, неформальних відносин над офіційними, формальними». Також дослідник вказує на риси, що сприяли розвитку корупції, зокрема, притаманний для селянського загалу правовий нігілізм, його тяжіння до звичаєвого права [501, с. 32]. Таким чином, низка цілком прийнятних для селян моделей поведінки у суспільстві, привнесених у структури управління, у правовому полі носили характер злочинний.

Типовим проявом хабарництва, хоч і дрібного, слід вважати могорич. Могорич у селянській правосвідомості сприймався як дружелюбний жест, тож у стосунках із посадовцями став «правилом хорошого тону» і гарантією успіху справи. Звичним явищем було «піддобрювання людей на сходах» могоричом. Історик Ю. Присяжнюк вказував, що деякі господарі, які прагнули заручитися підтримкою громади для владнання особистих справ, мушили «задобрити людей горілкою», інші ж приходили на сход заради могорича [541, с. 353]. Про тенденцію до напування селян на сходах під час виборів зазначала дослідниця І. Верховцева [369, с. 248]. Тож місце могорича при вирішенні громадських справ важко перебільшити; дане явище стало звичним, побутовим. Так, поміщик Є. Чикаленко пригадував розмову з селянами про волосне судочинство; останні були переконані в тому, що успіх судової тяганини залежить від частування суддів, «бо хто судився мав обов'язково «напувати суддів та купувати писаря», бо інакше «діла не виграє» [265, с. 197–198]. У 1900 р. постановою з'їзду мирових посередників другої дільниці Київського повіту суддів Обухівського волосного суду П. Циганюка та А. Сука було ув'язнено на сім діб при повітовій в'язниці за появу на робочому місці у п'яному вигляді [46, с. 116]. У романі письменника П. Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» 1875 р. зображено сюжет із принесенням горілки та поросяти волосному писарю, аби той пришвидшив оформлення успадкованої землі [324, с. 41]. В оповіданні письменника С. Шелудько «Старшина» 1906 р. головний герой зображений пияком, хабарником, який видавав документи селянам лише за могорич [288, с. 2]. Селянин, волосний писар П. Оправхата в оповіданні «Старшинина болість» 1906 р. описав типові будні волосних посадовців, що супроводжувалися частуваннями із оковитою у самім волоснім правлінні [277, с. 2–3]. Подекуди при звичаювання селянського начальства до випивки виливалося в скандальні історії, у яких посадовців звинувачували у непристойній поведінці, влаштуванні гульбищ у будівлі управи [26, арк. 2; 35, арк. 5;

166, арк. 1–2; 190, арк. 1–4]. В одному з таких у 1903 р. в управі Рокитнянської волості Васильківського повіту Київської губернії трапилася пожежа, у результаті якої будівля згоріла [36, арк. 1].

Беззаперечно, не усі прояви корупції були привнесені у самоврядні структури селянами. Занурившись в бюрократичний світ Російської імперії, найнижчу ланку якого фактично формували сільські посадовці, новоприбулі службовці ознайомилися з моделями поведінки «начальства», у основі якої лежало хабарництво. Його називає традиційною рисою російського чиновництва історик С. Таранець і, зокрема, зазначає: «Чим вище у службовій ієрархії стояв чиновник, тим вищою була ставка» [575, с. 53]. На думку його колеги О. Михайлюка, у корупції були зацікавлені обидві сторони і навіть держава, оскільки імперська влада розглядала корупцію, як додатковий дохід держслужбовця при низькій заробітній платі [501, с. 36]. Тож кожен з працівників самоврядування, володіючи впливом, відповідно до посадових обов'язків, міг стати хабарником. Найчастіше з «подарунками» зверталися до волосного писаря, оскільки з-під його пера виходили усі необхідні жителям волості дозволи, угоди, паспорти, звіти. Низка справ, що відображають випадки вимагання хабаря, стосуються передусім волосного старшини та писаря [164, арк. 1; 165, арк. 3–4], сільського старости [34; 163, арк. 1], коли селяни звертались до установ у справі оренди, купівлі чи продажу землі, оформлення спадку, видачі паспортних книг [29, арк. 9; 121, арк. 4, арк. 6, арк. 8; 133, арк. 2–3; 142, арк. 3, арк. 7; 519, с. 78]. При цьому виплати грошей посадовцям задля отримання необхідного документу селяни не сприймали як протиправні дії. Так, випадково, під час розбору Подільським губернським присутством суперечки про успадкування польової та присадибної землі, з'ясувалось, що вдова М. Гринева заплатила Кукавському волосному писарю Р. Корницькому 30 руб., за видачу копії постанови волосного суду. До того ж постраждалу цікавило лише отримання спадку, а надання

грошей писарю за послугу вона не вважала протиправним вчинком [65, арк. 65].

У тих волосних і сільських управах, де на посадах опинялися родичі, куми, свояки чи друзі, формувалися так звані сільські «клани», в яких формувався простір для зловживання посадовими повноваженнями. При лобюванні інтересів, або приховуванні злочинів один одного, керівникам сільських адміністрацій вдавалося ухвалювати «потрібні» для них, не завжди законні рішення. Так, у 1903 р. сільський староста с. Веприк однойменної волості Васильківського повіту Київської губернії, що перебував у родинних стосунках із волосним писарем, який приходився йому сватом (заступник писаря був сином старости і зятем писаря) та в дружніх стосунках із волосним старшиною, здійснив перерозподіл громадських вакантних земельних угідь, оминувши малоземельних членів громади. Жителів с. Веприк, селянина Варфоломія Костецького і його братів, які були малоземельними (В. Костецький володів трьома дес. землі при складі сім'ї з шести душ), вигнали із сільського сходу, а писар та старшина, маючи вплив на членів зібрання, закликали підтримати запропонований старостою розподіл землі [165, арк. 3–4]. Звісно, тут слід зазначити не лише на недобросовісності правління, яке надало ділянки відносно заможним членам громади, а й на непорядності більшості учасників сільського сходу, які підтримали таке рішення. Незважаючи на порушення процедури сходу, від участі в якому відсторонили повноправних його членів, мировий посередник вважав прийняте сільською громадою рішення цілком законним, оскільки брати Костецькі раніше уже отримували із вакантних земель наділ у 3, 92 дес. землі. Тож губернська канцелярія, зваживши на підтримку мировим посередником «справедливого» рішення громади, на прохання малоземельного селянина В. Костецького про скасування «приговору» сходу і повторний розподіл землі відповіла відмовою [165, арк. 10–11].

Криза малоземелля призвела до пожвавлення відходництва селян на заробітки. Особливо пожвавлення руху селян у міста та південні губернії (на постійні чи сезонні роботи) спостерігалось у 1880-х рр. та на початку ХХ ст. Наприкінці ХІХ ст. щорічно із Київської губернії на заробітки йшло понад 85 тис. селян, із Подільської – 40 тис. [379, с. 94]. Відходництво торкнулося діяльності волосної управи, адже установи вели паспортний реєстр, та видавали документи, що посвідчували особу, не лише селянам, а й усім жителям волості. Так, впродовж 1886–1895 рр. волосні правління Київської губернії оформили селянам-заробітчанами 905 812 паспортів [447, с. 158], а в 1903 р. у тій же губернії всього лиш за один рік видали 160 617 [379, с. 94]. Зафіксована низка випадків, пов'язаних з не виданням паспорту, вимаганням хабара та навмисним затягуванням видачі паспорту волосними службовцями з метою отримання «винагороди» [133, арк. 2–3; 121, арк. 58–61; 141, арк. 1–2; 142, арк. 1–7]. Важливим був термін дії паспортів (від трьох до шести місяців, один рік, чи п'ять років), а для сезонних заробітчани мала значення швидкість видачі документу. Тож зацікавлена сторона (заробітчани) вважали за краще «піддобрити» посадовців, ніж втратити дорогоцінний час. Яскраво описана в уже згаданому оповіданні «Старшина» ситуація з навмисною затримкою керівником управи оформлення документів для відходу селян на заробітки. Так, бажаючи отримати паспорти неодноразово навідувалися до волосного правління, впродовж декількох тижнів, та заставляли старшину не на робочому місці, а у «крамниці», де начальник «снідав» за чаркою та натякав прохачам, що ті мають його частувати для швидшого вирішення «діла» [288, с. 2]. Хоча автор мав на меті розкрити загалом проблему пияцтва та хабарництва волосних старшин, він узяв за приклад саме паспортне питання, як одне із актуальних для селян на початку ХХ ст.

«Прибутковою» сферою для корупціонерів стала призовна справа, оскільки списки призовників на службу (усіх жителів волості, а не лише селян) складалися волосними писарем та старшиною [108, арк. 5].

Формуванням рекрутських списків, на основі посімейних, безпосередньо займався писар волості, однак остаточний варіант призовників затверджував старшина. Зафіксовані випадки недбалого ведення призовної документації, підчищення дат народження, виправлення, встановлення відміток про проходження служби для тих, хто насправді її не відбував [447, с. 161]. Тож селяни вороже ставилися до процесу призову, з недовірою сприймали сформовані сільськими посадовцями списки. Так, під підозру потрапив писар Христинівської волості Овручського повіту Волинської губернії у 1877 р. Селкович, якого звинуватили у навмисному невнесені у призовні списки деяких досягнувших відповідного віку хлопців [85, арк. 1–7].

До зловживань службовим становищем відносимо використання та привласнення громадських коштів. Насамперед під спокусу скористатись фінансами підпадали посадові особи, які мали прямий доступ до мирських, а також податкових грошей, а саме збирачі податків, касири [132, арк. 3–4; 82, арк. 2–3; 183, арк. 9; 156, арк. 18], волосний старшина, писар [33, арк. 2; 111, арк. 88], інколи сільський староста. Найперше громадські суми потрапляли до рук збирачів податків, які під час колекторської діяльності притримували гроші і користувалися ними. Так, збирач податків Н. Котюк с. Христинівки Уманського повіту звинувачувався в розтраті громадських грошей. Як зазначав мировий посередник, Н. Котюк не додав до волосної каси 46 руб. Недостачу виявив волосний писар Баклаженко, який оголосив про це на волосному сході. Н. Котюк провини не визнавав, а в своє виправдання заявляв про особисте вороже ставлення до нього писаря. Слідство встановило, що Н. Котюк мав карткові борги і тому дійсно утримував під час збирання коштів з селян частину грошей у себе, щоб розрахуватись з ними. Київське губернське у селянських справах присутствіє визнало Н. Котюка винним, заарештувало його і майно, яким він володів [115, арк. 1–5].

Доступ до зібраних мирських і податкових грошей також мали волосний старшина і касир (у тих правліннях, де запроваджувалась така посада), які відповідали за їхнє збереження. Оскільки ревізії проводилися не часто, старшини були відносно вільні в розпоряджанні коштами, інколи користуючись ними для власних потреб. Подібні «позики» завершувалися для деяких керівників трагічно. Так, волосний старшина Немирівської волості Брацлавського повіту Подільської губернії впродовж тривалого часу користувався мирськими грошима, повертаючи у касу неповну суму, що призвело до накопичення нестачі у розмірі 1800 руб. Під час ревізії мировим посередником волосного правління у 1898 р., керівник намагався завадити перевірці каси, приховавши ключі від скрині. Проте, дізнавшись, що скриню таки зламають, волосний старшина прийняв отруту і помер на очах у ревізорів [275, с. 4].

Причинами фінансових недочотів часто ставала малограмотність працівників самоврядування, яким, унаслідок недогляду фінансової звітності та помилок у ній, доводилось покривати борги власним коштом. Так було у випадку з касиром с. Жван Могилівського повіту Подільської губернії А. Костинюком, який заплатив нестачу в розмірі 20 руб. 47 коп. Винними, за словами постраждалого, були сільський староста Стародуб та писар Корничук [90, арк. 202]. Касир, здаючи гроші у казначейство, виявив недостачу, чим був здивований, адже при перевірці і попередніх підрахунках у волості, проведеними ним з писарем і старостою, кошти і записи у звітності сходилися. Припускаємо, що в силу своєї некомпетентності ошуканий посадовець не зумів встановити недостачу своєчасно, а отже зняти з себе звинувачення [495, с. 31].

Здачу коштів у повітове казначейство також мав право здійснювати волосний старшина. Оскільки справа зберігання та передачі коштів забезпечувалася неналежною охороною з боку держави, селянські посадовці могли покладатися лише на власні сили. Подекуди відповідальні за передачу податкових зборів проявляли необережність. Так, волосний

старшина Рогачівської волості Новоград-Волинського повіту Волинської губернії В. Тимошук 2 січня 1912 р. відправився у повітове казначейство для передачі податків і, за незрозумілих обставин, загубив суму у розмірі 888 руб. 57 коп. Як припускав мировий посередник, кошти у старшини могли вкрасти у с. Гульськ, де посадовець зупинявся на ночівлю і «хильнув зайвого» [188, арк. 20]. Через відсутність заходів безпеки та контролю у справі передачі коштів створювався простір для злочинних дій. Видимість пограбування намагався зобразити волосний старшина Голобської волості Волинської губернії О. Кулачюк при здачі податкових сум у розмірі 1655 руб. 35 коп. у Ковельське казначейство. Розслідування показало, що старшиною навмисне був обраний вечірній час для переїзду, підозрілим видавалися зміна звичного маршруту та місця нічлігу, а також прогулянка посадовця о 2 годині ночі центральною вулицею міста, де і трапилося пограбування. Показання «потерпілого» були суперечливі, а свідки злочину зазначали, що постраждалий навіть не намагався переслідувати злочинців, при тому, що він не зазнав серйозних тілесних ушкоджень [183, арк. 2–3]. О. Кулачюку закидали співучасть у пограбуванні та особисте знайомство із зловмисниками, зокрема, слідчий вказував на показання писаря про навідування того ж вечора в волосному правлінні до старшини двох невідомих осіб, яких підозрювали в здійсненні злочину.

Поширеними ставали шахрайські операції, пов'язані із земельними наділами [32, арк. 1; 72, арк. 2–8; 71, арк. 3–10; 73, арк. 20; 99, арк. 5; 122, арк. 1–5]. Так, із скарги селян с. Війниця Дубинського повіту дізнаємося про не видачу селянам, що придбали у графа Потоцького землю, документів про купівлю і право власності на неї. Оскільки нотаріально завірені акти мала видавати волость, брати Василій і Петро Шостакові звинувачували волосного старшину і писаря у змові, з метою отримання від селян хабара за видачу їхніх документів [119, арк. 9]. Земля, як основний селянський ресурс, була причиною більшості суперечок між

селянами, переважно у справах встановлення права власності, успадкування, перерозподілу громадської землі, хід яких визначали рішення волосного суду, на який переважно мали вплив старшина та писар [103, арк. 1–8; 117, арк. 13–16; 140, арк. 14; 143; 149; 160, арк. 1–7; 121, арк. 62]. Подекуди волосне керівництво вдавалось до привласнення земельних ділянок, найпростішим шляхом вважався «механізм» із підставними особами. Так, із скарги селянина І. Комара з м-ка Летичів 1894 р. дізнаємось про привласнення земельної ділянки Війтовецьким волосним правлінням. Скаржник був осиротілим мешканцем волості, який втратив батьківський наділ. Постраждалий, коли досягнув призовного віку, пройшов військову службу, а після повернення з армії 1894 р. дізнався, що за рішенням сходу його земля відійшла селянину М. Кирилюку, яку той одразу продав волосному правлінню за 160 руб. для побудови на ній приміщення управи [113, арк. 2–3]. Таких випадків незаконного заволодіння землею представниками сільського самоврядування зустрічаємо безліч. Так, гучною стала справа із захопленням землі волосним писарем Романівської волості Сквирського повіту Київської губернії Л. Суским. Він спочатку взяв в оренду земельні наділи селянина, засланоного до Сибіру, та осиротілої психічно-хворої дівчини О. Кириївської. Орендні виплати писар не здійснював ні опікуну дівчини, ні родичам висланого селянина, а також впродовж усього терміну користування наділами Суский не вносив викупних платежів за землю [92, арк. 5–6].

Серед корупційних схем не останнє місце займали незаконні грошові виплати, які здійснювалися при створенні «питейних закладів», здачі в оренду громадського майна, земель, а також волосної пошти. Контроль за наданням права на виробництво і торгівлю спиртними напоями покладался на державні акцизні управління [519, с. 113], які, згідно з «Положенням про питейні збори», надавали відповідні патенти [199, с. 40]. Сільським громадам дозволялося відкривати та утримувати усякого роду фабрики, заводи, підприємства та торгівельні заклади на загальних законних

підставах [236, с. 144]. Відповідно, на відкриття громадської корчми селяни користувалися першочерговим правом, оскільки рішення приймалось на сільському сході [199, с. 67]. Також сільські «общини» могли заборонити торгівлю алкоголем в будь-якому приватному закладі в межах своєї громади [404, с. 42]. Однак монополія на торгівлю спиртними напоями не стала для громадського самоврядування «золотою жилою» унаслідок низки причин, серед яких було невміння вести торгівельну справу, відсутність особистого інтересу у завідуючого закладом. Як зазначав обурений станом «питейних справ» на селі дописувач «Подольских епархиальных ведомостей», найнятий від громади селянин-корчмар чітко дотримувався правил, не продавав горілку в борг, за натуральні відробітки, чи продукти, одяг, не розбавляв товар, не продавав не «сертифіковані» напої, тому й «общинні» заклади зазнавали збитків, на відміну від єврейських шинків [282, с. 123–124]. Тож перспективнішими у виготовленні та торгівлі спиртними напоями вважалися приватні установи. Шлях підприємця, що бажав відкрити чи продовжити продаж алкогольних напоїв у селі, пролягав через сход, який встановлював умови його діяльності. Так, Бакотський сільський сход Грушківської волості Подільської губернії надав дозвіл на відкриття корчми селянину Китайгородської волості П. Билинському на 3 роки (1893–1895 рр.), за умови внесення ним щорічно 80 руб. орендної плати за патент. Оскільки шинка у с. Бакота не було, селяни відвели земельну ділянку для його побудови, проте здійснити будівництво зобов'язали орендатора, з погодженням подальшого переходу будівлі у власність громади [51, арк. 1–2]. Однак рішення сільського сходу не завжди гарантувало угоду, оскільки селяни громади з тих чи інших причин могли «передумати» і укласти договір про відкриття «питейного» закладу з іншим підприємцем [105, арк. 128], що, власне, створювало правовий казус, адже як перше, так і друге рішення було законним.

Подекуди зацікавленими постатями у сфері «питейних» дозволів ставали керівники волосних правлінь, писарі та сільські старости. Представники селянських адміністрацій, користуючись впливом на рішення сходів, лобіювали власні інтереси чи інтереси «своїх» при наданні права на відкриття торгівельного закладу. У 1885 р. у правилах щодо роздрібної торгівлі спиртними напоями законодавець ввів обмеження, в яких, зокрема, волосним та сільським посадовцям, а також членам їхніх сімей заборонялося утримування торгівельних точок продажу алкоголю [219, с. 204].

Сільські сходи часто передавали в оренду «питейні» заклади особам, знайомим із шинкарською справою, серед яких фігурували представники єврейської національності [24, арк. 1–3]. Американський історик Й. Петровський-Штерн зазначає, що традиція зайнятості єврейського населення у торгівлі алкоголем витікає ще з XVI ст., коли магнати надавали євреям привілеї на виготовлення і продаж спиртного, на їхніх територіях, за відповідну плату. Таким чином селяни з територій магната могли купувати тільки в місцевих виробників, а їхні власник гарантійно отримував свій прибуток від продажів. Так, наприкінці XVIII ст. близько 85% євреїв, що мешкали в сільській місцевості були задіяні у виготовленні та торгівлі спиртним [526, с. 125]. Уже на початку XIX ст. царський уряд намагався взяти під контроль на приєднаних територіях Правобережжя прибуткову справу з продажу алкоголю, однак його перші спроби зазнавали невдач. Та уже в середині XIX ст. утиски єврейського шинкарства в поєднанні із прагненням ослабити польську шляхту набирали обертів. У 1840 р. євреїв виселяли із сіл, що призвело до збільшення їхньої кількості у містечках, до того ж держава скасовувала всі борги селян перед євреями і забороняли продаж спиртного у борг. Окрім цього у прикордонних губерніях розпочалося відселення євреїв-корчмарів від австрійського кордону не менше ніж на 50 верств, а таких шинків лише у Подільській губернії було 170 [526, с. 148]. Надалі, володіння чи оренда

будь якого майна, в тому числі заняття промислами, торгівлею у сільській місцевості (крім землеробських єврейських поселень) євреям заборонялося законом від 3 травня 1882 р. («Тимчасові правила») [216, с. 181], ведення ними «питейного» бізнесу ставало можливим (хоча й незаконним) лише через схему з підставними особами [76, арк. 2–8]. Так, у наслідок протистояння двох шинків у Чорнобильській волості Радомисльського повіту Київської губернії у 1894 р. стало відомо, що торгівлю на поміщицькій землі поблизу с. Лелів здійснював єврей Менаш Брусиловський, через селянина Рудченка. Діяльність останніх підтримував волосний старшина Тарасенко, він же намагався завадити видачі патенту на відкриття корчми у с. Лелів потенційному конкуренту діючого шинка. Також розслідування, проведене мировим посередником, встановило, що торгівлею спиртними напоями у с. Лелів мав займатися єврей – Ірма Смілянський, через підставного селянина Остренка, на ім'я якого сільський сход склав «приговор» [112, арк. 2–4]. Врешті, нелегальна діяльність шинка Брусиловського отримала правові наслідки: його оштрафували та виселили за межі волості, Лелівській громаді дозволили відкрити шинок за умови недопущення до його роботи єврея Смілянського. А щодо старшини, то його провину у покриванні Брусиловського шинка не довели, оскільки фактів отримання хабарів керівником волості слідство не знайшло.

«Кмітливий» старшина знав, як додатково заробити на підконтрольних волосному правлінню установах, наприклад, поштових пунктах. Так, завідувач сільською поштою Вербської волості Дубенського повіту Волинської губернії Ф. Волошинський у 1888 р. заявляв про вимагання волосним старшиною Музикою незаконних грошових виплат у розмірі 100 руб. від коштів, що виділялись із мирських сум для утримування пошти [93, арк. 4–6]. Наглядач пошти Бабійчук у 1888 р. заявляв про вимагання старостою с. Лучинець Могилівського повіту Подільської губернії М. Побережнюком виділення частини грошей із

мирських сум, які йшли для облаштування та забезпечення поштового пункту [74, арк. 2–8]. У Подільській губернії у 1893 р. завідувач поштою Бабчинецької волості Ямпільського повіту І. Спасський скаржився на тиск з боку волосного старшини та писаря, які намагались утримувати під контролем поштові справи, зокрема, розпоряджатись коштами, які виділялись із мирських зборів на потреби пошти [109, арк. 5]. Побоїв від волосного старшини Переїмської волості Балтського повіту Подільської губернії К. Каленікова зазнав наглядач пошти Кедичинський у 1880 р., а саме за відмову виконувати незаконні вказівки керівника волості, ймовірно пов'язані з фінансовими питаннями [64, арк. 2–5].

Конфлікти між завідувачами зв'язковими пунктами та керівництвом волості виникали на ґрунті зловживання останніми роз'їздами на поштових конях в особистих цілях [90, арк. 169; 93, арк. 4]. Зокрема, на цю проблему звертав увагу подільський губернатор у 1901 р., та адресував губернському присутствію і з'їзду мирових посередників, а також Кам'янець-Подільському поліцеймейстеру вказівку втрутитися і заборонити волосним посадовцям та членам їхніх сімей використовувати поштових коней для приватних роз'їздів та покарати порушників [101, арк. 66]. Зрозуміло, що губернатор дізнався про неправомірне користування селянським начальством громадськими кінями зі скарг селян, а передусім поштових наглядачів. Тож, «найоптимальнішим» шляхом уникнути непорозумінь із завідувачем поштовим пунктом видавалося призначення «свого» для сільського начальства очільника пошти. Проте подібні службові маніпуляції також ставали відомі, оскільки були зафіксовані факти порушення у виборі орендаторів волосних поштових пунктів без проведення передбачених законом торгів [96, арк. 12]. Так, за право орендування пошти конкурували заможні селяни, які володіли достатньою для волосних зв'язкових потреб кількістю коней. Тож і в цьому випадку керівництву правлінь традиційно перепадала «подяка» від бажаючих підзаробити на поштовій службі. Подібні сюжети також знайшли

відображення в художній літературі, зокрема, у п'єсі українського етнографа Б. Познанського «Картинки сучасного селянського побуту» 1900 р. зустрічається епізод з описом оборудки, яку задумав здійснити селянин Т. Середа спільно із колишнім сільським писарем І. Скубелкою для здобуття в оренду волосної пошти [280, с. 227–228].

Застосування сільськими посадовцями сили було законним при затриманні зловмисників [236, с. 153–154], при конфіскації чи арешті майна, що відбувалося відповідно до рішень волосного сходу чи суду. Однак наділені поліцейськими повноваженнями волосні чи сільські урядники бралися вершити правосуддя на власний розсуд, внаслідок чого непокора сільському керівнику могла завершитись побиттям, арештом [167, арк. 4, арк. 7; 95, арк. 11; 105, арк. 48; 106, арк. 2; 107, арк. 7; 125, арк. 3; 193, арк. 2; 83, арк. 3; 175, арк. 2; 138, арк. 17–18], а інколи взагалі мати летальні наслідки [192, арк. 1–2]. У Волинській губернії на проблему з побиттям селян старшиною звернув увагу губернатор і у 1901 р. направив циркуляр мировим посередникам з вимогою роз'яснити зазначеним посадовцям, у яких випадках їм слід застосовувати силу [176, арк. 34].

Беззахисною категорією жителів волості перед свавіллям селянського начальства ставали жінки, передусім вдови або сироти, які часто опинялись в залежності від рішень громади та дій волосного/сільського керівництва. Насильство над жінками, зокрема, побої від чоловіка, в народній свідомості хоч і засуджувалися, проте сприймалися як частина сімейних «відносин», в які не варто втручатися. Грубе поводження з жінкою не фіксується в українському фольклорі як традиційна форма поведінки в сім'ї, однак воно мало місце [535, с. 138–139]. Водночас, будучи заміжною, жінка отримувала не лише краще матеріальне становище, поважніший статус у суспільстві, а й захист, зокрема, й своєї гідності. Тож жертвами насильства часто ставали незаміжні, або вдови. Випадки згвалтувань знайшли відображення переважно у скаргах самих селянок, що наважувались на розголос справи.

Так, за матеріалами Подільського поліцейського урядника у період з 1882–1896 рр. зафіксовано 36 випадків зґвалтувань, у тому числі спроб зґвалтувань селянок, із яких сім здійснили службовці селянського самоврядування (волосні писарі, старшини, збирачі податків, соцькі, десяцькі) [67; 70; 75; 77; 78; 80]. Однак у багатьох подібних справах встановити провину гвалтівників без свідків злочину було практично неможливо. Так, жителька с. Тридуби Балтського повіту Марія Смеричанська скаржилася у мировий суд на помічника волосного писаря Е. Коржа, який, за її словами, у ніч з 6 на 7 січня 1881 р. її зґвалтував. Потерпіла, будучи вдовою і сиротою, не маючи достатньо засобів для виховання дитини, яку, за її словами, народила від гвалтівника, вимагала через суд, аби Е. Корж признав дитину та надав кошти на її виховання. Розслідування тривало до 1884 р. і за браком доказів (оскільки зазначені ймовірні свідки злочину відмовилися від показань) провина писаря не підтвердилася [66, арк. 76–77]. За випадкових обставин розголусу набула скоєна сільським старостою Водотийківської волості спроба зґвалтування селянки с. Соловчинки Лікерії Гайдученко. Так, вивчаючи характеристику повторно обраного на посаду сільського старости Матвія Тимошенко, мировий посередник з'ясував випадки агресивної поведінки посадовця при попередній каденції, серед яких свідки підтвердили напад старости на односельчанку Л. Гайдученко. Остання, будучи вдовою, проживала в домі лише з малолітньою донькою, яка й зуміла покликати на допомогу сусідів, коли вночі в дім увірвався і напав на матір староста М. Тимошенко [118, арк. 22].

Окремі випадки службових порушень не були умисними, а пов'язанні із незнанням селянськими посадовцями законів. Подекуди керівники сільських адміністрацій почували себе вправі втручатися у діяльність закладів, побудованих та утримуваних за громадські кошти, зокрема, в освітні та релігійні установи. Поширеними ставали сутички із священниками через побутові справи: побудови храму, школи, надання

продовольства для служителя храму [155, арк. 55–57; 151, арк. 1–9; 150, арк. 1–7]. Однак з авторитетним у громаді священником конфліктувати було складно, а ось сільського учителя, що здебільшого мав меншу суспільну підтримку, адміністрації намагалися «контролювати». Зустрічаються випадки тривалого протистояння учителів з волосним начальством. Так, старшина та писар Немирівської волості Брацлавського повіту обурювалися «вільнодумству» та непокірності сільського вчителя Семена Забіяченка. Зокрема, волосний писар упевнено заявляв, що, оскільки учитель належав до селянського стану, то мав коритися усім вимогам волосного начальства [134, арк. 6]. Владні повноваження керівництва проявляло таким чином: практикувало часті виклики учителя до волосного правління, особливо в навчальний час, затримку виплат, і навіть включенням його до рекрутських списків. Одне із відвідин управи закінчилося суперечкою і арештом вчителя терміном до семи діб, хоча через клопотання односельчан С. Забіяченка до мирowego посередника ув'язнення замінили штрафом [134, арк. 5]. Очевидно, сільське начальство вбачало загрозу в особі освіченого та поважного в громаді учителя, побоюючись його впливу не неї. Діяльність «нової» сільської інтелігенції викликала невдоволення у деяких сільських старост. Так, староста с. Баранівки Малинської волості Радомисльського повіту Євстафій Чорний був щиро переконаний, що мав право втручатися у навчальний і виховний процес у школі, оскільки будівля її зводилася і утримувалася громадським коштом. Тож обурений відстороненням від навчання сина міщанина Франца Штермери, якого учитель покарав за порушення дисципліни і неохайне поводження з книгами, голова села увірвався в клас під час уроку, погрожуючи викинути учителя зі школи, і заявляючи, що він (староста) «тут господар» [25, арк. 2]. Інший очільник сільської громади с. Степківка Бабанської волості Уманського повіту заборонив учителю користуватися приміщенням школи, не дозволяючи йому перебувати там у вільний від навчання час. За свавільну поведінку губернське у селянських

справах присутствіє стягнуло з старости О. Козоріза штраф у розмірі 3 руб. [158, арк. 2].

Отже, явище корупції торкнулось системи селянського самоврядування, глибоко вразивши усі ланки управління, від найнижчої – сільського сходу, до волосної адміністрації та суду. Зважаючи на чималу кількість сфер, які відносились до юрисдикції волосних установ, корупційні прояви набули різноманітних форм. Найпоширенішим стало хабарництво, яке відображались у подяках у вигляді могоричу, грошей чи натуральних приношень в замін на видачу паспорту, постанови суду, витягу з протоколу засідань, оформлення спадщини чи будь якого документу, який селянин міг отримати лише у волості. Сільські правління мали не менш важливі функції, у межах яких причетні посадовці вдавались до спекуляцій, шахрайства, чи звичайного хабарництва. Сфери компетенції сільського правління, в яких корупційні дії набули поширення, відносились питання земельного розподілу, надання патентів на торгівлю алкоголем, чи ухваленні права на будь яку іншу торгівлю в межах громади, оренда громадського майна, землі, у тому числі поштової станції. Зловживання службовим становищем найбільше проявлялось у фінансовій частині діяльності установ, коли службовці використовували громадські чи податкові гроші для власних потреб, налагоджували системи незаконних грошових виплат із громадських закладів (шинків, поштових пунктів), лобіювали інтереси «своїх» при вирішенні громадських справ (під час виборів, посадових призначень, наданні оренди землі, громадських приміщень). Перевищення повноважень селянських посадовців передусім пов'язане із поліцейськими функціями установ і супроводжувалось неправомірним насильством, тиском, залякуванням та арештами селян. Подібні явища в управлінні громадами були деструктивними, далекими від прогресивних ідей, закладених у дусі реформ другої половини XIX ст. Унаслідок бюрократичних реалій, з якими повсякчас зіштовхувались жителі волостей та члени сільських громад, хабарництво ставало звичною

частиною вирішення справ, а, здавалось, не сумісний з моделлю самоврядування авторитарний стиль управління – запорукою дисципліни та покори владі в селянському середовищі.

Висновки до розділу

Селянська реформа 1861 р. поклала початок створенню станових органів селянського самоврядування у Російській імперії. Запроваджувалося дві ланки управління – вища волосна та нижча – сільська. Однак, побоюючись втрати контролю над селянством, структури самоврядування піддавалися з боку представників державної влади жорсткому контролю, який вона воліла вважати «опікою». Такий нагляд здійснювали у Правобережних губерніях, передусім, мирові посередники. У процесі аграрних перетворень наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. селянське самоврядування зазнало змін: сільські громади отримали усі необхідні повноваження для організування власного господарства, владнання управлінських і комунальних функцій, здійснення фіскальної діяльності. Врешті волость втратила вплив на внутрішні справи селянської громади, а в адміністративному відношенні нагадувала частину управлінської структури державної влади. За волосними правліннями залишалися функції судові, нотаріальні, поліцейські та низка канцелярських.

Підбір кадрів в органи селянського самоврядування регламентувався «Положенням 1861 р.». Сільські і волосні сходи, як загальні громадські збори, формували лише члени громад – господарі, яких в «Положенні 1861 р.» названо домовласниками. На сходах відбувалися вибори керівників сільських і волосних управ, обиралися також судді, збирачі податків. Окрім обраних працівників, при правліннях працювали й наймані, до них відносилися писарі волосних і сільських управ, охоронці та наглядачі за громадськими закладами. Основні управлінські повноваження покладалися на очільників волосної управи – старшину, та

сільського правління – старосту. Однак керівники селянських установ були підневільні, адже їхня свобода обмежувалася мировим посередником, який затверджував обраних на сході старшин. Від характеру волосного старшини, уміння маневрувати між виконанням наказів мирового посередника та відстоюванням інтересів громади, що подекуди розходилися, залежало благополуччя сільських громад. Важливе місце в керуванні селянськими адміністраціями займав писар, зокрема у тих правліннях, де писар виступав чи не єдиним грамотним посадовцем. Тож від добросовісного, чи недбалого виконання писарем своїх обов'язків залежав стан справ у волосному правлінні. Фіскальна діяльність селянських адміністрацій забезпечувалася збирачами податків, на посади яких винаймалися лише представники громади, тож часто на них опинялися малограмотні селяни, що негативно позначилося на процесі справляння податків. Селянськими сходами також обиралися соцькі і десяцькі – сільська поліція, які не належали до органів селянського самоврядування, однак виконували основну роль у забезпеченні правопорядку, покори волосному та сільському керівництву. Члени селянських адміністрацій законодавчо зобов'язувалися виконувати накази державних урядовців, тому фактично нагадували найнижчих у імперській ієрархії чиновників, хоча, офіційно такими не визнавалися. Їхній правовий статус майже нічим не відрізнявся від селянського загалу, а умови праці та соціальне забезпечення цілком залежало від фінансових спроможностей та бажання громади.

Умови праці селянських посадовців, як і рівень їхнього матеріально забезпечення, цілком покладалися на сільські громади і залежало від фінансових можливостей селян. Адже, не будучи державними чиновниками, обрані і наймані працівники селянських адміністрацій не отримували заробітної плати від держави і не могли розраховувати на пенсійні виплати у випадку старості чи за станом здоров'я. Розміри заробітних плат службовців волосних і сільських управ був мізерним,

найбільше отримував волосний писар, від 200 руб. у середині XIX ст. – до 600 руб. на початку XX ст. (хоча траплялися волості, де волосному писарю у цей час платили 100 руб. на рік), волосний старшина заробляв від 180 – до 400 руб. на рік, сільський староста від 30 руб. на рік, інші співробітники, в залежності від платоспроможності населення громад, отримували ще менші виплати, або несли службу, як натуральну повинність. Будівництво адміністративних корпусів управ, закупівля робочого реманенту становили окремі пункти витрат у селянських бюджетах. Наприкінці XIX – на початку XX ст. волосні будинки склалися щонайменше з двох кімнат, а зазвичай з трьох і більше. У них розміщувалися приймальня волосного старшини, канцелярська кімната, де працював писар, зала для засідань волосного суду, зібрань волосного сходу, інколи, у цих будинках передбачалися кімнати для обіду та відпочинку, навіть проживання волосного писаря, який часто був не місцевим жителем і потребував житла. Тому в інвентарних описах волостей окрім канцелярського приладдя та меблів, зустрічаємо такі предмети інтер'єру як ліжка, крісла, дивани, килими, умивальники, а також подушки, ковдри, посуд та ін. Будівництво будинків управ і їхнє утримування часто ставали предметом суперечок між громадою та волосним керівництвом, через небажання селян здійснювати додаткові внески.

Особливого соціально-правового статусу набували ті сільські посадовці, які отримували нагороди. Вони користувалися пошаною, зокрема, поміж колег, ставали авторитетними членами громади, а у своїх клопотаннях до вищого керівництва не соромилися зазначати про заслуги перед державою та свої відзнаки. Нагородженим не могли призначити покарання шляхом побиття за рішенням суду, обрані посадовці також звільнялися від такого ганебного покарання. Окрім цього, законодавством передбачалися такі привілеї для громадських селянських службовців, як звільнення від натуральних повинностей, а волосного старшини – від військової служби.

Свою приналежність до селянського «начальства» посадовці мали змогу підкреслювати відповідними нагрудними знаками, а саме знаками волосного старшини, сільського старости, сільського десяцького та ін. Не зважаючи на такі незначні переваги, умови служби працівників селянського самоврядування були складні й залежали від рішень волосного чи сільського сходу, заробітні плати – мізерні, і лише їхній соціально-правовий статус дещо вивищував посадовців з-поміж інших представників селянського стану.

Перевищення посадових повноважень, зловживання службовим становищем, хабарництво, чи звичайне недбальство, проявлене у роботі селянськими посадовцями, стали наслідками різних факторів. Серед таких виокремлюємо: низьку заробітну плату, збільшення навантаження, нестачу кваліфікованих кадрів, традиційне для чиновницького апарату імперії хабарництво, характерний для селянства правовий нігілізм, законодавчо недосконалий механізм адміністрування (дублювання посадових функцій, обмеженість діяльності селянського самоврядування державними структурами), з чого витікали зайве зволікання та «канцелярщина». Подібні явища в управлінні громадами були деструктивними, далекими від прогресивних ідей, закладених у дусі реформ другої половини ХІХ ст.

РОЗДІЛ 3

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ СЕЛЯНСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ

3.1. Фінансова робота селянських адміністрацій

Фінансова діяльність органів селянського самоврядування полягала у сукупності відносин, що виникали між ними та громадою, державними органами управління, підприємствами, установами, фізичними особами. У процесі її організації, із врахуванням норм фінансового права, здійснювалося утворення, розподіл, перерозподіл і використання грошових фондів.

Фінансова база громадського самоврядування створювалася з метою забезпечення соціально-економічних завдань управління. Її ефективне функціонування залежало від збалансованого бюджету – кошторису грошових прибутків і витрат на певний строк [390, с. 86]. У нормативно-правовій і діловодній документації другої половини XIX – початку XX ст. для позначення громадських коштів, чи будь-якого їхнього колективного майна користувалися терміном «мирські», тож похідними стали терміни «мирські» доходи, «мирські капітали», «мирські повинності» та «мирські бюджети» [604, с. 520].

Формуванням громадських селянських бюджетів було нерозривно пов'язано з створенням державного кошторису, адже головний податковий тягар, основу надходжень до державної скарбниці, несли селяни. Відповідно до статті 168 «Положення 1861 р.» казначейства щорічно надсилали сільським адміністраціям перелік та суми необхідних податкових платежів, а також інших зборів із селян [236, с. 165]. Подальший розподіл коштів визначався на сільських і волосних сходах. Збір податків здійснював сільський староста, або збирач, якщо такий був у штаті сільської/волосної управи. У статті 172 того ж положення

вказувалося, що староста, або збирач податків, після отримання виплат від селян залишав встановлений громадою розмір мирського збору в касі їхнього правління. Державні податки відповідальна за збір особа, а це міг бути волосний старшина, сільський староста, або збирач, передавала (особисто відвозила) до повітового казначейства. Там селянські посадовці здавали кошти і отримували квитанції, які у подальшому зберігалися у волосній управі [236, с. 166].

Справляння податків на селі переважно відбувалося у два етапи. У волостях, що склалися із декількох сільських громад, перший етап збору перебував під керівництвом старости. У тих правліннях, де обирався збирач податків, колекторську функцію здійснював він. До обов'язків збирача входили: 1) стягування з селян податку та інших грошових зборів; 2) ведення документації із підрахунками отриманих коштів; 3) ведення недоїмочних списків; 4) збереження грошей і відповідальність за них до того моменту, поки вони не будуть доставлені в містя, узгоджені попередньо сходом; 5) внесення в повітове казначейство податкових коштів, отримання квитанції; 6) звітування перед сільським сходом про зібрані суми; 7) представлення на зібранні сільського сходу недоїмочних списків; 8) видача усім домогосподарям окладних книжечок, бирок, або інших знаків про сплату ними податку та збору [236, с. 151]. Оскільки посада збирача податку не була обов'язковою, у разі відсутності такого вище перераховані дії виконував сільський староста.

Наступний етап збору податку відносився до компетенції волосного правління. Перш за все частка мирського збору формувала волосний бюджет, по-друге, керівництво волості повинно було ознайомитися із податковими відомостями старости/збирача, пересвідчитися у їхньому належному оформленні. Передачу до казначейства міг здійснити як представник сільського правління, так і волосний старшина чи касир волості, які, дочекавшись загального збору з усіх громад, вирушали до повітового центру [236, с. 153–154].

Контроль за стягуванням податків здійснював мировий посередник, а дотичними до процесу повернення недоїмок були й інші губернські посадовці. Так, у «Положенні 1861 р.» зазначено, що волосний старшина мусив виконувати усі законні вимоги мирового посередника, судового слідчого та земської поліції. У примітці до закону подавалося роз'яснення щодо співпраці волосних управ та сільських правлінь з поліцією, згідно з яким остання не мала права втручатися у роботу органів самоврядування. Попри це поліція, у випадку необхідності, допомагала сільським урядникам у підтримці правопорядку, зокрема, під час збору податків, а особливо при стягуванні недоїмочних платежів [236, с. 154].

Справляння податків відбувалося у два способи. Або селяни приносили гроші до сільської управи у встановлений час, розписувалися у відомості і отримували квитанцію від відповідального за збір посадовця, або ж до господарського двору приходив збирач податку чи староста з помічниками та поліцейськими силами, якщо ті передбачали опір від боржника.

Подекуди вимагання від селян погашення заборгованості супроводжувалося насильством, що перевищувало службові повноваження посадовців. Так, селянин с. Байбузівки Балтського повіту В. Паноченко поскаржився на старосту К. Ткачука, поліцейського соцького І. Поросюка та інших селян, які напали на нього і його дружину, розгромили будинок, побили посуду та забрали зі скрині 10 руб. Свої дії староста пояснював протистоянням з правопорушником – звинуватив Паноченка у несплаті недоїмки та прихистку «штундистів», збори яких відбувалися в будинку селянина. Подільське губернське у селянських справах присутствіє, зважаючи на обставини, виявлені в ході розслідування, постановило покарати старосту за самовільні дії штрафом у розмірі 3 руб., а інші правопорушення (побиття скаржника та псування його майна) залишило без розгляду. В канцелярії присутствія скаржнику порадили звернутись до волосного суду [146, арк. 4]. Застосування сили під час збирання коштів з

селян, погроми та насильство засуджувалися органами влади, які реалізовували державну політику щодо селянства, селянськими присутствіями. Водночас у наведеній справі бачимо, що присутствіє покарало лише свого прямого підлеглого – старосту. Злочинні дії інших фігурантів справи присутствіє вирішило не розглядати і переадресувало їхній розгляд до волосного суду, тобто переклало продовження розгляду справи на самих селян [494, с. 119].

Подібним чином Подільське губернське присутствіє вирішило справу селян Меджибізької волості [113, арк. 10–11]. У червні 1894 р. селяни скаржилися на волосного писаря Міноса. Волосний писар, будучи заможною особою, надавав селянам позику під відсоток. Інколи, під час збирання податку та інших зборів, він вимагав повернення йому позики. Також мирський збір селяни сплачували вищий, ніж було встановлено волосною управою, оскільки, як їм пояснили в сільському правлінні, вони мали ще оплатити роботу збирачів податку (насправді оплата їхніх послуг вже була закладена у сумі мирського збору). Оскільки скарга адресувалася губернатору, канцелярія відповіла, що селяни мають звернутися з нею до мирового посередника, або волосного суду [113, арк. 10–11]. Хоча нам не відомо, чим закінчився розгляд справи, загалом дії писаря Міноса однозначно можна визнати як зловживання службовим становищем.

Фіскальні відомості та супроводжуючі процес збору податків документи потребували належного оформлення та кропіткої праці, однак в умовах малограмотності селянського загалу у документації селянських адміністрацій часто «панував» безлад. Інколи недбале ведення службової документації призводило до непорозуміння між платниками податків та службовцями. Така суперечка виникла між селянином, відставним унтерофіцером с. Каменоватки Чигиринського повіту Київської губернії С. Кравченком та волосною управою [110, с. 2–3]. Селянин скаржився на волосного касира І. Макайду та волосного писаря А. Мамченка за спробу повторно зняти з нього мирський збір. Як зазначав селянин, Окситянський

волосний суд, який відбувся 12 жовтня 1889 р., постановив зняти з Кравченка на користь волосної управи 25 руб. 78 коп. Кравченко стверджував, що за своїми зобов'язаннями він повністю розрахувався. Після перевірки мировим посередником документації волосної управи було встановлено низку невідповідностей у надходженні та витратах громадських коштів. Мировий посередник порадив селянину звернутися до губерньського у селянських справах присутствія, що врешті прийняло рішення на користь скаржника [110, с. 2–3]. Отже, волосний суд не захотів, або, у зв'язку з неграмотністю, не зміг розібратися у документації волосної управи (яка велась недбало), щоб підтвердити сплату селянином мирського збору, але й довести протилежне теж виявилось неможливим.

Суперечка щодо сплати мирського збору між селянами Балтського повіту та Липовецьким волосним правлінням призвела до ревізії фіскальних документів. Так, під час перевірки мировий посередник встановив, що дохідно-витратні книги, а також відомості про недоїмочні платежі, управлінцями велися невірно, тож нарахована скаржникам у розмірі 500 руб. недоїмка визначалася як неправомірна [104, арк. 1–7].

У процесі збору податків не менш важливим етапом було зберігання коштів. Гроші перебували в касі сільського правління, далі – волосної управи, до того моменту, доки остаточно не була завершена робота по їхньому збору та фіксації. Далі відповідальний за їхню передачу в казначейство посадовець (касир, збирач, староста чи волосний старшина), використовуючи волосний транспорт, перевозили кошти до повітових казначейств. Прямий доступ до каси мав касир, волосний старшина/сільський староста, збирач податків, писар. Для охорони каси винаймалися сторожі. Внаслідок різних обставин на роботу в органи самоврядування подекуди потрапляли не найкращі представники громади, підбір найманих працівників міг проходити без особливих перевірок особи.

Подільське губернське у селянських справах присутствіє 5 травня 1900 р. видало циркуляр щодо запровадження змін в охороні кас при волосних управах та сільських правліннях [101, арк. 111]. Особливо наголошувалося на забороні наймати на службу в органи самоврядування осіб без погодження мирового посередника. Рекомендувалося вивчити їхній попередній спосіб життя, пересвідчитися в належних моральних якостях майбутнього працівника. Окрім цього, керівництво радило на посаду сторожа брати осіб з колишніх відставних солдатів і не допускати на цю службу надто юних працівників.

Причиною видачі такого циркуляру стали неодноразові випадки з пограбуванням сільських і волосних кас як сторонніми особами, так і працівниками установ [94; 197, арк. 333]. Так, за перше півріччя 1900 р. в Подільській губернії відбулося два пограбування (зі зломом) та одна крадіжка коштів з кас волосних управ: Тридубського правління Балтського повіту, Ободовського правління Ольгопольського повіту, Тиврівського правління Вінницького повіту. Зокрема, крадіжку грошей з каси Тиврівської волосної управи вчинив помічник волосного писаря Й. Ніколаєв спільно з помічником писаря, Стебльовським, проти яких порушили кримінальну справу [101, арк. 111].

Розглядаючи випадки пограбувань та крадіжок з сільських і волосних кас, звертаємо увагу на успішно розкриту справу про пограбування сільського правління в с. Сегединці Звенигородського повіту Київської губернії [82, с. 1–5]. Жителі с. Сегединці, Матвій Шевченко зі спілником, напали на сільське правління на світанку 18 березня 1908 р., знешкодили сторожа Головка та викрали із сільської каси 39 руб. 61 коп. Мировий посередник, який проводив розслідування, спочатку запідозрив сторожа у співучасті у злочині, оскільки видимих ознак боротьби та травм на Головку не було. Як пояснив сторож, один із нападників, у якому він впізнав Матвія Шевченка, душив його і він втратив свідомість, а коли прийшов до тями, грабіжників уже не було. Слідством встановлено, що

обвинувачений Матвій Шевченко був рідним братом збирача податків Ісаака Шевченка, а тому, припускаємо, міг знати деталі щодо суми коштів у касі та особливостей її охорони. Матвій Шевченко не мав надійного алібі щодо свого місця перебування в ніч та зранку 18 березня, і не зміг зняти з себе звинувачень. 23 серпня 1908 р. справу М. Шевченко було передано до Київського військово-окружного суду, де проти підозрюваного порушили кримінальну справу [494, с. 123].

Міністерство фінансів не контролювало початковий етап справляння податку з найбільш оподаткованого суспільного стану імперії – селян. Адже кошти до його представництва на місцях – повітового казначейства, надходили, пройшовши крізь сільські та волосні структури. В результаті чого посадовці казначейств не мали можливості простежити порядок їхнього стягування, а тим часом проблема недоїмок загострювалася. Навести лад у селянському оподаткуванні взявся економіст М. Бунге. Перебуваючи на посаді міністра фінансів, йому вдалося здійснити масштабне реформування державної фіскальної системи, зокрема відмінити подушний податок [468, с. 100]. Він же в 1885 р. ініціював запровадження посади податкових інспекторів при казенних палатах [339, с. 94–97] із досить широкими повноваженнями контролю і втручання в фіскальні справи в своїх повітах. До їхніх повноважень входили нагляд за збором прямих податків, за общинними і становими організаціями, які мали сплачувати казенні податки та «общинні збори». Також податковий інспектор мав слідкувати за порушеннями в сфері гербових зборів, збирати статистичні дані щодо платоспроможності населення та ін. Спершу його повноваження обмежувалися тим, що із установами, державними чи громадськими, він не міг мати безпосередні зносини (тільки через посередництво казначейства). Лише в губерніях західних, до складу яких належали й правобережні, податковий інспектор мав додаткові функції, він входив до повітових з'їздів мирових посередників та розпорядчих комітетів з правом вирішального голосу. Подальше розширення

повноважень податкових інспекторів було спричинене зростанням податкових недоїмок з 1892 р. по 1901 р. у 1,8 разів. Так, указом від 23 червня 1899 р. до компетенції податкових інспекторів увійшов нагляд за надходженнями з селянських земель, участь у стягуванні недоїмок із використанням поліцейських сил при такій потребі. В зв'язку із змінами було розширено штат інспекторів, запроваджувалися посади помічників податкових інспекторів [389, с. 215]. Водночас, цим же законом, сільський сход перетворювався на головний податковий орган на селі, а волосне правління переставало бути посередником між сільською громадою і казначейством в справі справляння податкових коштів [361, с. 18–97].

Очевидно, що організація фіскальної діяльності становила чи не основну частину фінансової роботи органів селянського самоврядування. Проте не менш важливим чинником у справі забезпечення функціонування громадського управління селян був мирський бюджет. Його кошторис складали учасники волосних і сільських сходів, а затвердження відбувалося у вигляді «приговорів» сходу. Оскарження розрахунків здійснювалося через волосний суд, мирового посередника, або губернського у селянських справах присутствія.

Статті надходжень до селянських бюджетів були різноманітні, вони дещо різнилися у розкладках волосних і сільських управ, відрізнялися і розміри доходів. На основі даних Центрального статистичного комітету Російської імперії за 1891 р. встановлюємо статті і розміри надходжень до селянських бюджетів (див. дод. М). Так, у 1891 р. до волосних і сільських надійшло 51 330 075 руб., із яких до перших – 20 982 183 руб., до других – 30 347 892 руб. Існували такі статті надходжень: «мирські» збори, надходження з продажу, або оренди громадських земель, майна, оплати за оформлення паспортів та інших документів, стягування штрафів, відсотки з «мирських капіталів», відсотки від наданих позик, державні асигнування (земські асигнування у тих губерніях, де вони були запроваджені),

пожертвування, оплата за квартирування військ, страхові виплати за згорівші громадські приміщення [604, с. 523].

Основну статтю доходу становили «мирські» збори, вони склали 88% від інших доходів. У середньому на рік селяни громади сплачували 1 руб. 20 коп. «мирського» збору, однак ця цифра могла відрізнятись не лише між губерніями, а навіть у межах одного повіту. Таку ситуацію пояснюємо тим, що розрахунки на виконання «мирських» повинностей склалися відповідно до потреб громад та на розсуд волосних/сільських сходів. Тому інколи, різнилися не лише суми громадського збору, а й статті, на які він мав витратитися. Так, із звіту київського губернатора за 1878 р. про стан управління сільськими громадами бачимо, що за рік «мирського» збору було зібрано 836 372 руб. із 694 314 селянських громад губернії. Однак розподіл цей не був рівномірним, оскільки в деяких повітах на одного селянина приходилося 98 коп., а в інших – 1 руб. 61 коп. збору [86, арк. 9].

Серед різних статей доходів особливий інтерес становить стаття «відсотки з мирських капіталів». «Мирські капітали» – спеціальний грошовий фонд, який формувався із надлишкових/залишкових грошей, чи додаткових надходжень (пожертвувань) громаді. Тобто, як своєрідний громадський банк, вони були запроваджені у громадах державних селян у 1843 р. з метою полегшення кругової поруки, надання позик селянам, реалізації цілей у господарській, освітній, медичній чи релігійній сферах [504, с. 58–67]. У «Положенні 1861 р.» йшлося, що «мирські капітали» громада могла використовувати на власний розсуд. Однак законом від 3 грудня 1882 р. доступ до користування ними сільським громадам обмежили [604, с. 520–522]. Гроші з даного фонду мали зберігатися в державних банках, а сільські адміністрації отримували лише відсотки за їхнє використання. Витрата самих капіталів законом допускалася, але лише після обговорення такої потреби на сході, затвердження «приговору» та дозволу місцевого губернського у селянських справах присутствія.

Припускаємо, що подібним чином держава намагалася створити запас коштів для громади на випадок кризових ситуацій. Проте таку добровільно-примусову «акцію» від держави, де громада не мала права самостійно визначатися, чи потрібний їй запасний фонд і з яких коштів його формувати, навряд чи можна назвати елементом самоврядування [491, с. 49]. Та на переконання в. о. предводителя дворянства Кам'янецького повіту Подільської губернії М. Скибинського в 1895 р., який опирався на досвід служби мировим посередником, селянське самоврядування, а особливо його фінансова діяльність, потребувала суворого контролю, і радив його здійснювати шляхом «раптових ревізій» [558, с. 80]. Тож ж на думку «начальства» селянського самоврядування, контроль над його фінансами з боку влади був необхідним.

Формування мирських капіталів найшвидше просувалося у Київській, Подільській та Волинській губерніях, оскільки в даних місцевостях селянські громади отримували додаткові прибутки – кошти за продовольчі поставки для військ. Загалом у 1893 р. у Київській губернії «мирські капітали» волостей становили 212 094 руб., а в сільських громад – 1 217 527 руб., у Подільській, відповідно волосні капітали – 185 747 руб., сільські – 2 129 396 руб., у Волинській волосні – 834 979 руб., сільські – 407 549 руб. [604, с. 521–522].

Видатки із селянських громадських бюджетів регулювалися «Положенням 1861 р.» й визначалися як витрати на «мирські повинності». «Мирськими повинностями» називали всі ті незліченні завдання, які держава покладала на виконання селян. Вони поділялися на дві категорії: обов'язкові та необов'язкові, тобто такі, які потрібно виконувати в будь-якому випадку, і ті, на яких можна заощадити. До перших відносилися: утримування селянських органів самоврядування, витрати на прививання від віспи та запобігання іншим епідеміям, ліквідації наслідків епідемій, побудова та утримування сільських магазинів (склад припасів, в основному зерна – К. Б.), підтримання в належному стані між сільських

доріг, канал, водойм на землях громади, утримування сторожових варт в селах, догляд за хворими, непрацездатними членами громади, дітьми-сиротами, запобігання пожежам та іншим природним стихійним лихам, ліквідація їхніх наслідків. Необов'язковими були: видатки на освітні (школи, хати-читальні, бібліотеки) та медичні (лікарні, медпункти) заклади, відповідно – на оплату лікарям, освітянам. Відносну самостійність сільські сходи отримували щодо форми виконання повинностей, а саме, у примітці до статті 179 допускалася натуральна форма виконання деяких грошових повинностей [236, с. 167].

За підрахунками центрального статистичного комітету, здійсненими у 1891 р., встановлюємо, що волосні правління в порівнянні з сільськими на утримування штату працівників за рік витратили на 1 751 400 руб. більше. (див. дод. К. таб. 1.). Це спричинено, передусім, ширшим штатом волосних адміністрацій та відсутністю в більшості сільських управ посад писарів і їхніх помічників, помічників старост, а також суддів. Того ж року державна статистика вказувала, що на утримування і побудову громадських приміщень більше витрат здійснили сільські управи (різниця становила близько 3-х млн. руб.). Також переважаючими були витрати громад на будівництво та утримування складів, хлібозаготівельних магазинів (див. дод. К. таб. 2.). Загалом видатки з волосних бюджетів, в оцінках статистичної комісії відносно селянських органів самоврядування всієї імперії, були дещо меншими, ніж з бюджетів сільських общин. Витрати волостей переважали в статтях на канцелярські витрати, утримування роз'їздних і поштових коней, утримування арештантів та видатки на повинність по етапуванню в'язнів. Сільські громади більше витрачали на побудову й ремонт шляхів сполучень, утримування пожежних пунктів та сільськогосподарські витрати (див. дод. К. таб. 3.) [604, с. 523–524]. Таким чином, середні річні видатки із селянських бюджетів імперії становили 45 021 796 руб., із яких волосні – 20 065 611 руб., сільські – 24 956 185 руб.

Поширені статті видатків селянських адміністрацій у Правобережних губерніях розглянемо на прикладі Київської губернії. Зокрема, спостерігаємо чотири пункти, які стосуються арештантських приміщень (при станових квартирах, для етапованих в'язнів, громадських в'язниць) та супроводу в'язнів, оплати за квартири для проживання поліцейських урядників, рахунки за оплати роз'їздів сільських посадовців, у тому числі збирачів податків, оплата за виселення неблагонадійних членів громади до Сибіру, кошти на забезпечення необхідною провізією новобранців, їхнє транспортування (див. дод. Л) [135, арк. 18–21].

На основі цих же даних простежуємо збільшення витрат із селянських бюджетів по багатьох пунктах. Так, у порівнянні з 1899 р. у 1900 р., видатки з громадських фондів зросли на 62 060 руб. Зокрема зростання відбулося по статтях: оплата праці волосним посадовцям (на 12 262 руб.), побудова, ремонт та утримування сільських правлінь (на 14 659 руб.), закупи та ремонт пожежного реманенту (на 5 647 руб.), закупи бланків, книг та газет для волосних управ (на 4 233 руб.), утримування та ремонт церков (на 10 221 руб.), утримування народних училищ (на 5 621 руб.), пожертвування різного роду (хворим і пораненим воїнам, незаможним селянам ті ін.) (на 3 844 руб.). Водночас помітно деякі зменшення видатків на: утримування пошти (на 4 551 руб.), побудову і ремонт будинків волосних управ (на 9 089 руб.), винайм охоронців при станових квартирах (на 3 116 руб.), винайм трубочистів, пастухів та ін. (на 1 949 руб.) [491, с. 55].

Тенденція до збільшення видатків із волосних і сільських бюджетів наприкінці XIX ст. спостерігається у Подільській губернії. Усіх волосних і сільських видатків в 1899 р. було 1 451 822 руб., 1900 р. – 1 491 598 руб. Тобто витрати збільшились на 39 776 руб. У той самий час мирського збору у 1899 р. було зібрано 1 336 900 руб., а в 1900 р. – 1 360 843 руб. Отже, видатки перевищували збори, а різниця покривалася, ймовірно, із різних додаткових надходжень до громадського бюджету [135, арк. 27–28].

Тут же зазначаємо, що оплата праці волосних працівників у 1899 р. затребувала 188 247 руб, а в 1900 р. – 190 995 руб. [135, арк. 27]. Таке зростання з'їзд мирових посередників коментував, як необхідність підняття престижу посад волосних працівників, і зокрема суддів. Оскільки низька оплата праці, а інколи й узагалі її відсутність, призводила до небажання належно виконувати свої функції обраних громадою осіб.

На побудову та ремонт будинків волосних управ та інших громадських приміщень в Подільській губернії в 1899 р. було витрачено 62 221 руб., а в 1900 р. – 90 521 руб., різниця в 28 300 руб. пояснювалася необхідністю капітального ремонту застарілих адмінкорпусів у окремих волостях.

Зросли видатки на роз'їзди волосних працівників по службових справах (з 52 723 руб. у 1899 р. до 54 428 руб. у 1900 р.). У своїх звітах мирові посередники пояснювали, що зростання спричинило подорожчання утримування коней. Також значним тягарем для селянських бюджетів було утримування поштових та земських коней для роз'їздів чиновників. Зокрема, по останній статті видатки з бюджету були найбільші у 1899 р. – 176 173 руб., а в 1900 р. – 181 678 руб. [135, арк. 28]. Для зменшення цих витрат губернське присутствіє запропонувало максимально скоротити кількість коней по усіх трьох статтях видатків, а з міркувань ощадності – створити єдину базу коней, які б використовувалися на виконання поштової і роз'їздної повинності.

У звіті губернського у селянських справах присутствія щодо витрат із мирських селянських бюджетів до статей обов'язкових мирських витрат зараховано: виконання арештантської повинності (утримування етапних будинків і квартир для в'язнів, організація продовольства для арештантів (1899 р. – 41 227 руб, 1900 р. – 45 059 руб.), витрати на винайм квартир для поліцейських та жандармів (1899 р. – 15 556 руб., 1900 р. – 14 797 руб.), витрати на військові потреби (організація призову новобранців, винайм приміщень для військ, кухонь та пекарень, підвод) (1899 р. – 17 220 руб.,

1900 р. – 17 661 руб.), оплата праці сільських працівників (1899 р. – 111 564 руб., 1900 р. – 110 676 руб.), роз'їзди сільських посадовців (1899 р. – 3 395 руб., 1900 р. – 3 623 руб.), утримування сільської поліції (1899 р. – 88 387 руб., 1900 р. – 89 049 руб.), ремонт доріг, загат та ін. (1899 р. – 4 287 руб., 1900 р. – 5 986 руб.) [135, арк. 28].

Впадає в око різниця між обов'язковими і необов'язковими витратами. До категорії останніх були зараховані видатки на медичне обслуговування, утримування лікарень (1899 р. – 37 200 руб., 1900 р. – 37 492 руб.), витрати на нагляд за непрацездатними членами громади (1899 р. – 1 999 руб., 1900 р. – 2 276 руб.), утримування народних шкіл (шкіл грамот) (1899 р. – 108 915 руб., 1900 р. – 111 170 руб.) та утримування церковно-парафіяльних шкіл (1899 р. – 250 675 руб., 1900 р. – 269 115 руб.), виселення до Сибіру неблагонадійних членів громади (1899 р. – 5 942 руб., 1900 р. – 2 435 руб.), виписка періодичних видань і сільські канцелярські витрати (1899 р. – 8 179 руб., 1900 р. – 2 125 руб.), облаштування сільських культурно-розважальних закладів (чайних і народних читалень) (1899 р. – 338 руб., 1900 р. – 565 руб.) [135, арк. 28]. Тобто селянська громада була змушена віддати більшу частину своїх коштів на покриття обов'язкової повинності, яка по своїй суті забезпечувала роботу управлінської системи держави. Водночас інші потреби громади, так звані «не обов'язкові», були не менш необхідні селянам, ніж «обов'язкові».

Цікаво, що відмінності в сумах витрат із «мирських» бюджетів прослідковується не лише між губерніями, а й у межах однієї губернії між повітами. Так, у Волинській губернії за 1900 р. із селянських бюджетів було витрачено 1 219 537 руб. Із них найбільшу кількість видатків мали волості й сільські громади Володимир-Волинського повіту – 192 441 руб. У той самий час у Рівненському повіті ця сума становила 106 892 руб, у Новоград-Волинському – 120 205 руб., Дубенському – 100 509 руб., Овручському – 58 640 руб. [135, арк. 15]. Передусім, така різниця була

спричинена різною кількістю волостей і населених пунктів у повітах, так у Володимир-Волинському повіті нараховувалося 33 волості, у Рівненському – 21, Новоград-Волинському – 25, у Дубенському – 17, а в Овручському 18 волостей. Водночас, на рівень видатків і надходжень, впливали рішення сільських і волосних сходів, які, зі свого боку, затверджуючи розкладку, зважали на покладені на них повинності.

Законом передбачалася можливість використати залишки з бюджетних коштів на грошові винагороди волосним і сільським посадовцям. В окремих волостях ці видатки існували, проте відбувалися не часто й лише після затвердження «приговору» сільським чи волосним сходом. Значно типовими були ситуації з понад розрахунковими видатками, які по всій Подільській губернії становили в 1899 р. – 71 478 руб., а в 1900 р. – 83 203 руб. [135, арк. 28]. Щодо зростання видатків, занепокоєння висловлював генерал-губернатор краю у своєму циркулярі в 1900 р. Зокрема, він зазначав, що губернські у селянських справах присутствія, а також мирові посередники повинні приділяти більше уваги фінансовій діяльності органів селянського самоврядування та рекомендував зменшувати видатки на небов'язкові повинності. Начальник краю закликав не допустити понад розрахункових витрат, а статтю «непередбачувані витрати» узагалі вважав зайвою [135].

Отже, левову частку роботи органів селянського самоврядування займала фінансова діяльність і пов'язані з нею фіскальні функції. Так, у волосних правліннях формувалися бюджетно-фінансова документація, проводився розподіл між громадами волості грошових зборів на податки казенні, мирський, страховий збір. Відповідно, у сільських громадах податкові зобов'язання поміж селянами розподілялися в сільській управі. Контроль за збором грошей і погашенням недоїмок покладался на працівників селянських адміністрацій. Громадські бюджети, що утворювалися при волості та сільській громаді, затверджувалися на загальних громадських зібраннях – сходах. Забезпечення потреб жителів

волості, а саме медичних, освітніх, культурних, господарських, а також низки нотаріальних, адміністративних послуг здійснювалося з «мирського» бюджету, що наповнювався коштом членів сільських громад.

3.2. Забезпечення виконання натуральних повинностей

Натуральна повинність – саме та частина селянських реалій, яка не зазнала модернізації в контексті Селянської реформи 1861 р. «Положення 1861 р.» підтверджувало ті натуральні зобов'язання, які селяни виконували до 1861 р., і покладало організацію їхнє виконання на самих селян – селянські органи самоврядування [236, с. 166]. Сучасники епохи «Великих реформ» ХІХ ст. у Російській імперії, дискутуючи на тему селянського устрою та оподаткування, звертали увагу на застарілість форми натурального податку. Так, проф. В. Лебедев називав натуральну повинність пережитком минулого, водночас вказуючи на неспроможність держави повністю відмовитись від цієї форми натурального оподаткування [572, с. 687–691]. На несправедливому характері багатьох натуральних повинностей зазначав доктор фінансового права Н. Бржеський. Загалом, надаючи оцінку натуральному оподаткуванню, він називав його перепоною для господарських успіхів селянського населення [351, с. 99–103]. Громадський діяч і публіцист В. Скалон вважав натуральну квартирну повинність справжнім злом для сільських та міських жителів, які несли її на користь армії [557, с. 851–852]. Російський публіцист В. Сторожев у 1897 р., розглядаючи історію натуральних повинностей у ХVІІ – ХХ ст. у Російській імперії та європейських державах, доводив, що заміна натурального податку грошовим забезпечить якість виконаних робіт та дозволить заощадити час селян (які загалом несли натуральну повинність) для вирішення власних господарських справ [572, с. 688]. Думка дослідника була цілком слушна, але реалізувати її на практиці видавалося складно, хоча б із тих причин, що в пореформену добу селянин

з кріпосної залежності потрапив у нову – фінансову кабалу від держави. Заміна натуральної повинності на грошовий збір для більшості селян була неприпустима, адже колишні кріпаки, які сплачували викупні платежі за землю, казенний податок, «мирські» збори, швидше зголошувалися на натуральні відробітки, ніж на додаткові фінансові витрати.

Види натуральних відробітків прослідковуємо з діловодної документації волосних управ та сільських правлінь, губернських у селянських справах присутствій [21]. Із них встановлюємо, що натуральні повинності поділялися на обов'язкові та необов'язкові. До першої відносилися такі повинності, як: дорожна (ремонт доріг), підводна (утримання в робочому стані екіпажів для проїзду чиновників), поштова (створення та обслуговування поштових пунктів, утримування поштових коней та підвод), арештантська (супровід арештантів під час їхнього етапування, побудова та обслуговування місцевих в'язничних приміщень). Серед необов'язкових найчастіше зустрічалися: утримування навчальних закладів, медпунктів, лікарень, побудова церков і забезпечення релігійних потреб громади [135, арк. 2–6]. Їхній облік проводився в кількості відпрацьованих селянами днів: кінних і піших. Так, у відомостях Макарівської волості Київського повіту про натуральні повинності, встановлюємо, що кількість піших днів суттєво переважала над кінними. Окрім цього, простежуємо нерівномірний поділ натуральних відробітків між різними громадами волості. Так, громада м-ка Макарівки (волосного центру) на дорожню повинність витратила п'ять кінних та одинадцять піших днів, у той самий час селяни с. Наливайківка – 50 кінних, 110 піших днів [39, арк. 7–8].

Аналізуючи окремі пункти натуральних відробітків, звертаємо увагу на етапну повинність. Селяни мали виконувати функції супроводжуючих, охоронців та перевізників при переході через їхню волость арештантів, а також будувати і утримувати етапні та арештантські приміщення власними зусиллями [572, с. 689; 7; 8]. Ця повинність була особливо нестерпна для

селян, яких обтяжувало відлучення на декілька днів, а інколи тижнів, від господарства для супроводу в'язнів. Обурював громади і фінансовий тягар у вигляді зборів для побудови етапних будинків, забезпечення їхнє освітленням та опаленням. Останні видатки деякі общини просто не могли собі дозволити і по факту приміщення приходили в запустіння та руйнувались [7, арк. 10–12].

Ремонт, або облаштування нових шляхів, у тому числі переправ, мостів, загат і усі супутні витрати фіксувалися в документах волосних правлінь як дорожна повинність [63]. Із циркулярів губернаторів, у яких висловлені побажання покращити стан доріг у повітах та між волостями, стає зрозумілим, що шляхи, які були на забезпеченні селянських громад, знаходилися в поганому стані [11, арк. 9–10]. Звісно, держава піклувалася облаштуванням шляхів, однак зобов'язувалася будувати та ремонтувати дороги лише шосейні, котрі слугували для між губернського сполучення. Ті шляхи, які виконували функцію з'єднань між селами, між селами та волосними й повітовими центрами, а також поштові, торгові та військові дороги, утримувалися за рахунок натуральних повинностей селян [556, с. 516]. Контроль за проведенням дорожніх робіт був покладений на волосні правління, а отже, на самих селян, які не надто вмотивовано несли дану повинність, зважаючи на її несправедливий характер. Адже селяни ремонтуючи дороги, забезпечували потреби всіх жителів волості, а не лише своєї громади. Іншою причиною, через яку страждала якість доріг, була форма обліку виконаних робіт, які фіксувались у днях [21, арк. 1–2], а не в результатах. Таким чином, пріоритетом для селян було відпрацювання встановленої кількості днів на зазначену справу, а не її якісний результат. На початку ХХ ст. стан доріг не покращився, а в результаті Столипінської реформи, що звільнила селян з-під влади волості та громади узагалі, та втратою механізму кругової поруки, контроль за виконанням дорожньої повинності ускладнився. Так, Київський губернський комітет у справах земського господарства в 1908 р. у циркулярі мировим посередникам

вказував на неякісне виконання та випадки ухилення громад від дорожніх робіт. У зв'язку з цим, комітет постановив контролювати якість ремонту доріг повітовому ісправнику, що мав повноваження нагадувати боржникам про необхідність виконання дорожньої повинності. Також, до облаштування доріг почали залучати землевласників, котрі проживали в межах волості, від них вимагали допомоги в наданні будівельних матеріалів, чи сплати коштів на їхню закупівлю [102, арк. 36].

Суть поштової повинності полягала в створенні селянами пунктів зв'язку, їхнє забезпечення освітленням, опаленням, введенням посади завідуючого, утримання в поштовому господарстві коней [131, арк. 50]. Дана повинність вимагала натуральних та фінансових витрат, що подекуди створювало ґрунт для зловживання службовим становищем сільських і волосних посадовців, наприклад, використання поштових коней для роз'їздів у приватних справах [90, арк. 69; 93, арк. 3].

Необов'язкові повинності зазвичай стосувалися безпосередніх потреб громади і могли виконуватися на розсуд сходу. До таких відносилися побудова та утримування навчальних, медичних і культурних закладів, у тому числі церков, облаштування кладовищ, несення сторожової служби. Зважаючи на скрутний фінансовий стан, сільські общини відмовлялися від побудови навчальних, медичних установ і відповідно пов'язаних із ними натуральних робіт. Подекуди, задля скорочення видатків із мирських бюджетів, обов'язки сільських старост, збирачів, суддів також виконувалися натурально [98, арк. 1–4].

Найбільш архаїчними пережитками серед натуральних повинностей, які не скасувала Селянська реформа, були повинності на користь армії. Особливо гостро ця проблема стосувалася Західних губерній (у тому числі Київської, Подільської та Волинської), оскільки в пограничних регіонах щільність розташування військ була вищою, ніж у внутрішніх губерніях Російської імперії. Використання селянського житлового простору та майна армійцями вважалося цілком нормальним рішенням, оскільки

впродовж століть дана система не зазнавала змін. Сучасний російський військовий історик П. Вещиков веде відлік започаткування практики обслуговування військ селянами в Російській імперії від 1700 р., коли Петро I створив регулярну російську армію, і зазначає, що станом на другу половину XIX ст. влада не мала альтернативи «постоєвої повинності» [371].

Військовим постоем передбачалося тимчасове поселення солдатів у будинках цивільних сільських і міських жителів [573, с. 851]. Згідно з положенням уставу 1851 р. «Про земські повинності», у частині п'ятій вказано, що постой мав відбуватися натурально, усім населенням губернії, де розташовуються частини [602]. Питання розміщення військ у повітах вирішувалося губернатором та військовим керівництвом. У містах мали бути розквартировані переважно полкові штаби та необхідні їм роти, всі інші частини військ розташовувалися в навколишніх поселеннях. Розміщення солдатів у будинках сільських та міських жителів було для військового керівництва найменш витратною формою забезпечення армії житлом, проте не завжди ефективною. На цьому зазначає історик А. Скрипник, аналізуючи процес розквартирування військ серед місцевого населення в першій половині XIX ст. Зокрема, дослідник вказує на те, що квартирні комісії, які займалися пошуком та оцінкою умов проживання військ, як підрозділи місцевої адміністрації, часто піддавалися спокусі зловжити службовим становищем, брали хабарі від заможних мешканців у обмін на їхнє звільнення від військового постоя та фальшували документи [560, с. 264].

Розквартирування військ у будинках місцевих жителів викликало невдоволення та опір населення, яке бажало відкупитися від цієї проблеми. Присутність військових у селі подекуди супроводжувалося свавіллям (пияцтвом, бійками) [194, арк. 1–44]. Так, у травні 1869 р. у с. Ставки Радомишльського повіту Київської губернії волосний старшина С. Василенко був побитий прапорщиком 46-го піхотного Дніпровського

полку. Причиною цьому стала скарга волосного писаря прапорщику на волосного старшину про те, що останній заборгував писарю 12 руб., а також, що старшина висміював прапорщика. Вночі прапорщик викликав старшину до себе та усіляко над ним знущався (бив, обзивав та змушував плазувати на колінах), під час побиття старшини були присутні ще 10 солдатів та волосний писар [84, арк. 2–3]. Справу про неправомірні дії прапорщика розглядав радомишльський повітовий справник, який покарав писаря, відсторонивши його від посади, однак не мав повноважень покарати прапорщика. Викликали невдоволення в сільських громадах і такі випадки, як потрава посівів. Селяни Меджибізької волості в 1880 р. скаржилися на військових, які розквартирувалися в таборі на землях громади, та, з невідомих причин, потравили сінокіс [62, арк. 2–3].

Спостерігаючи постійні конфлікти між цивільним населенням та військовими, а також усвідомлюючи застарілість системи постою, уряд у процесі військових реформ 1860–1870-х рр. взяв курс на звільнення місцевого населення від обов'язкової постоевої повинності, яка в 1874 р. врешті була відмінена. Проте, в зв'язку з відсутністю казарм, процес відмови армійців від житла місцевого населення відбувався поступово, а практика підселення солдатів у будинки селян продовжувалася і на початку ХХ ст., хоча такий постой уже оплачувався. На початку 1880 рр. розпочинається інтенсивне будівництво казарм у найбільш стратегічних регіонах, однак повністю перевести армію на казармове розташування не вдалося [602].

Подекуди постоева повинність змінювалася виплатами квартирних грошей для військових, котрі в межах призначеного населеного пункту орендували житло. Отже, громада відкуплялася від небажаних гостей, а солдати отримували дещо кращі умови проживання від власників житла, котрі розраховували підзаробити на квартируванні. Фінансовий тягар військового постою міг відбуватися спільно громадами міст і сіл, проте цей процес інколи призводив до непорозумінь між установами

самоврядування. Так сталося з 2-им мортирним артилерійським полком, що з 1892 р. був розквартирований у Білій Церкві та в селах Білоцерківської волості. Відповідно до платоспроможності міської та волосної управи, кількості жителів, а також платоспроможності окремих господарів, на утримання військ виділялися кошти, розкладка яких була розрахована у такий спосіб: з міської управи $5/6$, а з волосної – $1/6$. Волосна управа, з невідомих причин, виплачувала спочатку $1/2$ квартирних грошей, але згодом, зрозумівши, що повинна сплачувати лише $1/6$, в 1899 р. відмовилася платити міській управі взагалі, затвердивши таке рішення «приговором» волосного сходу. Створена ситуація призвела до затримки виплати квартирних грошей офіцерам штабу, які розташовувалися в місті. Розмір заборгованості сягнув 1078 руб. 14 коп. Зі свого боку волосна управа зуміла довести переплату в розмірі 1815 руб. 73 коп. Київське губернське по селянським справам присутствіє розглянуло скаргу міської управи, донесення мирового посередника та пояснення волосної управи і постановило, що рішення волосного сходу є правомірним і селяни не повинні виплачувати міській управі кошти, поки не буде використана переплата [27, арк. 36–39].

Узагалі розквартирування військ у селах мало негативні наслідки для багатьох регіонів у імперії. Російська дослідниця Л. Яковлева визначає такі шкідливі наслідки військового постою для сільських громад, як бійки, дрібні крадіжки, зґвалтування, поширення венеричних захворювань та інші безчинства, оскільки для солдатів характерна була агресивна поведінка в побутовій сфері [602]. Водночас, протилежні наслідки для міст та містечок мали розташування військових штабів. Так, український дослідник С. Єсюнін вважає, що для провінційних містечок присутність вищих військових чинів була позитивним явищем, особливо наприкінці XIX – на початку XX ст., коли квартирний постій був замінений грошовими виплатами, що сприяло пожвавленню будівництва житла, і давало можливість підзаробити усім жителям, задіяним у сфері послуг. Окрім

цього, офіцерам завжди були раді на балах та інших прийомах міщан, як товариству освіченому й інтелегентному [415, 94]. Однак для мешканців сіл, яким доводилося приймати менш «пристойну» публіку, постоева повинність була не бажаною, вона вносила дестабілізацію, зокрема в селянський побут, збільшувала соціальну напругу у громаді.

Використання житла було не єдиним, чого потребували війська на місцях свого розташування. Селяни виконували військово-кінну, підводну повинність, забезпечували війська продуктами харчуванням, фуражем [135, арк. 42–44]. Також натуральною повинністю визначалася функція обліку військовозобов'язаних осіб, сприяння в організації збору та облаштуванні місця їхнього тимчасового перебування, транспортування, забезпечення харчуванням та, інколи, одягом [236, с. 168; 218, с. 1–3].

Так, у випадку розміщення полкових штабів у населених пунктах, ті потребували приміщень для розташування різних підрозділів: навчальної частини, писарської та музичної команд, лазарету, пекарні, гауптвахти тощо. Окрім цього, необхідним було відведення спеціальних земель для пасовища військових коней, облаштування літніх таборів, полігонів [6; 9; 10]. Меджибізька волосна управа для квартирування військ Донського козачого 2-го полку та 2-го лейбуланського Курляндського полку з вересня 1878 р. по квітень 1879 р. надала будівлі для облаштування майстерні та будинку для зібрань у селах Требухівці та Лисогірці, у с. Масівці з жовтня 1879 р. по січень 1880 р., там же армії орендували дерев'яний будинок для облаштування в ньому кухні та пекарні. У випадку здачі приміщення, яке не належало селянській громаді, але розташовувалося на території волості, волосна управа виступала посередником між орендарем і орендатором, засвідчувала укладені домовленості. У серпні 1880 р. Дунаєвецький волосний старшина повідомляв про надані квартири, а також дрова для їхнього обігріву, старостою єврейської громади містечка Дунаївці [60, арк. 7, 9–10].

Наступним і не менш важливим ресурсом, який отримували арміїці від селян, були паливні матеріали – дрова та свічки. Зі звіту командира 47-го Українського полку за 24 лютого 1875 р., що розташовувався в Проскурівському повіті, дізнаємося, що опалювання та освітлення приміщень казарм та офіцерських квартир у цьому повіті було покладено на волосні правління з 5-го лютого 1875 р. Наданий паливний ресурс було оцінено в 100 руб., про що засвідчили підполковник, котрий складав звіт, та волосні старшини. Розрахунок здійснювався на підставі ретельного звіту, договором між учасниками торгівельної операції, і таблицями із переліком та кількістю узятго матеріалу [59, арк. 8].

Отримання фуражу, який потребували військові під час пересування, також фіксувалося волосними управами та сільськими правліннями. Так, війська, під час маневрів пересувалися в серпні 1900 р. через Київський повіт, а саме 167-й піхотний Острозький полк, 1-й Уральський козацький полк, 2-й мортирний артилерійський полк, брали в селах, через які переходили, овес, сіно та солому. Старости сіл видавали квитанції із зазначенням кількості взятого фуражу та його вартістю [45, арк. 2–3]. На підставі цих документів губернський розпорядчий комітет, а також повітові військові присутствія, виписували квитанції на отримання відповідних асигнувань сільським чи волосним правлінням.

Інколи розрахунки за отримані послуги від селян відбувався одразу після отримання квитанції від волосної управи чи сільського правління. Здебільшого готівковий розрахунок мав місце у тому випадку, коли мова йшла про незначні суми, узгоджені та пораховані заздалегідь. Так, при переході ратників з Васильківського повіту до Києва на загальні військові збори у 1897 р. у кількості 175 осіб, для них було організовано харчування та квартирування в селах Глеваха та Хотів. Маршрут тривав два дні, військове повітове відомство виділило кошти в розмірі 16 коп. добових на кожного ратника, які виплатили селянам одразу [44, арк. 4–5].

Існували ситуації, коли компенсувати отриманий від селян ресурс губернський розпорядчий комітет не міг. Так, 5 березня 1875 р. командир Донського козачого полку звертався в Губернський розпорядчий комітет з проханням видати асигнування на оплату узятої в селян соломи, що розквартировані солдати використовували для підстилки. У розпорядчій комісії зазначали, що на соломі кошти в бюджеті не були закладені [59, арк. 31], тому збитків селянам не покрили.

Траплялися випадки недобросовісного виконання зобов'язань перед військовими зі сторони волосних управ. Так, командування 17-ї піхотної дивізії, що в грудні 1876 р. базувалася в Проскурівському повіті в межах Яромолинецької волості, скаржилося подільському губернатору на яромолинецьке волосне правління, котре надало сирі дрова, якими неможливо було опалювати приміщення [59, арк. 170]. Можна припустити, що надання непросушених дров було зумовлено концентрацією значної кількості військ у регіоні напередодні російсько-турецької війни, однак загалом подібні ситуації неодноразово демонстрували труднощі, які мали місце із виконанням сільськими громадами повинностей на користь війська.

Обов'язковою натуральною повинністю стала військово-кінна, яку запровадили в 1876 р. Відповідно до неї, усі коні в державі підлягали військовій службі, окрім тих, які були придворними кіньми імператорської сім'ї, іноземних посольств, поштових та тих, що утримувалися на кінних заводах [571]. Уведення військово-кінної повинності сучасний російський дослідник М. Оськін пов'язує з необхідністю створення в імперії масової кінноти. Так, реформатори 1860-х рр., які особливо захоплювалися веденням бойових дій під час громадянської війни в США, звертали увагу на важливі чинники чисельної кінноти [517]. Зрештою, напередодні Першої світової війни селянські коні становили 91,6% усього кінного складу армії [518].

Військово-кінна повинність була чітко регламентована лише в 1884 р. «Положенням про комплектування військ кіньми при приведенні армії в повне комплектування й у випадку війни» [231, с. 281]. Згідно з ним, для поставки коней до війська в кожному повіті губернськими та повітовими по військовій повинності присутствіями створювалися військово-кінні дільниці на чолі із завідуючими, які обиралися терміном на три роки з місцевих жителів. Волосний старшина призначався помічником завідуючого, а у випадку відсутності такого мав виконувати його обов'язки. Якщо на території однієї волості існувало декілька військово-кінних дільниць, помічниками ставали сільські старости тих сіл, на території яких були створені збірні пункти. Кожні шість років відбувалася планова перевірка стану придатності коней для військових потреб. Велися спеціальні відомості, куди вносилися дані про всіх коней у повіті: придатних і не придатних до служби, селянських, міщанських, священницьких чи дворянських. Зазначалися й дані про власників: місця проживання, кількість коней у господарстві [1, арк. 86; 2, арк. 32]. У пунктах збору створювалися приймальні комісії з представників військових відомств, офіцера, призначеного міністерством внутрішніх справ, і ветеринара. Селянські очільники оголошували власникам коней час та місце прибуття для перевірки худоби, відповідали за їхню явку. На збори могли не з'являтися господарі, чиї коні були хворі, або вагітні та годуючі кобилиці.

Процес огляду та приймання коней міг тривати від декількох днів до декількох тижнів. У цей час господарі годували своїх коней самостійно лише в період перших трьох днів, а далі забезпечення фуражем здійснювалося за казенний кошт. Насамперед на пунктах приймали добровільно зданих коней, власники яких отримували право більше не здавати коней зі свого господарства. З одного двору брали не більше половини коней, але це лише у тому випадку, коли набір з дільниці був виконаний. Якщо в господарстві був тільки один кінь, то його могли взяти

лише у випадку військової необхідності. Відбір потрібної для армії кількості коней із дільниці відбувався через жеребкування між власниками.

Винагорода за зданих коней здійснювалася в розмірі ринкових місцевих цін відповідно до вартості породи. На пунктах здачі комісія виписувала власнику квитанцію із сумою, яку той міг обміняти на гроші в найближчому місцевому казначействі. Оплата за зданого коня здійснювалася в повному обсязі й не могла бути вирахована для погашення боргів власника чи інших недоїмок. За недоставку коней на збірний пункт без поважної причини на селянина накладали штраф у розмірі подвійної вартості коня, який вираховувався на користь скарбниці.

На період організації збору коней завідувачі військово-кінними дільницями мали право вільно користуватися громадським транспортом для роз'їздів чиновників [231, с. 282–287]. У 1894 р. Міністерство внутрішніх справ пропонувало прирівняти їхній статус до виборних посадовців селянського самоврядування [114, арк. 1].

Підводна повинність, як окремий пункт натуральних селянських повинностей, використовувалася військовими, що пересувалися через території сільських громад. Суть її полягала в наданні послуг перевезення поліцейським, жандармам, судовим слідчим та іншим губернським чиновникам у їхніх службових справах [41, арк. 2]. Також послугами перевезення могли скористатися супроводжуючі селянської пошти, землеміри, охорона, що супроводжувала арештантів. Підводна повинність відбувалася лише натурально та була покладена на всіх членів селянської громади [529, с. 54]. Армійці могли розраховувати на надання транспорту для перевезення хворих, обозу та іншого військового вантажу. У такому випадку командири полків повідомляли губернському військовому присутствію та губернському розпорядчому комітету про їхній маршрут, щоб попередити місцевих селянських посадовців для підготовки необхідної кількості підвод, коней та перевізників. Так, Подільський

губернський розпорядчий комітет у 1876 р. наказав організувати для 12-го уланського Білгородського полку 45 підвод і 15 коней з упряжжю у містечках Ольгополь, Чичельник, а в містечку Ободівка підготувати 229 підвод, які мали використовуватися для перевезення полкового вантажу. Зокрема, із них 10 підвод були передбачені для перевезення нижчих військових чинів, а 120 підвод для перевезення офіцерських речей [61, арк. 2]. Цікаво, що в 1862 р. у циркулярі міністра внутрішніх справ про сплати селянам за обивательські підводи для армії зазначено, що за підводи, які використовуються як ремонтні, армійці мають розраховуватися. Однак надання підвод для супроводу військ та перевезення військових вантажів відбувалося натурально, як одна з земських повинностей [196, арк. 12]. Уже в 1876 р. усі перевізницькі послуги військової оплачували, розрахунки здійснювалися по статті «прогонні гроші» [61, арк. 2].

Облік та організація збору призовників також покладалися на селянські органи самоврядування. Військова (рекрутська) повинність [381, с. 931], згідно «Положення 1861 р.», відбувалася селянами лише натурально [236, с. 169]. Волость представляла одну рекрутську дільницю, порядок черговості призову встановлювався за результатом «приговорів» волосних сходів. На них визначалися суми виплат з «мирських» коштів на забезпечення різних потреб новобранців (перевезення, харчування, забезпечення одягом). Волосний сход міг звільняти від відбування рекрутської повинності членів громади, а саме: 1) осіб, які були єдиними чоловіками в сім'ї; 2) чоловіків хворих і непридатних до служби.

Призовна робота проводилася спільно з комісією від повітового військового присутствія [218, с. 2]. Набір відбувався за сформованими у волостях призовними списками, які тривалий час велися в довільній формі, що ставало причиною плутанини у діловодстві. Київське губернське присутствіє в 1898 р. пропонувало вирішити цю проблему шляхом запровадження однотипних форм облікових книг і бланків обліку призовників при волосних управах. Так, пропонувалося запровадження

бланків для таких списків: тимчасово проживаючих нижніх чинів, запасу нижніх чинів, призовників та ратників ополчення. Ці бланки волосні правління мали замовляти в повітових типографіях [131, арк. 45].

Для проведення збору та огляду новобранців волосна управа мала відводити спеціальні приміщення, особливо гостро стояло це питання в холодну пору року. Побудова окремої будівлі лише для перебування новобранців на період їхніх зборів була справою досить затратною. Тому управи практикували переобладнання волосних господарських приміщень на місцях тимчасового утримування призовників, що не завжди відповідало санітарно-гігієнічним нормам. Так, Радомишльський повітовий предводитель дворянства в 1895 р. був вкрай стурбований станом приміщень, де перебували новобранці при волосних центрах Радомишльського повіту. Причиною такого занепокоєння стали часті захворювання та, подекуди, смертельні випадки призовників під час їхнього перебування в замкнутих і душних приміщеннях. Як альтернативу побудові приміщень для призовників предводитель дворянства пропонував проводити призов у травні місяці, щоб уникати утримування новобранців у незадовільних приміщеннях [127, арк. 1–3].

Натуральна повинність мала не однозначні наслідки для сільських громад і їхніх органів управління. Так, безоплатна праця викликала невдоволення й не мотивувала до якісного виконання поставлених перед селянством завдань. Водночас, використовуючи механізм волосних і сільських сходів, члени громад замінювали статті грошових видатків з їхніх бюджетів на натуральні відробітки, так скорочували розміри мирських зборів. Організація і контроль за якістю виконання громадами натуральних робіт покладалися на органи селянського самоврядування.

3.3. Судова та поліцейська діяльність

Для селян, що вийшли з кріпацької залежності, та інших представників цього стану запроваджувалося станове правосуддя

«Положенням 1861 р.». У дореволюційних документах, нормативних актах і законах поширені назви «селянський суд» та «волосний суд», які, передусім, підкреслювали становий характер установи та означували сфери її юрисдикції.

Волосним судом розглядалися звернення/скарги, які виникали в межах волості, і лише між селянами. Якщо злочин здійснювався жителями іншої волості, вирок виносив суд тієї, де трапився інцидент. У випадку тяжби між селянином та представником іншого стану, на вимогу однієї зі сторін справа передавалася до всестанового судового органу. Однак, за згодою сторін, нею займався селянський суд. До його компетенції належали справи за незначні правопорушення некримінального характеру. Матеріальна складова предмету скарги, якщо така була, не мала перевищувати 100 руб., що дорівнювало вартості всього рухомого і нерухомого майна, в протилежному випадку справа переходила в відомство окружного суду. Рішення волосного суду оголошувалося позивачу і відповідачу одразу по його винесенню і мало бути занесене до волосної книги. Саме запис у книзі означав набуття судовою постановою чинності [236, с. 156]. Відповідно до статті 109 «Положення 1861 р.», вирок волосного суду вважався остаточним і не підлягав обговоренню [236, с. 157]. Окрім таких випадків: розгляду судом не підсудної йому справи; визначення покарання, що виходило за межі, передбачені законодавством; рішення справи без виклику сторін. Скарги на неправомірне рішення суду чи виконання судової постанови волосним старшиною/сільським старостою адресувалися мировому посереднику, або в губернське в селянських справах присутствіє [28, арк. 1].

Тож у межах юрисдикції волосних судів опинилися більшість конфліктів і правопорушень, що мали місце на селі. Так, за даними дослідників, понад 80% селян розбирали свої суперечки у селянських судах [356, с. 71; 332, с. 3]. Дослідниця І. Верховцева зазначає, що переважна кількість селянських господарств у пореформену добу

вартували менше 100 руб., саме тому їхні позови підлягали розгляду волосним судом [356, с. 71]. Оскільки предметом суперечок, з якими селяни найчастіше зверталися до суду, виступала земля, чи розподіл нерухомого майна, до судової справи часто додавали описи населеного пункту, земельні плани, посімейні списки, уставні грамоти. Крім цього, у матеріалах справ фіксувалися найдрібніші деталі процесу, цитувалися свідчення свідків, приділялася увага соціальному і фінансовому становищу учасників процесу [474, с. 289–290].

Позиватися до суду могли селяни, що безпосередньо зазнали збитків, або ж їхні батьки, чи опікуни. Окрім цього, свідчити замість своєї дружини, або представляти на суді міг її чоловік. Також порушувалася справа у випадку звернення до суду волосного старшини чи сільського старости з повідомленням факту злочину, або ж особи, яка стала його свідком. Розгляд справ та встановлення обставин правопорушення, допит свідків і підозрюваних відбувалися усно, але в присутності свідків. На прохання позивача/відповідача суд міг ознайомитися з місцевістю, відносно якої відбувалася суперечка. Контроль за виконанням рішення суду покладался на сільського старосту, помічника волосного старшини чи на волосного старшину [236, с. 157].

Статтею 104 «Положення 1861 р.» заборонялося втручання волосного старшини, чи сільського старости у судовий процес. Вони навіть не могли бути присутні при обговоренні справи, тим паче впливати на рішення судів. Однак реалії волосного судочинства другої половини XIX ст. були такими, що потребували якщо не контролю, то хоча б допомоги у вирішенні більшості судових тяжб. Передусім, проблемою поставало невміння суддями писати. Так, під час ревізій волосних установ 1863 р. зазначалося про низький освітній рівень селян [355, с. 258]. Неграмотні судді заручалися допомогою волосного писаря, який здійснював запис у волосну книгу. Та, зважаючи на некомпетентність суддів у законодавстві, вони покладалися на досвід діловода. У такий

спосіб, судовий процес часто опинявся під контролем писаря, втручання якого інколи мало досить зухвалий характер. Так, писар Мліївської волості Черкаського повіту Київської губернії в 1905 р. наважився записати у волосну книгу протилежний прийнятому рішенню суддів вирок. Останні поставили під записом печатку, оскільки читати не вміли і не змогли перевірити правильність запису [166, арк. 2]. Водночас, про необхідну допомогу при ознайомленні із порядком ведення судового розслідування, а також у трактуванні законів, повідомляли й самі селянські обранці. Так, дев'ятеро суддів Дахновської волості Черкаського повіту на Київщині заявляли, що, вступивши вперше в свої повноваження в 1904 р., отримували роз'яснення від писаря щодо волосного судочинства. Однак вони наголошували, що рішення приймали самостійно, без будь-чийого впливу. Втім, діловод цієї волості А. Шумович виявився замішаним у розборі справи між селянами с. Дахновки за землю. За свідченнями позивача, подати скаргу до суду його надумив А. Шумович, ймовірно, гарантувавши виграшне для скажника її завершення. Суд закликав сторони до примирення, запропонувавши компромісне рішення справи. На що позивач Полторадня обурився, градус напруги в судовій залі зростав, присутні селяни, будучи невдоволеними втручанням писаря у справу, намірилися його побити. Захищаючись, він вистрелив із пістолета в одного з присутніх, поранивши його в голову. Натоп селян вивів писаря надвір, завдавши йому численних побоїв, дісталася й волосному старшині, котрий хотів врятувати колегу. Припинити самосуд вдалося лише повітовому поліцейському уряднику із двома стражниками [157, арк. 1–2].

Впливання на рішення судів, або ж участь у судовому процесі волосних старшин було загальноімперською практикою. За даними із волостей Московської і Володимирської губерній за 1877 р. дізнаємося, що участь старшин та писарів у судових засіданнях, консультація обранців з ними щодо проведення процесу та рішення справ було звичним явищем у діяльності суду. Така ж тенденція спостерігалася в губерніях українських.

Так, з описів діяльності волосних судів Миргородського і Хорольського повітів на Полтавщині відомо, що писар і старшина на розгляді справи особисто не були присутні, однак траплялося, що судді виходили до керівництва волості проконсультуватися при винесенні рішення. За свідченнями судів Солонянської волості Катеринославського повіту, при незнанні, як вирішити справу, вони зверталися за роз'ясненням до старшин чи писаря. Волосний старшина Ксаверівської волості Васильківського повіту Київської губернії особисто зазначав, що він втручався в розгляд справи, коли заздалегідь знав, що судиться особа із злочинною репутацією. У таких випадках він наказував суддям виносити суворіший вирок [559, с. 609]. Старшина Гребінківської волості того ж повіту при винесенні суддями несправедливого, на його думку, рішення, наказував їм змінити його, посилити покарання. Окрім цього, у цій же волості відомі випадки відкликання наказом старшини суддів від справи та зміна складу суду. Волосний старшина Павлоцької волості Сквирського повіту на Київщині ще перед оголошенням рішення суду дізнавався про нього і, якщо не погоджувався, судді змінювали вирок на угодний керівнику волості [559, с. 612].

На проблемі несаможітності суддів наголошував і сенатор А. Половцов, що проводив ревізію місцевого самоврядування в Київській губернії у 1880-х рр. Зокрема, він зазначав, що волосні суди були структурами «свавілля волосних старшин і писарів» [563, с. 149]. Проте, не заперечуючи негативної складової втручання в судочинство волосних управлінців, треба акцентувати увагу на об'єктивних причинах і деяких позитивних наслідках впливу керівництва на судовий процес. Передусім зауважимо, що волосними суддями обиралися селяни, які здебільшого не мали досвіду судової діяльності і потребували допомоги. Зазвичай у багатьох волостях суддями були особи з різних сіл, які, зібравшись на засіданні, лише із слів свідків та сторін мали ознайомитися із змістом справи. У такому випадку, щодо проблеми суддів могли консультувати

старости громад, які краще орієнтувалися в причинах суперечки між односельчанами. Незаперечним і безумовно позитивним залишається той факт, коли добродішній волосний старшина, що користувався повагою в громаді та, опираючись на тривалий досвід служби у волості, надавав поради під час вирішення судових тяжб. Так, волосний старшина Мало-Половецької волості Васильківського повіту на Київщині І. Чернишенко відзначався тривалою, корисною для громади службою. Зокрема, наголошувалося на його активній участі в засіданнях волосного суду та «справедливому правосудді» [89, арк. 2].

Щодо рішень, які виносилися волосними судами, законом передбачалися певні обмеження. Так, волосний суд мав право карати правопорушників арештом до семи діб, накладати штраф у розмірі до трьох рублів, призначити адміністративне стягнення у вигляді громадських робіт до шести днів, виносити тілесні покарання – побиття різками до 20-ти ударів [236, с. 156–157]. Останній вид покарання видався чи не найпоширенішим способом, особливо у 1860-х – 1870-х рр. Російський історик В. Безгін, опираючись на дані з різних губерній імперії, зазначає, що лупцювання селян сприймалося як традиційний метод покарання в селянській громаді [332, с. 18]. Передусім, цей спосіб швидко і наочно демонстрував «діяльність» судових органів та «торжество правосуддя». Ганебне дійство було покликане застерегти потенційних порушників від злочинних вчинків. Страх побиття за рішенням суду поєднувався із страхом осоромитися перед односельчанами та втратити авторитет, а сам факт такого покарання мав і юридичні наслідки. Так, у статті 114 «Положення 1861 р.» зазначається, що особа, яка піддавалася побиттю за вироком суду, не могла бути обрана на будь-яку громадську посаду в органи селянського самоврядування [236, с. 158]. Зрештою, подекуди побиття ставало єдиним способом покарання винного при неможливості стягнути із незаможної особи штраф. Водночас, заборонялося призначити тілесні покарання людям старшого віку, які досягнули 60-ти років, діючим

службовцям селянського управління, або ж тим, що несли службу на виборних посадах у волосних і сільських установах. Від побиття також звільнялися селяни, які навчалися у повітових училищах, або в вищих навчальних закладах [236, с. 157].

Дослідниками простежена тенденція щодо скорочення кількості випадків побиття за рішеннями волосних судів наприкінці XIX ст. та заміна цього покарання штрафом, чи арештом [332, с. 18]. Ймовірно, вона пов'язана з посиленням у середовищі селянства відчуття власної гідності. Адже в пореформену добу виросло покоління, яке вже не знало кріпацького гніту. Ними покарання у вигляді лупцювання на всезагальному огляді односельчан сприймалося не як явище правосуддя, а як приниження людської честі. Разом з тим, у ліберальному середовищі щодо тілесних покарань висловлювалися негативно, як проти антигуманного методу [400, с. 45].

Невдоволення селянства насильницькими повноваженнями суду лунало і під час революційних потрясінь на початку XX ст. Тому однією із поступок влади став маніфест від 11 серпня 1904 р., яким скасувалися тілесні покарання за вироком суду [208, с. 856–857]. Тоді ж 12 грудня увійшов набув чинності наказ «Про окреслення заходів з удосконалення державного ладу» [210, с. 1197], в якому, йшлося про намір зрівняти «перед судом» представників усіх станів. У такий спосіб, як влучно зазначає історик І. Верховцева, царат заявляв про готовність реформувати волосне судівництво та подолати правову окремішність селян [361, с. 19].

Деякі недоліки волосного судочинства проявлялися ще в перші роки по його запровадженні. Перевірками зафіксована низка порушень відносно комплектування судів (замість дванадцяти – тринадцять, або сімнадцять суддів), терміну їхньої діяльності (замість одного року – три). Ревізорами встановлено, що найчастіше селяни скаржилися на не попередження позивачів завчасно щодо вартості позову, не внесення у суд заяв сторонніх

осіб (не членів громади) про згоду підкоритись рішенню суду, повільне приведення в дію постанов суду [98, арк. 1–12].

Стан судових справ у Подільській губернії у 1885 р. у звіті губернатора оцінено як задовільний. Низку скарг, які селяни надсилали до вищого губернського керівництва, автор звіту не вважав показником поганої роботи суду. Звернення, у яких селяни скаржилися на несправедливе рішення селянських судів, губернатор визначав як «природне бажання незадоволеної сторони вирішити свою справу». А щодо «доносів» зазначено, що їхнім написанням займалися грамотні з-поміж селянського загалу особи, які «непогано» заробляли на «клязнічестві» [87, арк. 32–33]. Втім, як би не намагався похвалити роботу сільських посадовців очільник губернії, усе ж явних вад селянського судочинства йому було не приховати. Так, у звіті вказано, що в переважній більшості судді у волостях губернії були неграмотні, і тому без допомоги волосних посадовців не обходилися.

Окрім некомпетентності та малограмотності суддів, втручанні в судовий процес волосного керівництва, серйозною помилкою законодавців стало узаконення звичаєвого права в селянському судочинстві. Так, відповідно до статті 107 «Положення 1861 р.» волосний суд приймав рішення на основі місцевих звичаїв та правил, поширених у селянській громаді [236, с. 157]. У такий спосіб, засідателі станового суду, розглядаючи так звані «маловажливі проступки», приймали рішення, опираючись на усталені в їхній громаді звичаї, керуючись почуттям справедливості. Передусім, недоліком звичаєвого права була відсутність зафіксованих письмово норм, їхня неконкретність та, подекуди, відмінності між традиціями різних громад у межах однієї волості. Оскільки неписаним законом маніпулювати було значно легше, селянська юстиція перетворилася на залежну від рішень членів волосного суду, а також керівництва волості.

Звичаєве право формувалося впродовж століть і опиралося на селянську правосвідомість. Як зазначає історик Б. Миронов, правосвідомість селян Російської імперії на початку ХХ ст. практично не змінилася в порівнянні з попередніми століттями. На його переконання, як селянство ставилося до крадіжок 200 років тому, так само ставилося до них і у модерний час. Так, дрібна крадіжка не вважалася злочином, і крадій мав лише відшкодувати збитки. Водночас, селянський суд не був таким поблажливим до крадіжок, що наносили непоправні збитки господарству, як от конокрадство [500, с. 69]. Подібно цьому, ставлення селян до інших видів порушень могло значно відрізнятись від трактування їх офіційним законодавством. Так, селяни не вважали злочином, наприклад, порушення норм будівельного уставу, чи нанесення образи честі сільській поліції, порушення тиші під час судового засідання. Проте, дотримуючись законів християнських, злочином (гріхом) вважалася робота в святкові дні, пиятика, матірня лайка, порушення умов договору, зокрема сільськогосподарського найму, прирівнювалися до важкого злочину.

Своєрідний погляд селяни мали на такий злочин, як порубка дерев у лісах (державних, чи поміщицьких). За приблизними підрахунками Міністерства державного майна в період з 1894–1900 рр. в імперії було зрубано лісу вартістю в 1848 тис. руб. [500, с. 69]. Парадокс полягав у тому, що селяни знали про незаконність таких дій, однак злочином свої вчинки не вважали. Якщо «попадалися» на крадіжці, звісно, змушені були сплатити штраф. Так, селянин Устим Василів Рубежівської волості Київського повіту в 1861 р. вивіз із поміщицького лісу тринадцять дерев. Крадіжку відставний солдат здійснював вдень, самотужки, використовуючи власний віз та коня. Злодія випадково помітив польовий сторож. Селянин категорично відмовлявся сплачувати штраф, призначений у розмірі 7 руб. 50 коп. Оскільки, як пояснював зловмисник, він не чинив ніякого опору сторожу, а зрубані дерева одразу завіз поміщику у двір. Окрім цього, селянин стверджував, що він зрубав лише три дерева, а інші

уже були зрубані, тож фактично він дерев не рубав [40, арк. 1]. Врешті, Устима Василіва посадили під арешт і, зусиллями волосного керівництва та поліцейських урядників, змусили визнати провину, покаятися і заплатити встановлений судом штраф. Масштабнішою була незаконна вирубка лісу біля с. Копачів, Обухівської волості Київського повіту в 1905 р. У процесі розслідування стало відомо, що жителі навколишніх сіл, у тому числі с. Копачів, рубали ліс для обігріву житлових приміщень, виготовлення частоколів, та інколи продавали деревину у містечка Германівка, Обухів, Васильків. Та показним у цій справі було те, що самі ж лісничі (із селянського стану), найняті поміщиком для охорони лісових угідь, брали участь у злочинних схемах із вирубки дерев і їхнього продажу [49, арк. 69], що свідчить про переконання селен у їхньому праві на користування навколишніми природними ресурсами, зокрема лісами, а також водоймами, пасовищами та ін.

Як зазначає історик Ю. Присяжнюк, у таких діях, як протизаконних потравах, зорюванні поміщицьких полів і сінокосів, вирубці лісів, селяни не вбачали порушень, тому і не соромилися таких дій. Дослідник припускає, що для українського селянства була притаманна психологія «дрібного злодія» [541, с. 308–309]. Тому в судах відносно дрібних крадіжок засідателі намагалися примирити сторони і закликати до компенсації, або часткової компенсації збитків постраждалим.

Проте злочином у селянському звичаєвому праві вважалася образа честі, недопустимість будь-якого паплюження себе, чи своїх рідних. У цьому дослідники вбачають самобутнє лицарство, яке лягло в основу своєрідного архетипу етнонаціонального характеру, що не змогла викоринити кріпосницька система [541, с. 308]. У такий спосіб публічна лайка, прокльони, висловлені на адресу селянина, ставали предметом скарги, а інколи й підставою для покарання у вигляді грошового штрафу чи арешту. Так, селянку м-ка Кіблич Гайсинського повіту Подільської губернії В. Ризнікову арештували на дві доби за наказом сільського

старости Ф. Попенка за нецензурну лайку і «шум», здійснений затриманою на підвір'ї волосного правління [148, арк. 4]. А ось скарги селян на образи селянських службовців адресувалися не до волосного суду, а направлялися вищому керівництву, мировим посередникам, губернатору, чи генерал-губернатору краю [153, арк. 1–7]. Так, селянин Прокіп Назаренко скаржився на зневажливе звернення та побої, завдані йому волосним старшиною Обухівської волості Київського повіту. Як заявляв скаржник, старшина обзивав та бив його в присутності писаря, його помічника та інших сільських старост. На агресію старшину спровокувала відповідь новообраного старости Назаренка, що він, як щойно обраний на посаду, не володів інформацією про заборгованість страхових зборів з його громади. Як бувалий солдат та відставний унтерофіцер, Прокоп Назаренко не волів миритися із зазваною ганьбою і звертався по справедливість до вищого губернського керівництва [107, арк. 1]. На образі честі скаржився селянин, вчитель народного училища в Базалійській волості Староконстантинівського повіту Волинської губернії Гринчук. Він обурювався грубим поводженням і не шанобливим зверненням до нього з боку волосного писаря. Перебуваючи в неприязних стосунках із волосним діловодом Бояковським, учитель вказував як на зневажливе висловлювання писарем відносно учительської сім'ї, так і на посадові злочини писаря [168, арк. 4, арк. 14]. В обох випадках скаржники шукали справедливості не в селянському суді, ймовірно сумніваючись у неупередженості установи, яка фактично підпорядковувалася волосному керівництву. Однак канцелярія губернатора в більшості таких звернень давала одностайну відповідь – «залишити без наслідків», і радила звертатися до мирового посередника, або ж до губернського в селянських справах присутствія [107, арк. 2]. Низка подібних селянських скарг, які адресувалися «наверх», в обхід їхньої судової установи, слугує індикатором рівня довіри селян до волосної юстиції.

Усталені погляди селян на добро і зло, гріх, злочин і покарання, якими послуговувалися волосні суди, з одного боку робили селянський суд ближчими до народу. Водночас, звернутися до волосного суду селянина спонукали такі чинники, як близькість територіальна, соціальна, ментальна. Однак, як доречно зазначила І. Верховцева: «модерна правосвідомість, що ґрунтується на «писаному» праві, і селянська «законність», яка діє на засадах звичаєвого прав, – поняття, що взаємовиключають одне одного» [358, с. 16]. Таким чином, селянська юстиція перебувала в стані стагнації, не розвиваючись та не наближаючись до загальної імперської системи правосуддя.

Уже на початку 1880-х рр. державні діячі усвідомлювали необхідність реформування волосного суду, опираючись на висновки комісій, які активно працювали у 1870-х рр. Так, перевіркою діяльності волосних судів займалася у 1871–1873 рр. урядова комісія під керівництвом сенатора М. Любощинського. Вивчати звичаєве право взялася в 1876 р. «Комісія про народні юридичні звичаї» під головуванням історика і правознавця Н. Калачова. Взагалі думка громадськості сходилася на тому, що існування станового суду для селян суперечило духу демократичних реформ [356, с. 74].

У 1881 р. було створено комісію для формування проєктів місцевого управління, очолювану М. Кахановим, у якій розглядалися рекомендації щодо покращення селянського судочинства. Серед ключових були ідеї щодо поступового включення волосних судів у судову систему країни, використання в ньому загального законодавства [534, с. 85].

Спроба реформувати селянський суд відбулася із запровадженням положення «Про земських дільничих начальників» у 1889 р., у якому вводилися «Тимчасові правила про волосні суди» [201]. У результаті чого була розширена сфера впливу селянського суду. Він міг розглядати справи міщан, судити ремісників і цеховиків, розбирати справи про надільне майно без обмеження в сумі, а всі інші тяжби – до 300 руб. Також мав

право призначати арешт до 30 днів і грошовий штраф до 30 руб. Суттєва відмінність від попереднього судочинства полягала в тому, що будь-які рішення цього суду могли бути оскаржені у 30-ти денний термін через земського начальника в повітовому судді, як в апеляційній, у губернському в селянських справах присутствії, так і в касаційній інстанціях [332, с. 8]. У такий спосіб законодавець намагався контролювати діяльність волосного суду, що вдалося через підпорядкування його і селянського самоврядування загалом земському начальнику. Однак дані нововведення торкнулися не всіх територій Російської імперії, вони не поширювалися на деякі регіони, у тому числі на Київську, Подільську та Волинську губернії [215, с. 507–508].

Вади селянського судочинства, зокрема не території Правобережних губерній, фіксувалися як чиновниками на місцях, так і у вищих урядових колах. Від депутатів різних фракцій звучали міркування щодо доцільності створення на теренах усієї імперії єдиної судової системи [354, с. 971].

Реформування селянського суду розпочалося із прийняттям у 1912 р. «Положення про зміни в місцевому суді» [212]. Законом запроваджувалися мирові суди в повітах і містах, із відповідним поділом на мирові дільниці. Будь-яке громадське, комерційне, чи духовне судочинство виходило з-під опіки адміністративного апарату і підпорядковувалося мировому суду. У примітці 2 цього закону вказувалося, що в місцевості на які поширювалася дія даного положення, набули чинності «Тимчасові правила про волосний суд».

Так, обрання членів волосного суду виходило з-під опіки громад, а сам суд з-під впливу селянських адміністрацій. Водночас сама установа, як станова залишалася, однак із дещо зміненими повноваженнями. До їхньої компетенції належали позови, фінансова складова яких не перевищувала 100 руб., окрім суперечок, що стосувалися векселів; звернення щодо відновлення, чи набуття власницьких прав на майно, землю (ту, яка знаходилася в межах надільних, чи відрубних володінь волості); позови

про право на надільні громадські землі; тяжби щодо успадкування, рухомого чи не рухомого майна в межах волосної судової дільниці. Щодо кримінальних справ, то волосним судом розглядалися лише дрібні злочини, скоєні селянами в межах волості. Злочинні діяння, за скоєння яких передбачалося тюремне ув'язнення, до компетенції волосного суду не входили [569, с. 66–67].

Введення волосного суду до загальної імперської системи стало важливим етапом до подолання бар'єру між селянською та державною юстицією. Однак цей крок вкотре підкреслив половинчасті реформи, нерішучість законодавців остаточно покінчити із становою упередженістю щодо селянського загалу. Адже відповідно до статті 34 пункту 4 мировим судам заборонялося розглядати селянські скарги в тих випадках, якщо вони відносилися до юрисдикції волосних судів [212, с. 695]. Зрештою, через початок Першої світової війни царату не вдалося в повній мірі впровадити судову реформу. А спроба законодавців у подальшому скасувати волосний суд 11 лютого 1916 р. як такий, що не відповідав «духу реформи» і принципу рівності перед законом, не увінчалася успіхом [225, с. 249–250].

Виконання рішень волосного суду покладалося на волосне та селянське управління. Сільський староста, чи волосний старшина фіксували земельний переділ, стягували недоїмки, притягували до відповідальності осіб за непідкорення рішенням суду, застосовували адміністративні покарання у вигляді арешту, чи штрафів [236, с. 167]. Отже, селянські органи самоврядування мали поліцейські повноваження, але формально не мали у своєму підпорядкуванні поліцейської служби. Сільські стражники – соцькі та десяцькі, які відбиралися з селян волості, підпорядковувалися дільничному становому приставу, який затверджував службовців, віддавав їм накази, міг оштрафувати, звільнити чи заарештувати [349, с. 204]. Так, селянського соцького м-ка Обухів Марка Лазаренка за невиконання наказу пристава 3-го стану Київського повіту та

поліцейського урядника, за недобросовісне ставлення до службових обов'язків притягнули до адміністративної відповідальності у вигляді арешту до п'яти діб. Через ту ж причину терміном на три доби арештували соцького с. Филипович на Київщині А. Ткаченка. Ці та безліч інших прикладів демонструють підпорядкованість селянських стражників державними поліцейськими урядниками [46, арк. 31, арк. 36, арк. 128, арк. 179].

В управлінські справи громади соцькі й десяцькі не втручалися, однак могли вимагати підтримки в сприянні виконання наказів від повітового начальства [236, с. 154]. Водночас, вони зобов'язувалися допомагати посадовцям самоврядування у виконанні їхніх службових функцій.

Важливе значення мала участь сільської поліції в придушенні Польського повстання 1863 р. Згідно з наказом військового міністра від 9 липня 1863 р. №3060 на території губерній Південно-Західного краю з селянських стражників створювалися підрозділи, які спільно з регулярними військами під керівництвом офіцерів придушували бунт [55, арк. 290]. У подальшому причетних до прибокання заворушень 1863 р. нагороджували спеціальними медалями (див. дод. Б.).

Реформування селянської поліції відбулося в контексті положення про запровадження поліцейської варти (місцевих поліцейських загонів) указом від 5 травня 1903 р. [227, с. 477–481]. Тоді, з метою придушення заворушень та попередження різноманітних ексцесів на місцях, при волостях запроваджувалася сільська варта, на чолі з урядником. Чисельність вартових визначалася з розрахунку один вартовий на 2,5 тис. душ. На відміну від колишніх соцьких і десяцьких, ці поліцейські чини (вартові) перебували на казенному забезпеченні (ст.12; ст. 24. п. 5) [227, с. 478–479]. Посади десяцьких не скасовувалися, на них продовжували обирати представників від сільської громади з розрахунку одного десяцького на 23–50 дворів, вони підпорядковувалися волосним

правлінням і отримували виплати за службу. У період з 1903–1907 рр. чисельність поліцейської варти в 46-ти губерніях Російської імперії становила 60 тис. осіб [349, с. 204].

Значення соцьких та десяцьких для селянської громади було неоднозначним. Стражників часто використовували для виконання постанов суду, при стягуванні податків, недоїмок чи конфіскації майна за борги, що подекуди супроводжувалося насильством [69, арк. 5–6]. Та за «сумлінне» виконання селянськими правоохоронцями своєї служби подекуди наставала «розплата», помста від односельчан [68]. Тож цілком зрозумілим було небажання сільських поліцейських брати участь у стягуваннях боргів, недоїмочних платежів, конфіскації майна чи виконанні інших вимог, які ті вважали несправедливими. Історик Д. Бовуа наводить приклад, коли селяни у с. Сприсівці Летичівського повіту Подільської губернії намагалися відстояти в поміщиці пасовисько, де зазвичай випасалася їхня худоба, сільські соцькі відмовилися виконувати її вказівку і розганяти протестуючих односельчан, за що й були покарані арештом терміном у 1 тиждень і відсторонені від посад [342, с. 581]. У випадках, коли старшини не могли вплинути на непідконтрольних їм поліцейських, вони зверталися по допомогу безпосередньо до станового пристава, аби той особисто віддав наказ сільським поліцейським [183, арк. 25].

Отже судова та поліцейська діяльність селянського самоврядування регулювалася низкою положень, які впродовж другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. зазнавали змін. Так, судочинство здійснювалося на основі «Положення 1861 р.» та керувалося звичаєвим правом, про що в цьому положенні також йдеться. У прийнятті рішень волосні судді опиралися на думку керівництва волості, зважаючи на низку об'єктивних причин: незнання законодавства, обставин справи, у якій більш компетентними виявлялися сільські старости чи волосний старшина. Волосний суд в очах селянства не став установою незалежною, і по справедливому рішенню селяни

часто зверталися до вищих органів селянського управління, мирових посередників, губернських у селянських справах присутвія, губернаторів. Спроби реформувати волосне судочинство і ввести його в загально імперську правову систему не увінчалися успіхом, а судова реформа 1912 р. не була завершена, чому, зокрема, завадили події Першої світової війни. У той час поліцейська складова роботи селянського самоврядування здійснювалася зусиллями керівників установ, які формально не могли віддавати накази селянським поліцейським чинам, позаяк ті перебували у відомстві поліцейського урядника. Водночас, відбір цих службовців і їхнє приведення до присяги проводили сільські старости та старшини із членів їхніх громад. Праця сільських десяцьких та соцьких тривалий час не оплачувалася і виконувалася як громадська повиність, що спричиняло випадки недобросовісного несення служби. Лише на початку ХХ ст. посада десяцьких оплачувалася, а селянська поліція була реформована в сільську варту, що призвело до збільшення її чисельності й переведення на казенне забезпечення. Забезпечення правопорядку на селі, виконання судових постанов, рішень волосного чи сільського сходів, наказів волосних старшин чи сільських старост, у тому випадку де необхідно було застосувати силу, здійснювалося за підтримки сільських десяцьких та соцьких.

3.4. Соціальна сфера управління

Одна із важливих функцій органів селянського самоврядування полягала в забезпеченні соціальної сфери. Вона, відповідно до визначень у сучасних словниках, охоплює досить широку палітру суспільного простору: побут, здоров'я, етнонаціональні, сімейно-шлюбні відносини [567, с. 159; 568, с. 684–685]. Соціальну діяльність селянського управління другої половини ХІХ – початку ХХ ст. поділяємо на такі напрями:

освітній, культурний, медичний та напрям опіки за малолітніми, чи непрацездатними членами громади.

У середовищі селянства Російської імперії гостро стояло питання освіти. У 1897 р. грамотне населення держави становило 21,1%, у той час як на теренах України цей показник складав 18% тих, хто вмів читати, із них 13% могли написати прізвище та ім'я. У Правобережних губерніях частка грамотного населення серед українців складала: 11,8% у Київській, 10,5% у Подільській, 9,4% у Волинській [555, с. 82]. Отже, понад 90% населення краю, передусім селянство, були безграмотні. Історик Я. Грицак називає декілька причин, що зумовили такий занепад освіти селянства. Першим він визначив політичний чинник, оскільки російська влада остерігалася поширювати освіту серед селянства, аби те не перетворилося на неспокійний соціальний елемент. Другим чинником історик вважає соціальний, адже хліборобська праця не передбачала щоденного використання навичок письма і читання. Остання причина ставала чи не основною перепорою для відвідування селянськими дітьми школи в сезон сільськогосподарських робіт, а малих заробітків селянської сім'ї не завжди вистачало на забезпечення навчання дітей [394, с. 117]. Цілком погоджуючись з думкою історика, доповнимо перелік чинників, які перешкоджали розвитку освіти на селі тим, що у вирішенні освітнього питання селянські громади тривалий час залишалися сам на сам. Так, у статті 178 «Положення 1861 р.» законодавець відніс освітні повинності селян, разом з культурними, медичними до категорії «не обов'язкових» [236, с. 166], які селяни, за бажанням, могли й не виконувати. Як наслідок, у пріоритеті на громадське фінансування опинялися «обов'язкові» повинності, далі життєво-необхідні господарські питання, духовні потреби і лише після церковних справ, приділялася увага освіті.

Царизм не ставив перед собою завдання надати належний освітній рівень селянам, однак у контексті модернізаційних процесів, зіткнувшись з труднощами впровадження реформ у середовищі найбільш

консервативного стану суспільства – селянства, уряд звернув увагу на проблему початкової освіти. Так, «Положенням про початкові народні училища» від 14 липня 1864 р. під контроль державних установ переходили всі навчальні заклади, включно із церковно-парафіяльними школами. Їхньою опікою займалися повітові та губернські училищні ради, що склалися із чиновників міністерства народної освіти та внутрішніх справ, представників тих, хто утримував навчальні заклади, очільником губернської ради була духовна особа, зазвичай архієрей єпархії. Забезпечувалися навчальні заклади надходженнями з казни, громадськими і приватними внесками [467, с. 240; 232, с. 613–618; 383, с. 35].

Однак дане положення обмежувалося територіями де діяли земства, утворені того ж 1864 р. Щодо управління навчальною частиною в губерніях Київській, Подільській та Волинській уряд видав указ від 26 травня 1869 р. У ньому йшлося, зокрема, про відкриття однокласних народних шкіл у межах тих селянських поселень, у яких відбулися «приговори» сільських сходів відносно: надання приміщення для навчального закладу, забезпечення його ремонту, обігріву й освітлення, утримання технічного персоналу. Щодо державних асигнувань на їхнє утримування у документі встановлювалися чіткі обмеження: не більше 226 руб. на один такий навчальний заклад. Цих коштів могло вистачити на оплату праці учителю, або на закупівлю літератури. Отже, значна частина витрат перекладалася на селянські громади. Зазначені школи підпорядковувалися міністерству народної освіти, що на місцях було представлено владою попечителя Київського навчального округу та його інспекцій. Під інспектування останнього підлягали також церковно-парафіяльні школи, однак лише зі згоди православного єпархіального начальства, у відомстві якого вони перебували [226, с.514–515; 382, с. 42–45].

Відкриття запропонованих владою міністерських народних училищ часто ставало фінансовим тягарем для сільських і навіть волосних громад,

незважаючи на доплати від держави. Так, на прикладі Балинського народного двокласного училища, що на Поділлі, бачимо, що фінансування в 1886 р. від держави здійснювалося не регулярно, і покривало лиш незначну частину витрат навчального закладу. Так, за лютий 1886 р. від казначейства на рахунок училища надійшло 92 руб. 67. коп., з яких виплатили 50 руб. заробітної плати двом вчителям. До 1-го квітня більше надходжень від держави не здійснювалося, тож із залишків вчителям у квітні заплатали по 12 руб. 50 коп. і 4 руб. 19 коп. У травні того ж року 4 руб. витратили на закупівлю пер, олівців, паперу, чорнильниць і чорнила [53, арк. 1–4]. Навчальний заклад перебував у скрутному становищі, адже інших надходжень у прибутково-видатковій книзі не зафіксовано, а потреби, такі, як транспортні, опалення, освітлення, ймовірно покривалися натуральними відробітками селян. Тим не менше заклад продовжував роботу, дещо кращі часи для нього настали, як видно з прибутково-видаткової книги, в 1905 р., коли на рахунки з казенних джерел у січні надійшло 105 руб., у серпні 79 руб., стільки ж у вересні, що в сумі становило 263 руб. Тоді ж надходження від мирського бюджету Смотринецької волості Подільської губернії становили 358 руб. [59, арк. 4, арк. 8, арк. 10, арк. 14, арк. 15, арк. 18].

Усвідомлюючи переваги народних училищ, що проявлялося у якості освіти, селяни часто не бажали скидати на свої плечі додаткові грошові, чи натуральні витрати і прохали не обтяжувати такою освітою й задовольнялися церковно-парафіяльними, чи школами грамоти. Привабливішою для громад була не якісна, а дешевша освіта. Зі свого боку настоятелі парафій також не підтримували створення училищ, адже вони не бажали відмовлятися від своїх навчальних практик на користь «нової школи». Так, проти відкриття народного училища висловилися селяни с. Дмитріївка Уманського повіту Київської губернії. Як стало відомо, на побудову училища із Київського навчального округу в 1902 р. виділили кошти в розмірі 1100 руб., а «приговором» сільського сходу надавалася

земля їй дозвіл на створення навчального закладу. Однак, як стверджував мировий посередник, місцевий священик підбурих громаду до зриву будівництва, маніпулюючи даними про зростання витрат, які нестиме громада для забезпечення нової навчальної установи [144, арк. 1–3].

Процес утворення міністерських народних училищ розтягнувся на десятиліття з огляду на різноманітні обставини, передусім фінансовий чинник. Тому більшість селян Правобережжя, якщо бажали здобувати освіту, отримували її в церковно-парафіяльних, або школах грамоти. Якщо перші перебували під керівництвом церковного управління, то другі відносилися до так званих не організованих, домашніх шкіл, які не мали відомчої підпорядкованості. Школи грамоти створювалися як альтернатива дорогій початковій освіті, що пропонувало міністерство чи єпархіальна училищна рада. Їхнє утримання селянству обходилося значно дешевше, адже вони досить часто функціонували тимчасово в громадських приміщеннях, селянських хатах. Там навчали дітей елементарним основам арифметики, читанню книг, переважно церковних, а учителями були дячки, відставні чиновники, солдати, недовчені студенти різних навчальних закладів, селяни-самоучки [555, с. 80].

Зважаючи на низьку якість освітніх послуг, які надавалися в школах грамоти, а також загрозу потрапляння в освітній процес політично-неблагонадійних осіб, уряд здійснив спробу їхнього підпорядкування. Зокрема, бажуючи контролювати поширення освіти на селі, з метою запобігання поширення з нею ліберальних ідей, уряд консерваторів ініціював розширення повноважень і ролі церкви в освіті селян. Так, в 1882 р. Державною Радою було схвалено перерахування з кошторису міністерства народної освіти суми в розмірі 55 тис. руб. на кошторис духовного відомства, для здійснення виплат духовенству за їхню освітню діяльність [348, с. 62]. Наступним указом, 13-го червня 1884 р. стали «Правила про церковно-парафіяльні школи», у яких йшлося про порядок їхнього відкриття священиками, вимоги до викладацького складу й

навчальної програми. Вищим керівництвом над усіма церковно-парафіяльними школами був Св. Синод, при якому утворювалася центральна училищна рада для загальним керівництвом цими навчальними закладами, на місцях її представляли єпархіальні училищні ради на чолі з архієреєм і їхні повітові відділення. Відтак організовувався навчальний процес у церковно-парафіяльних школах у два етапи: в однокласних (дворічних) та двокласних (чотирирічних) школах. Окрім цього, у пункті шостому на школи грамот, які назвали домашніми селянськими школами, поширили нагляд місцевого духовенства [238, с. 373].

Остаточного законодавчого оформлення школи грамоти набули указом від 4 травня 1891 р. «Правила про школи грамот», згідно з яким вони переходили під нагляд місцевих священиків, навіть у випадку відкриття та опікування школою особою не духовного звання. Отже відповідальність за православно-церковне спрямування в усіх селянських закладах початкової освіти покладалася на місцевого священика. Попечителі (наглядачі) цих навчальних закладів призначалися архієреєм єпархії, він же й надавав дозвіл на продовження діяльності, чи відкриття нової школи грамоти в сільських, чи то міських громадах, ним відбувалося затвердження учительського складу. Наглядачі шкіл грамот, якщо вони були членами селянської громади, отримували ті ж пільги, що мали посадовці селянського самоврядування, тобто звільнялися від натуральних повинностей, побиття за вироком суду та ін. [239, с. 237].

Отже, із трьох типів початкових навчальних закладів найпоширенішими в другій половині XIX ст. поставали церковно-парафіяльні та школи грамот. Особливо масовий характер мали останні. Так, у записках «Современной Южнорусской летописи», розміщених в українському періодичному виданні «Основа» за 1862 р., йшлося, що в Київській губернії не було таких сіл, при церквах яких не працювала школа. Однак автор ту же наголошує, що ці навчальні заклади, створені за ініціативи священиків і громади, надавали елементарні знання, які могло

надати духовенство, «що вийшло із селянського загалу» [283, с. 90]. Наголошуючи на примітивності більшості початкових сільських шкіл, автор мав на увазі, ймовірно, саме школи грамоти. За підрахунками історика І. Сесака встановлено, що Правобережні губернії мали найбільшу кількість шкіл грамот у всій імперії. До прикладу, станом на 1884 р. у Київській, Подільській та Волинській губерніях існувало 206 шкіл грамот, а в інших українських губерніях усього 15. Збільшення їхньої чисельності відбувалося до 1896 р., надалі спостерігалось коливання й поступовий спад, який, передусім, був спричинений перетворенням цих навчальних закладів у однокласні церковно-парафіяльні школи [555, с. 76]. Про неналежний рівень освітніх послуг і незадовільні умови навчання в школах грамоти зазначає дослідник О. Юрченко. Він також вказує, що зменшення чисельності селянських шкіл грамот відбулося через відтік від них учнів та в результаті переформатування цих шкіл на церковно-парафіяльні [600, с. 88].

Загалом, дослідники відзначають зростання чисельності учнів церковно-парафіяльних школах у 1880-х – 1890-х рр. Порівнюючи дані з усіх 9 українських губерній, історикиня О. Драч вказує, що у 1894 р. кількість учнів сягала 599 793 особи, що було у 2,8 разів більше ніж у 1868 р. Зазначає, що найбільша кількість учнів у цей час навчалася саме в Київській губернії [409, с. 31]. Так, на прикладі Уманського повіту Київської губернії дослідники В. Тацієнко, Н. Тацієнко простежили зростання кількості учнів, що отримували початкову освіту в церковно-парафіяльних школах: в 1896–1897 рр. – 7800 осіб, 1897–1898 рр. – 8350 осіб, 1898–1899 рр. – 9211 осіб [577, с. 51].

Притік учнів до шкіл у цей час пояснюється в сучасній історіографії, як усвідомлення селянами необхідності освіти [469, с. 123; 577, с. 51; 380, с. 35]. Історикиня Т. Портнова зазначає, що в освіті селяни стали бачили сходинки «до ліпших соціальних перспектив» [535, с. 98]. Проте, незважаючи на збільшення кількості учнів, стан грамотності населення

загалом не поліпшувався, а якість освіти бажала бути кращою. Матеріальний важіль став визначальним у справі поширення освіти на селі, а утримання своїх шкіл селянам Правобережних губерній давалося важко. Так, в 1903 р. Київська єпархіальна училищна рада скаржилася на недостатнє матеріальне забезпечення церковно-парафіяльних шкіл. Зокрема, духовенство зазначало, що громадські органи самоврядування невчасно, або ж узагалі не виплачували заробітної плати учителям, зменшували її розмір, не видавали закладених у їхніх бюджеті виплат на утримування цих навчальних закладів. Як наслідок, страждала якість освітніх послуг, посилювався конфлікт між духовенством і сільськими адміністраціями [145, с. 1–2]. Напружені відносини між утримувачами церковно-парафіяльних шкіл і сільськими посадовцями відображені й у низці персональних скарг з приводу зменшення виплат учителям, або їхню тривалу затримку [150, арк. 1–7; 151, арк. 1–9]. Затримували виплати з громадських бюджетів й учителям народних училищ. Так, вчитель міністерського училища в Базалійській волості в 1901 р. відмовився приймати передані йому з волосного бюджету кошти в розмірі 140 руб. 30 коп. і вимагав передачі всієї річної суми, призначеної громадою на освіту, а саме 415 руб. 72 коп. Ймовірно, освітянин остерігався того, щоби не трапилося нецільового використання шкільних грошей, а також пов'язаних з цим можливих затримок. Після тривалого протистояння учитель від волосного старшини отримав усю суму на училище, однак, як зазначив мировий посередник, на це не було законних підстав. Адже, відповідно до пункту восьмого правил міністерства народної освіти щодо надходження, зберігання та видатків училищних коштів, гроші сільської чи волосної громади передавалися утримувачу навчального закладу частинами, згідно кошторису [168, арк. 10].

Рівень освітніх послуг які надавали сільські школи в Правобережних губерніях у значній мірі залежав від фінансових можливостей громади та зацікавленості їхніх представників у органах самоврядування. На освіту із

волосного чи сільського бюджетів виділялися гроші передусім на заробітну плату вчителю, побудову та обладнання навчального приміщення, його освітлення, обігрів. Як вказує історик І. Коляда, фінансове становище сільського вчителя в цей час перебувало на найнижчих щаблях матеріального добробуту серед робітників розумової праці. Їхня заробітна плата коливалася в перші пореформені роки від 30–120 руб. на рік, наприкінці XIX ст. оклад зріс до 240–300 руб. на рік, проте в порівнянні з оплатою праці вчителя в місті, який отримував 528 руб. на рік, оплата сільського учителя була майже вдвічі меншою [458, с. 65]. Історикиня О. Драч наголошує, що найбільше від недофінансування страждали саме освітяни церковно-парафіяльних шкіл, оскільки фінансувалися коштом сільських громад, що не могли запропонувати гідної оплати праці вчителю. Так у деяких школах церковно-парафіяльних школах Подільської губернії в другій половині XIX ст. 500 учителів отримували від одного до п'яти рублів на місяць [408, с. 49].

Дійсно, проблема з недофінансуванням освіти на селі, особливо на церковно-парафіяльні була поширеною в багатьох громадах. Так, якщо наприкінці XIX – на початку XX ст. із волосного бюджету для училища надавалося приблизно 300–400 руб. на рік, то на церковно-парафіяльну школу – 70–100 руб. на рік. Для останніх у цю суму закладалися ледь не всі шкільні потреби. До прикладу, у с. Спичинці Літинського повіту на Поділлі для утримування церковно-парафіяльної школи громада виділила 120 руб., у які внесли: оплату праці вчителю, на обігрів приміщення, купівлю письмового приладдя. І навіть такі витрати селяни вважали «надмірними», тому просили в наглядача їхнього навчального округу, як «компенсацію», хоча б призначити їм кваліфікованого учителя замість їхнього дяка [13, арк. 18, арк. 68, арк. 77].

Ще менші суми становили видатки із сільських бюджетів на школи грамот, громада оплачувала лише діяльність учителя, рідше закупівлю книг, чи утримування будинку. З опису діяльності школи грамоти в 1891 р.

у с. Кожухівці на Поділлі дізнаємося, що на утримання учителя сільський сход погодився виплачувати 30 руб. на рік. Того ж року селяни вирішили доплатити 40 руб. на побудову просторішого і світлішого приміщення поруч із будинком псаломщика, оскільки існуючий дім був затісний і темний для проведення уроків [13, арк. 82]. Рівень освітніх послуг школи був низьким, що й самі селяни усвідомлювали, адже жоден з учнів так і не склав успішного іспиту на отримання пільги по військовій повинності. Для підняття престижу школи громада в 1893 р. погодилася виділяти 100 руб. на утримування вчителя і 20 руб. на опалення, у такий спосіб у школу вдалося запросити кваліфікованого учителя, а сам заклад здобув статус церковно-парафіяльної школи [13, арк. 122].

Окрім видатків на побудову шкільних приміщень, оплату праці вчителю відповідної категорії, селяни досить часто мали забезпечити останнього й квартирою для проживання, на що вони скаржилися вищому керівництву. Так, у м-ку Шпола в 1903 р. для будівництва квартирного будинку учителям двокласного училища потребувалося 3 000 руб., на які з волосного бюджету виділили лише 300 руб. Решта суми компенсувалася казенним коштом, однак, як видно із селянських звернень, мешканці волості обурювалися й цим витратам, а члени сходу скаржилися, що старшина і писар тиснули на них і змусили підписати «приговор» [154, арк. 1].

У звіті Подільської єпархіальної училищної ради за 1887 р. зазначалося, що однією з причин відмови селянами утримувати церковно-парафіяльні школи, окрім дорожнечі, була низька ефективність навчання. Так, за спостереженнями священників Літинського повіту, переважна більшість учнів, які припиняли займатися в школі на тривалий час, або ж на канікулах, втрачали навички читання і письма. Тому їхні батьки справедливо вважали навчання дітей безрезультатним. Задля запобігання зниження рівня освіти єпархіальна училищна рада наказувала видавати

учням на період канікул книги зі шкільної бібліотеки, аби ті практикувалися вдома [13, арк. 9].

В отриманні якісної освіти більше щастило селянам тих волостей, яким допомагали благодійники. Головним чином меценати фінансували побудову приміщень для шкіл, адже більшість шкільних приміщень були не пристосовані для навчання. Школи розташовувались, у кращому випадку, у будинках священників, чи сільських хатах, гіршим варіантом були церковні сторожки, сирі, темні, без належного освітлення приміщення, де підривали своє здоров'я діти і вчителі [407, с. 132; 460, с. 254]. Високий рівень допомоги для сільських шкіл з боку приватної ініціативи зазначає дослідниця І. Петренко на Лівобережній Україні, де до пожертв долучалися як і великі землевласники, нащадки козацької старшини, так і сільські священники і навіть підприємці-іновірці [521, с. 108]. На Правобережній Україні, де серед поміщиків переважали католики, співчуття великих землевласників до освіти селян, зокрема церковної, не було поширеним. Однак зустрічалися випадки грандіозних пожертвувань на сільські школи іновірцями-поміщиками. Так, громади сіл Козачівки, Москалівки та Демидіївки Браїлівської волості Вінницького повіту Подільської губернії в 1870 р. виявили бажання відкрити два однокласних училища та сільську школу в межах своїх громад. Врешті реальна оцінка своїх фінансових можливостей призвела до того, що сходи прийняли рішення обмежитися одним однокласним училищем у волосному містечку Браїлові. Для цього селяни на волосному сході постановили звести навчальне приміщення та витратити із громадського бюджету 150 карбованців на рік. Однак збудувати таке приміщення селяни так і не змогли. Допомогти селянам визвався власник м-ка Браїлова барон Карл фон Мекк, котрий 1873 р. пожертвував під школу двоповерховий кам'яний будинок у с. Москалівці. На першому поверсі розташували навчальний клас, вітальню та кімнату сторожа, на другому – житлові кімнати для учителя. Зі свого боку селяни волості зобов'язалися

виплачувати педагогу заробітну плату в розмірі 400 руб. на рік. Заклад отримав статус народного училища, попечителем Київського навчального округу був висланий кваліфікований учитель Г. Золотов, крім нього в школі ще викладав вчитель співів з оплатою 50 руб. Діти усіх трьох громад волості мали право навчатися безкоштовно, учні з інших волостей здійснювали оплату у розмірі трьох карб. на рік. Окрім цього, меценат допомагав у забезпеченні школи освітленням, обігрівом та навчальним реманентом. Врешті, навчальний заклад подавав великі надії, розвивався і в 1902 р. отримав статус двокласного народного училища і, у зв'язку з цим отримав фінансування з державної скарбниці в розмірі 1000 руб. на рік [562, с. 37–38].

Так, тривалий час забезпечення початкової освіти для своїх дітей здійснювалося селянами Правобережних губерній через органи самоврядування. Розділяти цей фінансовий тягар із земствами селянські адміністрації поступово розпочали після набуття чинності «Положення про управління земським господарством у дев'яти західних губерніях», включно з Київською, Подільською та Волинською з 1904 р. [237]. У підпорядкуванні спрощених земських установ на Правобережжі, що діяли впродовж 1904–1911 рр., опинилися медична та освітня галузі, на які вони виділяли близько 50% своїх витрат [512, с. 12]. Значні суми надходили на розвиток початкової освіти, зокрема на церковні школи – 100 тис. щорічно. Так, Київське губернське земство щорічно виділяло 120 тис. руб. [178, арк. 28]. Подільське в 1904 р. асигнувало 117 тис. руб., із яких саме на школи грамот надійшло близько 15 тис. руб. У такий спосіб земці намагалися підняти рівень освітніх послуг у останніх, перетворивши ці школи хоча б у церковно-парафіяльні [555, с. 78]. Також земства асигнували кошти на утримання народних училищ. На прикладі прибутково-видаткової книги Рачковського двокласного народного училища порівнюємо розмір річних надходжень від земства та волості. Так, в 1909 р. від волосного правління Рубанської волості Брацлавського повіту

на Поділлі надійшло 1055 руб., від повітового земства – 650 руб. Виплати здійснювалися щомісячно, у розмірі 105 та 65 руб., із серпня волость стала виплачувати по 106 руб. на місяць [3, арк. 1–25]. Отже, із земських асигнувань на одне народне училище припадало близько 40% від необхідної навчальному закладу суми, решту надавали волосні й сільські правління із громадських бюджетів.

Скористатися підтримкою земства забажали жителі с. Пиляківки Кам'янської волості Чигиринського повіту на Київщині в 1907 р. Вони просили у єпархіальної училищної ради передати їхню церковно-парафіяльну школу в підпорядкування земству, щоби її забезпечували субсидіями на: закупівлю підручників, навчального і письмового реманенту, опалення, освітлення. У «приговорі» сільського сходу зазначили, що у випадку незгоди передачі й вимоги повернення виділених єпархіальною радою на будівництво школи 800 руб., селяни зобов'язуються гроші повернути. Єпархіальна рада постановила тимчасово школу зачинити, а саме приміщення відчужити в сільській громаді, доки та не сплатить 800 руб. [178, арк. 1–2]. Отже єпархіальні училищна рада стала поступатися земствам школами, адже не могла забезпечити належної фінансової підтримки своїм навчальним закладам. Так, у 1907 р. на з'їзді шкільних діячів Подільської єпархії було встановлено розмір річного бюджету церковно-парафіяльної школи всього лиш у сумі 495 руб. [554, с. 31–32], яка насправді, при найскромніших підрахунках, могла покрити лише третю частину витрат на освітні та господарські потреби школи.

Водночас, у тих губерніях, де функціонувало всестанове земське самоврядування, що забезпечувалося в основному коштом селян, з мирського збору, земства швидше сприймалися як додатковий фінансовий тягар. І. Верховцева вважає, що земська бюрократія навпаки була «гальмом розвитку» селянського добробуту, зокрема освітнього та культурного сектору, адже замість фінансування останнього, селяни

сплачували земський збір [368, с. 22]. Проте історики І. Коляда та І. Жиленкова підкреслюють важливу роль земств у справі покращення матеріального становища шкіл на селі, а також їхній внесок у розвиток системи освіти. Зокрема, зазначають на їхній важливій ролі в залученні різних верств суспільства до благодійної справи на користь сільських навчальних закладів [460, с. 256]. Зрештою, варто погодитись із думкою істориків І. Коляди та Т. Ковальчук, що (не)успішність освітньої діяльності земств на селі була різною, залежно від регіону, навіть у масштабах однієї губернії, де відзначалися більш продуктивні в освітній сфері земські управи [461, с. 214–215]. Так, встановлення земського самоврядування на Правобережних губерніях відбулося лише в 1911 р. та проіснувало до 1917 р., звісно за такий короткий проміжок часу земці не зуміли вивести на належний рівень забезпечення та контролю низки сфер у регіоні, у тому числі освітню.

Ще одним джерелом просвітництва на селі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. стали бібліотеки. Ініціативу в створенні яких проявляли як і вчителі, так і самі селяни. Так, сім волосних правлінь Летичівського повіту Подільської губернії в 1900 р. направило залишки від асигнованих у 1899 р. для облаштування церковних шкіл сум (628 руб. 21 коп.) на облаштування сільських бібліотек. По такий дозвіл волосні керівники звернулися до губернського в селянських справах присутствія. Інспектор народних училищ Подільської губернії, посилаючись на інструкцію для народних училищ, вказував, що залишки асигнованих сум по закінченню року перетворюються на запасний капітал цих навчальних закладів. Однак у випадку необхідності можуть бути використані з дозволу того ж навчального керівництва на непередбачувані екстрені витрати. Інспектору імпонувала ідея з облаштуванням бібліотек, тож він підтримав цю ініціативу, а губернське у селянських справах присутствіє дало такий дозвіл [101, арк. 119]. Очевидно, що створення бібліотек не було першочерговою потребою сільської громади, тому такі випадки

зустрічаються не часто. Однак показовою стала ініціатива волосних правлінь Летичівського повіту, яка свідчить, що просвітницька робота мала місце в селянському самоврядуванні. Так, у цей час бібліотеки були й у інших селах, наприклад у с. Млієві Київської губернії існувала земська бібліотека, у якій нараховувалося 558 книг, у м-ку Жашків, що було волосним центром, у Таращанського повіту Київської губернії в бібліотеці нараховувалося 616 книг [380, с. 36].

Окремий напрям, яким опікувалося селянське самоврядування стосувався церковних справ. Із встановленням на Правобережжі влади Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст., православне духівництво набуло статусу привілейованого стану, що не оподатковувалося, а кожний приход мав право щонайменше на 33 десятини землі, котру мали допомагати церкві обробляти парафіяни. Церковний наділ не був власністю священника тому й не переходив у спадкове володіння до його дітей, а користування ним відбувалося лише за умови несення духівником служби в парафії. Земельний наділ розподілявся між усіма служителями церкви, навіть та земля яка була понаднормовою. А понаднормові наділи мали місце, адже, як зазначає історик В. Тацієнко, лише на території Київської єпархії напередодні Селянської реформи 1861 р. понаднормові наділи мали понад 60% парафіяльних церков, водночас у 23 церквах було по 100–150 дес. землі [576, с. 110]. До 1868 року діяло «Положення...» 1848 р., що зобов'язувало селянство нести трудову повинність на користь церкви. У 1868 р. таку замінили грошовим збором, поземельним, який йшов на рахунок єпархії, а звідти розподілявся на виплати священникам [576, с. 110].

Оклад, який отримував сільський священник і його причт був мізерний і недостатнім для забезпечення потреб сім'ї. Так, за штатом 7-го класу зі скарбниці на утримання церковнослужителів у 1842 р. виділялося 116 руб. на рік [397, с. 50]. Ця сума в другій половині XIX ст. зросла і коливалася в межах 110–180 руб. на рік для священника, дяк отримував від 40–80 руб.,

паламарі і проскурники – 24–32 руб. [384, с. 12]. З огляду на ту обставину, що духівник мав утримувати, окрім себе, свою сім'ю, а також дати освіту сину/синам, аби ті могли продовжити пастирську справу, настоятель парафії потребував не менше 400 руб. на рік [384, с. 16]. Також, не великі кошти від держави отримували й інші служителі причту, що в сумі на всіх, у тому числі й зі священником, становили 300–400 руб. в рік. Так, 1875 р. причт парафії церкви Покрови Богородиці у с. Врублівці Баговицької волості Кам'янецького повіту Подільської губернії отримав зі скарбниці 404 руб., а в наступному році – 366 руб. [250, с. 4].

Покращувати своє фінансове становище селянський священник міг із так званих «требів» – оплат за релігійні послуги (весілля, хрестини, похорони), та в умовах сільської парафії й вони складали незначні суми. Тому, аби мати змогу виживати, сільські священники вели господарство, сіяли зерно, садили городину, тримали пасіки та худобу, птицю. Зайнятість сільського пастиря в господарстві в сучасників викликала різні думки. Так, противники сільськогосподарського способу життя священників вважали, що ця праця є «непрестижною», вона відволікає думки пастиря від читання, проповіді, а рука його «загрубіває» для письма. Прихильники, навпаки, наголошували, що чесна праця нікого не може принизити, а труд священника на землі лише зближував його зі своєю паствою [515, с. 22]. Та поки тривала дискусія на сторінках церковної преси про престижність участі в сільському господарстві селянського священника, для тих духівників, що перебували в фінансовій скруті, питання про доцільність їхньої праці на землі навіть не поставало. Так, на сторінках «Вісника Південно-Західного краю» зустрічаємо опис скрутного матеріального становища сільського православного духівництва на Правобережжі [274, с. 356–359; 270, с. 34–43], зокрема про труднощі з наданням елементарної освіти своїм дітям йшлося: «Дружини та дочки священників через свою бідність і пригнічення, не мали можливості навчатися; мало хто з них знав

слов'янську абетку й не вміли розмовляти російською мовою...» [271, с. 211].

Поліпшити матеріальне становище сільського причту було покликане «Положенням про парафіяльні попечительства при православних церквах» від 2 серпня 1864 р. [235]. У сільській місцевості при кожній парафії були утворені попечительства на чолі із священником, обов'язковими членами вважалися церковні старости та волосний старшина (якщо до приходу належало декілька волостей, то членами попечительств вважалися усі волосні старшини), а також інші поважні селяни громади. В такий спосіб, утворювали свого роду благодійний фонд при церкві, повноваження якого окреслювались: контролем належного стану церкви та причтових приміщень, церковно-парафіяльних шкіл, лікарень, збором коштів для їхнього ремонту чи побудови, а також наданні допомоги бідним, малозабезпеченим членам громади, нагляд за громадським кладовищем та організацію поховань для незаможних селян приходу [431, с. 77–85]. Попечительський фонд був у розпорядженні голови – священника, який, звісно, не міг ними користуватися на особисті потреби, проте міг застосувати, передусім, на облаштування храму і причтових приміщень.

Найближчим джерелом надходжень до попечительств законодавець визначив добровільні пожертви парафіян, а щодо зборів поза межами парафії потребувався спеціальний архієрейський дозвіл, що видавався лише по трьох пунктах, а саме пожертвування: на користь церкви; на користь причту; на побудову школи чи благодійної установи. Якщо цих коштів було недостатньо, у пункті шостому цього положення дозволялося організувати спеціальний грошовий збір одноразовий, чи постійний, грошовий і натуральний, для виплати причту, витрат на інші церковні потреби [235, с. 690].

Цим указом узаконювалася система утримування церкви і причту, що в сільських громадах де-факто функціонувала. У середовищі селянства ще з кріпацьких часів побутували переконання, підтримуване на законодавчому

рівні («Положення про забезпечення православного духовенства землею, будинками і одноразовою допомогою» 1842 р.) [233, с. 777; 202, с. 780–783], у тому, що вони мусли забезпечити не лише створення і утримання храму, а й засобами існування свого пастиря та всю його сім'ю. Так, селяни збиралися на толоки декілька разів на рік, аби допомогти священику обробити землю: зорати, засіяти, зібрати, повозити та змолотити зерно, покосити сінокіс. Так, з літопису священика вже згадуваної церкви в с. Врублівці дізнаємося, що між пастирем та його паствою існувала усна домовленість про виконання ними половини земельних робіт у господарстві священика безкоштовно і половини по найму [250, с. 5]. Тяглисть цих традицій у 1880-х р. описував письменник І. Нечуй-Левицький у повісті «Старосвітські батюшки і матушки» [325, с. 88–116].

Однак, одна справа, коли громада надавала добровільно такі послуги «своєму» священнику «династійному», оскільки в селах притримувались традицій наслідування дітьми священика його пастви [446, с. 18]. І зовсім по-іншому ставилися селяни до призначених єпархіальним синодом «чужих» їм духівників. Подекуди селяни опротестовували призначення священників, про що йшлося в «приговорах» сільських, чи волосних сходів. Так, жителі с. Красноліси Малополовецької волості Васильківського повіту Київської губернії в 1914 р. постановили на сході клопотати в духовній консисторії щодо заміни священика у їхніх парафії. Того ж року Липянський сільський сход на Київщині в «приговорі» громадського сходу висловив невдоволення і побажання замінити священника [195, арк. 1–2]. Випадки заміни, чи переміщення духівників у сільських парафіях мали місце й раніше, у другій половині XIX ст., про що свідчить заява єпархіального Синоду, що поширювалася в пресі в 1887 р. У ній йшлося про заборону сільським і волосним сходам втручатися в справи церковного управління [433, с. 47]. Однак переконання громади в тому, що

вона може впливати на внутрішні процеси у свої парафії, з часом лише міцнішало.

Бажання сільської громади допомогти священику в його господарських справах залежало від їхніх стосунків, авторитету пастиря. Саме останнє ставало вагомим фактором, що впливав на (не)дружні взаємини прихожан із духівником. Як зазначає дослідниця Ю. Хитровська, наприкінці XIX – на початку XX ст. офіційне віросповідання переживало глибоку кризу, що проявлялася в недовірі парафіян священику, поширені ідей атеїзму, відході від православ'я до сектантських релігійних напрямів [584, с. 27]. Хоча така тенденція мала місце, здебільшого, у містах і промислових центрах, на селі підриив авторитету священика, передусім, був пов'язаний із невдоволенням поведінкою конкретного пастиря, а не церквою загалом. Ю. Хитровська наводить низку випадків, коли священики розпочинали сварки із селянами через їхнє небажання платити встановлену духівником суму за «треби», приклади зловживання духівниками спиртними напоями та ведення ними розпусного способу життя. Таким священнослужителям на селі були не раді, на них писали скарги в консисторію, відбирали ключі від храмів, навіть завдавали важких тілесних ушкоджень. Подекуди, позицію сільської громади проти священика підтримували і представники селянського самоврядування. Так, в 1892 р. у Канівському повіті Київської губернії сільський староста с. Питальники, очоливши сотню прихожан, обурених хабарництвом церковного кліру, увірвався в церкву після обідньої служби, відібрав гроші, зібрані під час літургії, і розплатився ними із церковним сторожем за службу. За такий вчинок старосту села відсторонили від служби і взяли під арешт, однак гроші повернути таки не вдалося [585, с. 38–39].

У випадку, коли члени парафії не бажали допомагати обробляти господарство священику, йому надавали допомогу вигляді певної частки продуктів харчування. Найчастіше практикували виплат священику зерном із запасних сільських магазинів, однак і цей спосіб був

недосконалим. Так, селяни с. Жуківці та с. Сідава Великожмеринської волості на Поділлі в 1861 р. вчинили, на їхню думку, «акт правосуддя», забравши із священницького поля дев'ять снопів жита. Як пояснював у рапорті волосний старшина, громади виділили пастирю із запасного магазину 66 пудів і 30 фунтів зерна, яке, на думку селян, священник мусив повернути, адже він невдовзі збирався покинути своє місце служби. Духівник запевняв, що зерно він отримав на утримання причту й повертати не зобов'язаний. Згодом священник перевівся до іншої парафії, а селянству знову довелося надати громадське запасне зерно новому пастирю [5, арк. 57].

Окрім натуральної повинності у вигляді роботи чи продуктів на користь сільського причту, громади зі свого бюджету виділяли гроші на побудову і ремонт храмів, капличок, їхнє наповнення, побудови причтових приміщень [58, арк. 2, арк. 10–12; 120, арк. 14]. Ці суми коливалися залежно від потреб парафії, її розмірів. Так, за матеріалами видатків із волосних і сільських громадських фондів Київської губернії на побудову та утримання храмів виділялося в 1899 р. 31 461 руб., а в 1900 р. – 41 682 руб., відповідно на утримання церковних старост і сторожів – 38 513 руб. і 39 399 руб., на утримання причтових «позаштатних» церков – 667 руб. і 788 руб. У порівнянні з видатками із сільських управ, волосні витрачали значно більші суми на церковні потреби. Так, з Макарівської волості Київського повіту в 1904 р. на потреби місцевих парафій волості, яка включала в себе два містечка, 22 села і 15 хуторів, з мирського збору виділили 605 руб. 25 коп. на утримання церковних старост, сторожів і паламарів [39, арк. 30]. Водночас сільський сход с. Бакоти Грушецької волості Подільської губернії в 1893 р. на утримання церковного старости виділив 10 руб. із мирського збору, а послуги церковного сторожа врахував як натуральну повинність [51, арк. 14]. Удвічі більше спромоглася заплатити Михайлівська сільська громада однойменної волості Ушицького повіту Подільської губернії і виділила церковному

старості 20 руб. на рік. Однак на утримування губернського духовенства, яке збиралося із селян разом із казенними зборами, ця громада в 1885 р. сплатила 250 руб. Серед селян цю суму розподілили наступним чином: із тяглових дворів по 3 руб. з кожного, з піших по 1 руб. 96. коп., з напівпіших – 50 коп., з огородників – 39 коп. [56, арк. 6–7]. Із видаткової книги Іванковецької сільської громади Пашковецької волості Проскурівського повіту Подільської губернії дізнаємося, що в 1904 р. церковному старості платили 20 руб. на рік., стільки ж отримувал церквний сторож [57, арк. 9; 256, с. 165].

Очевидно, що коштів у сільських громадських бюджетах вистачало передусім на оплати послуг церковного старости та сторожа. А витрати на церкви, каплиці, їхнє оздоблення та ремонт потребували значних інвестицій, до яких члени парафіяльних попечительств залучали меценатів, організували збір пожертв за межами парафії. У цьому процесі не останнє місце посідав волосний старшина. Він, як представник громади, авторитетний селянський посадовець, сприяв організації таких зборів, брав участь у перемовинах із потенційними жертводавцями, закликав громаду до толок на будівництво, чи ремонтні роботи в храмах.

Селянське самоврядування опікувалося охороною здоров'я: надавало доплати сільським фельдшерам, опікувалося будівництвом лікарень, чи медичних пунктів, організацією віспощеплення, оплачувало лікування для незаможних членів громади відповідно до указу сенату від 1877 р. «Про відповідальність волосних громад за лікування в лікарнях неспроможних селян» [362, с. 282].

У другій половині ХІХ ст., до запровадження земств, на Правобережжі України лікарська справа залишалася у відомстві Міністерства державного майна та Приказів громадського попечительства (створених у Російській імперії ще 1775 р.) [587, с. 108]. Тут діяло положенням про медичну частину 1851 р., згідно з яким у кожній губернії запроваджувалася посада головного лікаря, губернія поділялася на лікарські округи, які часто

співпадали з межами повіту. Керівництво лікарського округу призначало в кожний волосний центр фельдшера, віспощеплювача та повивальних бабок [207, с. 182]. Однак ця норма існувала на папері, а фактично опорними пунктами медичної допомоги були міста, повітові центри. Наприкінці XIX ст. медицина в Південно-Західних губерніях розвивалася дуже повільно. Дослідниця народного акушерства О. Боряк зазначає, що лише наприкінці XIX – на початку XX ст. законодавчо закріплювалася вимога відкрити в кожному повіті хоча б 3–4 фельдшерських пункти [350, с. 56]. За даними дослідників О. Ціборовський та В. Сорока в 1881 р. лікарів у Київській губернії було 43, у Волинській – 141, Подільській – 43, а фельдшерів на Київщині – 79, Волині – 180, Поділлі – 123. У порівнянні цих даних із відомостями з губерній, де функціонували земства, вони помічають різницю. Так, більше медичного персоналу було в Харківській губернії в 1881 р. – 142 лікарі і 256 фельдшерів, у Херсонській відповідно – 81 і 172 [587, с. 110]. Позитивні зміни в медичній сфері на початку XX ст. дослідники пов'язують із запровадженням земств. Так, у Київській губернії сільська (в 1904 р.) і міська (в 1905 р.) лікарські частини перейшли в підпорядкування земства. Спостерігалось збільшення кількості лікарських округів (у Київській губернії – з 43 до 63 дільниць) та зростання чисельності медичного персоналу. Така ж кількість округів була утворена в Подільській та Волинській губерніях, по 66 у кожній [586, с. 51].

Відомості про стан медичної справи в селах Правобережних губерній зустрічаємо у звітах чиновників. Так, Київське губернське в селянських справах присутствіє наприкінці XIX ст. оцінювало стан сільської медицини як задовільний. Тут, замість одного лікаря на повіт, яких нараховувалося два, а в Радомишльському повіті три. Окрім цього, у всіх волосних центрах облаштовувалися медпункти і утримувалися фельдшери та аптеки [98, арк. 11]. Однак, віддаючи належне тому, що кількість лікарів у повітових містах дещо збільшилася, на стані волосних медичних пунктів це ніяк не могло позначитися. Адже, з огляду на велику кількість жителів волостей,

що налічувала понад 20 тис. осіб., наявність одного фельдшера на волость навряд чи можна назвати «задовільним», чи бодай достатнім для забезпечення медичних потреб селян.

На бажання лікарів служити в сільській місцевості також впливали умови та оплата праці. Розташуванням амбулаторії, пошуком житла для фельдшера та іншими організаційними справами опікувалося волосне керівництво. Найпростішим варіантом для розміщення лікарні, за умови відповідного асигнування з губернського розпорядчого комітету, ставала оренда приватних будинків. Так, між губернським розпорядчим комітетом, в особі повітового виконавця, та орендодавцем укладався контракт, у якому описувався стан будинку, умови та термін оренди, оплата [47, арк. 4–6]. Зі свого боку, волосне керівництво виступало своєрідним посередником, надавало рекомендаційну довідку про власника та стан його майна. У 1904 р. волосний старшина Стрижавської волості Вінницького повіту на Поділлі надав довідку жителю м-ка Стрижава Сими Гробману, що він дійсно був жителем волості, володів у містечку житловим будинком, який передавав під облаштування лікарні. Окрім цього, орендодавець додатково застраховував майно на три роки, сплативши суму в розмірі 500 руб. [12, арк. 3].

Отже, утримування лікарень та виплати їхнім працівникам здійснювалися з казни, однак їхнє часткове забезпечення покладалося на селянські громадські бюджети. Так, в 1889 р. у Київській губернії майже всі фельдшери отримували зарплату від скарбниці, а із селянських бюджетів медикам доплачували квартирні гроші, виділяли кошти на закупівлю ліків, у середньому – 50 руб. на рік, на щеплення від віспи – 100 руб. на рік [98, арк. 8]. До прикладу, видатки на медичні потреби із волосного бюджету Макарівської волості на Київщині в 1904 р. склали 166 руб. 99. коп. на рік. Цікаво, що у цей самий час волость оплатила на церковні нужди 605 руб. 25 коп., на супровід арештантів 520 руб., на утримання арештантських приміщень та станових квартир 201 руб. 12 коп.

Як бачимо, у порівнянні з обов'язковими повинностями, медичні витрати були не в пріоритеті, й отримували чи не найменше фінансування з громадського фонду, навіть утричі менше, ніж на духовні потреби [39, арк. 28–29]. Очевидно, що навіть самі члени сільських громад не приділяли належної уваги стану своїх аптек і медичних пунктів, що проявлялося в затримці фінансування ними цієї галузі [139, арк. 2–5].

Окремою проблемою для громади була оплата селянських лікарняних у міських лікарнях, особливо це стосувалося південних губерній, куди часто на сезонні заробітки вирушали селяни з Правобережної та Наддніпрянської України. Так, члени громади, що працювали і проживали за межами волості (тимчасово, чи постійно) і зверталися за медичними послугами в містах, і не могли оплатити свого лікування, переадресовували рахунок на волость. Вивчаючи становище сільських робітників, історик І. Десятніков фіксував поширену практику в міських лікарнях, коли поліцейські дільничі забирали паспорти і посилали рахунки на відповідну суму у волость [401, с. 168]. В одній зі своїх алегорій сільський писар Оправхата зазначав, як, видаючи паспорт, волосний старшина наголошував, аби селяни паспорта берегли, не губили, і ні в якому разі «не сміли попадати до лікарень», щоб із волості потім не стягували лікарняних виплат [277, с. 2–3]. Та, у випадку накопичення таких, волосні правління вдавалися до стягування лікарняної заборгованості із родичів боржників, шляхом продажу рухомого, чи нерухомого майна, звісно, якщо ті не належали до категорії малозабезпечених членів громади [116, арк. 41]. Тому селяни, котрі хворіли на заробітках, віддавали перевагу самолікуванню, що призводило до високого рівня смертності та поширенні хвороб серед робітників. Аби вплинути на загрозливу ситуацію в регіоні, Херсонська земська управа в 1892 р. клопотала перед Міністерство внутрішніх справ повідомляти селянам, що вони можуть розраховувати на медичну допомогу і повинні, у випадку захворювання, звертатися до лікарень [414, с. 171]. Проте, звернення селян до лікарень не почастишали. Із 41-х осіб-боржників, котрі

не сплати за отримані послуги в земських лікарнях Київської губернії за період 1893–1905 рр., до селянського стану належало всього лиш десятеро, сумарна заборгованість яких становила 60 руб. 71 коп. із 264 руб. 13 коп. [48, арк. 3–4].

До обов'язків селянських органів самоврядування входив нагляд за незаможними, хворими, осиротілими, старими членами громади відповідно до пункту 6 статті 179 «Положення 1861 р.» [236, с. 166]. У 1889 р. Київське губернське в селянських справах присутствіє зазначало, що обов'язок догляду за каліками, хворими, старими та немічними членами громади не зустрічає співчуття в односельчан. Таких опік було зовсім мало, на всю губернію становили лише чотири при волосних установах. Цікаво, що таку ситуацію місцеве селянське управління пояснювало тим, що зовсім збіднілих селян у їхніх громадах не було, а найбільшій селянин мав свій «куток» і мінімальний заробіток для існування. Тому поміж сільського населення злиденних було значно менше, ніж серед міського [98, арк. 8].

Богадільні, що перебували під опікою повітових попечительств, чи земств на початку ХХ ст., були відчинені і для селян. Левову частку фінансування таких установ, як доводить на прикладі Подільської губернії дослідник Ю. Сербалюк, здійснювали жертводавці. Та крім благодійників, до утримання закладів опіки залучали кошти з місцевих громадських бюджетів. Ю. Сербалюк вказує, що для забезпечення Довжоцького дитячого притулку-богадільні для селян кошти стягувалися з семи волостей Кам'янець-Подільського повіту [553, с. 85].

Щодо піклування про сиріт у селах практикувалася передача опікунських прав одному з членів громади, передусім родичам сироти, або ж іншим бажаючим стати опікуном. Особа, що бралася дбати про сироту до виповнення її повноліття, набувала право розпоряджатися її майном. Адже, як вважали члени громади, утримання сироти мало бути компенсоване опікуну у відповідному обсязі. Волосні правління вели

книги, у яких фіксувалося сирітське рухоме та нерухоме майно, про прийом якого опікуни надавали розписку; там же відмічалися способи зберігання та витрат прибутків від сирітського майна. Київське губернське в селянських справах присутствіє в 1885 р. видало циркуляр, відповідно до якого всі кошти, які належали сиротам, мали зберігатися у сільському банку [98, арк. 7]. Однак така постанова в більшості волостей порушувалася, а гроші, що належали сиротам, передавали опікунам, або надавали односельчанам, як позику під відсотки. Інколи ці суми були не малими, так, у Гусаковській волості сирітських грошей у волосній касі нараховувалося 6679 руб., а в Богачевській – 5050 руб. У процесі такого вільного розпорядження сирітськими капіталами траплялися випадки зловживання. Так, у Білоцерківській волості мати сироти – опікунша на 1000 руб. сирітського капіталу, побудувала будинок і записала його на ім'я свого нового чоловіка. А в Пшеничківській волості Київського повіту сирітське майно, з дозволу общини, опікуни продавали з метою покриття витрат на утримання дитини [98, арк. 7]. Продаж речей сиріт, відповідно до постанови від 1 лютого 1887 р. «Про порядок відчуження майна малолітніх селян», дозволявся за рішенням сільського сходу [209, с. 99]. Оскільки голос захисту за сиріт подавати було нікому, майно малолітніх селян розпродували їхні опікуни. Внаслідок чого, із набуттям повноліття, селянські сироти не діставали батьківського спадку.

Соціальна сфера роботи селянського самоврядування виявлялася чи не найважливішою для забезпечення благополуччя та добробуту сільських громад. Адже розвиток освіти, медицини, захист слабких членів громади є ознакою культурного поступу суспільства. Проте говорити про розвиток освітнього чи медичного напрямів на селі в другій половині XIX ст. не доводиться. Перед селянами поставали виклики економічні, і життєвонеобхідними вони справедливо вважали питання земельні, податкові, викупних платежів. До навчання дітей селяни ставилися скептично, заощаджували на медичному обслуговуванні, а справи з

опікунством покладали на плечі родичів осиротілих селян. Дещо змінилося на селі сприйняття ролі освіти наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., чому, ймовірно, посприяла зміна поколінь, де вільні, не знаючі панщини селяни, побачили в навчанні можливість покращення соціального статусу й заробітку. Збільшилася кількість церковно-парафіяльних шкіл, як основних навчальних закладів на селі. Також на початку ХХ ст. покращилося медичне забезпечення селян, збільшилася кількість медичних дільниць, у кожній волості перебував лікар, фельдшер. Даний прогрес пов'язуємо із залученням до фінансування медичної сфери утворених на Правобережжі земств. Звісно, вагомим був внесок органів селянського самоврядування в діяльність навчальних, медичних закладів, церков. Та зрештою, не зважаючи на зовнішні чинники, будівництво школи, медпункту, храму, їхнє матеріальне забезпечення цілком залежало як від ініціативи самих селян, їхнього фінансового стану, так і від особистого бажання керівників самоврядних структур.

Висновки до розділу

Фінансова діяльність установ селянського самоврядування в основному полягала в зборі мирських коштів і казенних податків. Також установи складала кошториси – фінансово-планові документи, які враховували усі необхідні видатки для виконання громадою покладених на неї обов'язкових та не обов'язкових повинностей.

Крім фінансової роботи, установи самоврядування відповідали за організацію натуральних повинностей, що становили вагому частину селянських зобов'язань. Загалом, натуральна повинність сприймалась селянами негативно, як будь-який безоплатний тягар, а виконання робіт відбувалося без особливої ініціативи і, здебільшого, без належного контролю якості виконання з боку органів самоврядування. Зокрема невдоволення в селян викликало те, що вони були змушені покидати

власні господарські справи та виконувати натуральні відробітки. Болісно реагували сільські громади на повинності, які ті виконували на користь армії, зокрема квартирну повинність. Проживання військових у будинках селян, чи в межах сільських громад створювало соціальну напругу, подекуди виникали конфліктні ситуації між солдатами та селянами на побутовому рівні, а інколи й між військовим керівництвом та представниками селянських адміністрацій. Незадоволеними залишалися й державні структури, робота яких забезпечувалася з селянського ресурсу. Механізм заміни натуральної повинності грошима перебував у компетенції волосних сходів, які могли запроваджувати додатковий мирський збір для оплати робіт. Однак такий «компроміс» виглядав досить цинічно стосовно селян, які, перевантажені грошовими зборами (викупні платежі, подушний податок, поземельний збір, «мирські» збори), не могли допустити зайвих витрат.

Важливою складовою селянського самоврядування виступав волосний суд. Компетенції селянських судів стосувалися понад 80% селянських тяжб, оскільки розмір предмету скарг, який розглядав суд, не мав перевищувати 100 руб. А селянські господарства здебільшого не перевищували зазначеної вартості. Негативними явищами волосного судочинства була його підпорядкованість селянському керівництву, через неграмотність і некомпетентність судових обранців, а також використання ними звичаєвого права, яке базувалося на прийнятих у тій чи іншій громаді традиціях. Поліцейська діяльність селянського самоврядування була нерозривно пов'язана із виконавчими функціями волосного й сільського керівництва. Зокрема, на них покладалося приведення в дію постанов суду. Селянські стражники – соцькі і десяцькі, хоча й не підпорядковалися безпосередньо органам свого самоврядування, при потребі надавали силову підтримку волосним старшинам і сільським старостам.

Соціальна робота селянських установ включала такі сфери, як освіту, культуру, медицину, а також опікування неповнолітніми, хворими та немічними членами громади. Дана діяльність була безпосередньо спрямована на забезпечення добробуту громад, однак рівень її виконання залишався невисоким. Обтяжені податками, натуральними обов'язковими повинностями, які покладала держава на виконання селян, останні не бажали зайве витратитися на свої медичні, чи освітні потреби. Тенденційно виняток становила релігійна сфера, утримання якої громади погоджувалися забезпечувати частіше.

Висновки

У висновках узагальнено, систематизовано та генералізовано авторські тлумачення, коментарі й інтерпретації з усіх розділів і підрозділів дисертації. Вони формуються у вигляді таких тез:

1. Опрацьована у процесі написання дисертаційного дослідження література, відповідно до загальноприйнятої в історіографії періодизації, поділена на три періоди: дорадянський, радянський і сучасний. Перші спроби вивчення селянського самоврядування здійснили «очевидці» запровадження Селянської реформи, які часто виступали й самими її розробниками, або державними посадовцями, чиновниками, публічними особами. Через це їхні праці переважно були не науковими, а швидше публіцистичними виданнями, що мали на меті проаналізувати проблему самоврядування селян і надати рекомендації щодо її виправлення. Водночас зустрічаються матеріали з цінними аналітичними даними, особистими спостереженнями авторів, які дозволяють простежити не лише думку певних верств суспільства, а й сам історичний процес впровадження реформи. Так, сучасники реформи селянського управління спершу позитивно оцінювали її результати, підкреслюючи наскільки необхідними були ці зміни. У пореформену добу дослідники стали критикувати недоліки Селянської реформи, зокрема, помітні недопрацювання у селянському самоврядуванні. Дослідження другої половини ХІХ – початку ХХ ст. можна умовно розділити на ті, що позитивно характеризували реформаторський курс Олександра ІІ, а отже й реформу селянського самоврядування; ті, у яких критикували ліберальні реформи взагалі, та ті, де реформування селянського сектору називали необхідним, однак не у тому вигляді, який запровадив царат. Причому в останніх недоліками селянського управління називали його надмірну залежність від державних органів влади, зокрема йшлося про вплив мирового посередника, несаможиттєвість волосного судочинства, невдалий адміністративний поділ (без урахування місцевих особливостей) на волості та сільські громади.

Дослідження, які здійснювалися істориками в радянський час, нами умовно поділено на два етапи: 1917–1956 рр. та 1956–1991 рр. Перша Світова війна та революційні потрясіння стали на заваді вивченню селянського самоврядування. Однак у 1917 р. науковець І. Чернишов опублікував дослідження, матеріали якого збирав ще напередодні війни. У ньому дослідник розглянув становище селянської громади після запровадження закону 9 листопада 1906 р., вплив на неї процесу виходу селян на хутори. Ця робота виступила єдиною у радянській довоєнній історіографії, об'єктом дослідження якої були сільські громади, їхнє господарство та управління. На наступному етапі, який розпочався із зміною внутрішньополітичного курсу на «десталінізацію» з 1956 р., історична наука урізноманітнила напрями досліджень, а наближення річниці Селянської реформи посприяло актуалізації аграрних студій. У цей час все більше істориків торкалися проблем звільнення кріпаків, аналізу викупних операцій, уставних грамот тощо. Повноцінним дослідженням історії самоврядування селян у Російській імперії стала дисертація А. Бондаревського. Зрештою його напрацювання лягли в основу монографії, присвяченої діяльності волосного управління на Правобережжі у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Узагалі у роботах істориків цієї доби, які стосувалися селянознавчої тематики, управління селян розглядалося з позиції класової боротьби, а їхні працівники зображувалися «агентами влади на селі». Звісно, така упереджена оцінка дещо спотворювала історичну дійсність. Наприкінці 1980-х рр. спостерігався зсув у напрямку надання позитивних відгуків діяльності органів селянського самоврядування, їхнього місця і ролі у соціально-економічних процесах на селі.

З розпадом СРСР вивчення історії Російської імперії, зокрема доби реформ Олександра ІІ, стало можливим як для вітчизняних, так і іноземних дослідників. Зокрема така нагода була спричинена наданням доступу до архівних матеріалів іноземним дослідникам. Тема аграрних перетворень в

Росії XIX ст. вийшла далеко за межі пострадянського простору, вивчалася у країнах Європи, Америки та Азії. Однак діяльність органів самоврядування, а тим паче Правобережних губерній України другої половини XIX – початку XX ст., не стала окремим предметом дослідження.

Тому більш репрезентативною у цьому плані є новітня українська історіографія. Становлення сучасного українського історіописання розпочалося у 1990-х рр. з впровадженням у історичну науку нових методів дослідження. У цей час на етапі державотворення дослідники стали поглиблювати знання з національної історії. Почав формуватися власний погляд на історію українського селянства, утворився окремий напрямок селянознавчих студій.

Спершу історія селянського самоврядування відображалася фрагментарно, в контексті вивчення Селянської реформи, участі органів самоврядування в революційних потрясіннях, окремо розглядалося селянське судочинство, селянське самоврядування згадувалося при вивченні медичної, освітньої справи на селі. Згодом вітчизняні історики стали вивчати самоврядування селян у окремих регіонах – Лівобережжі, Півдні України, Чернігівській губернії. Вагомим внеском в історію селянського самоврядування України та її Правобережних губерній здійснила історикиня І. Верховцева, вивчаючи селянське самоврядування Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст.

Безпосередньо діяльності волосного управління на Правобережжі торкнувся історик А. Касян. Дослідник приділив увагу вищій ланці селянського самоврядування, описав роботу волосних посадовців, а саме старшини і писаря, проаналізував фіскальну діяльність установ, їхній внесок у розвиток освіти, медицини на селі, соціальну роботу урядників волостей.

Аналіз новітньої історіографії дозволив зробити висновок, що історія самоврядування селян Правобережної України другої половини XIX – початку XX ст. репрезентована у двох дисертаційних дослідженнях.

Водночас, ознайомлюючись з ґрунтовними напрацюваннями істориків, було встановлено окремі аспекти у діяльності селянського самоврядування, котрі потребували поглибленого вивчення, уточнення.

2. Джерельна база дослідження складається з двох видів джерел: писемних та візуальних. Останні представлені робочим реманентом, пам'ятками архітектури, нагородами сільських урядників, фотоматеріалами – фотографіями діячів самоврядування, господарських, адміністративних, освітніх та релігійних споруд.

Писемні джерела поділені на групи: опубліковані і неопубліковані матеріали. Вивчення вторинних джерел посприяло новому осмисленню процесів, що відбувалися при запровадженні селянського самоврядування. Аналіз нормативних актів дозволив прослідкувати дотичність окремих законів до селянського управління, а ознайомлення з селянським законодавством посприяло встановленню розбіжностей між задекларованими в законі положеннями та їхньою реалізацією на практиці.

Неопубліковані писемні джерела зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України, м. Київ та Державних архівах Київської, Житомирської, Хмельницької, Вінницької, Волинської областей. Загалом опрацьовано 42 фонди та 282 справи, більша частина яких увійшли до дисертації.

3. На основі опрацьованого масиву джерел та літератури всебічно розглянуто процес становлення та розвитку органів селянського самоврядування у другій половині XIX – на початку XX ст. Селянське громадське управління запроваджувалося «Положенням 1861 р.» й чітко регламентувалося його пунктами. Однак, зважаючи на потребу вдосконалення багатьох аспектів, законодавець періодично вносив уточнення та роз'яснення щодо селянського управління. Селянське самоврядування відбувалося на двох рівнях – волосному та сільському. Волосне управління здійснювалося з-за допомогою двох структур: волосного сходу, як загальної ради волосної громади, та волосної управи,

як виконавчого органу. Також на рівні волості запроваджувався волосний суд. Сільське управління здійснювалося через сільський сход і правління. На перший погляд демократична система правління не запрацювала у повну силу через форсований процес запуску реформи та її непослідовність, спричинену контрреформаційними заходами у 1880–1890-х рр. Негативно на управління селянами позначився невдалий адміністративно-територіальний поділ, який здійснювався у 1860-х рр. та відбувався з порушенням законодавства, без врахування місцевих особливостей. Так, волості перевищували допустиму кількість населення, а їхні складові – сільські громади, часто знаходилися на дальшій відстані від волосних центрів, ніж передбачена у «Положенні 1861 р.» відстань у 12 верств. Водночас селянство було вороже налаштоване до пропонованих владою змін, і недарма, адже вони очікували «справжньої волі» і «дарованого наділу», а отримали до податкового тягара витрати на викупні платежі та «мирські» збори для утримування волосного і сільського адміністрації. Навантаження на селянські адміністрації, які на законодавчому рівні закріплювалися за селянським станом для забезпечення функціонування різних державних секторів, не сприяло селянському управлінню повноцінно працювати на потреби сільських громад. Зрештою самоврядування селян перебувало під чітким контролем з боку державної влади, що здійснювали мирові посередники та губернські у селянських справах присутствія, тому фактично було частиною бюрократичного апарату держави, його низовою ланкою.

4. На етапі запровадження органів селянського самоврядування постала проблема їхнього кадрового забезпечення. Участь в селянському громадському управлінні могли брати лише селяни, що в своїй більшості були безграмотні. Тож для залучення у сільські адміністрації грамотної категорії населення існували юридичні перепони, а часу і ресурсів на підготовку фахівців з селянського середовища влада не надала. Таким чином в органах селянського самоврядування навіть на керівних посадах

перебували почасти особи безграмотні, або малограмотні. Штат працівників волосного правління складався з волосного старшини – очільника волості, головуючого на волосному сході, його заступника, касира, збирача податків. На посадах волосних старшин обиралися авторитетні, заможні члени громади, які знали з «начальством», мали досвід керування, чи служби на громадських посадах. Аналіз досліджуваних матеріалів дозволив сформуванати образ двох основних типів волосних старшин: авторитетного, владного управлінця та інертного, безініціативного виконавця. Перший був керівником волості, що дійсно утримував під контролем справи, мав авторитет між селян, або у начальства, а інколи і у обох, переобирався на посаду, другий – слабкий посадовець, при якому часто справами волості керував писар, сам же старшина відбував службу, як важку повинність, із-за якої він піддавався штрафам та арешту. З цього слідує, що важливою постаттю у волосній управі був писар. Останнього не обирали на волосних сходах, а призначало на службу керівництво волості. Подекуди писаря, як грамотного спеціаліста, міг рекомендувати мировий посередник. Волосний діловод не мав строку служби, тож часто писарі могли служити при волосній управі довше, ніж їхні керівники. Так, старшини обиралися раз на три роки, збирачі податків – щорічно. Волосний суд також обирався щорічно, його формували з 12-ти представників від усієї волості, які могли нести службу почергово впродовж одного року. Сільське правління нагадувало дещо зменшену структуру волосної адміністрації. На чолі перебував сільський староста, він же був головуючим на сільському сході. У помічниках у нього перебував збирач податків, а також сільський писар. Такий штат сільського самоврядування функціонував за умови погодження сільського сходу, де затверджувався їхній посадовий оклад. Стараннями старост, збирачів і писарів сільських управ забезпечувався податковий і мирський збір, розподілялися натуральні повинності поміж членів громади. На сільських сходах приймалися господарські рішення, спрямовані на

облаштування доріг, загат, зернових запасів, утримання церковного причту, шкіл грамот та інші. Водночас сільські старости несли відповідальність за виконання наказів волосного керівництва, за несправляння з податковим, чи недоїмочним збором, чи інші проступки, очільники громад часто відбували покарання у вигляді арештів, або відсторонювалися від служби.

5. Умови праці волосних і сільських посадовців, у порівнянні з державними адміністраціями, були на невисокому рівні. Адже побудова волосних управ, чи інших громадських приміщень, що здійснювалася коштом селян, часто викликала невдоволення останніх. Візуальні джерела, зокрема пам'ятки архітектури, демонструють вигляд волосних правлінь початку ХХ ст. Так, це просторі приміщення, з великими вікнами, що мали більше п'яти кімнат, зали для зібрань, погріб. Проте, з описів волосних управ встановлюємо, що більшість волосних будинків мали дві/три кімнати, де розміщувалися канцелярія, приймальня волосного старшини та зала для зібрань волосного сходу, суду. А сільські правління, якщо узагалі мали такі будинки, то вони нагадували звичайну хату з двома кімнатами. Поширеною була практика поселення писаря у одній з кімнат волосного правління. Таким чином адміністрації заощаджували на оренді житла для писаря, якщо той був не з місцевих жителів волосного центру. Серед предметів інтер'єру у інвентрних книгах фігурують шафи, столи, стільці, лави, ліжка, дивани, килими, різноманітні столові предмети, ікони, портрети імператора та членів його сім'ї, інколи вивішували портрети і фотографії старшин волосного правління. Робочий реманент представлений канцелярським приладдям, волосними печатями і штампелями, посадовими знаками, довідковою літературою, деякі волосні правління на початку ХХ ст. мали друкарські машини. Отже, умови праці селянських посадовців не були одноманітними, дещо в кращому становищі перебували ті установи, волосні сходи яких погоджувалися виділяти кошти на побудову чи ремонт приміщень, закупівлю нового обладнання.

Працівники селянського самоврядування не вважалися державними чиновниками, тому й не могли скористатися правами та пільгами, на які претендували найнижчі в рангу чинів посадовці. Так, вони не отримували від держави заробітну плату, її виділяли з селянського бюджету, не отримували пенсій та виплат на випадок хвороби. Обрані посадовці могли скористатися деякими пільгами, що вирізняло їхнє правове становище в порівнянні з селянством. Так, волосний старшина та інші службовці звільнялися від несення військової служби, виконання різних натуральних повинностей, покарання у вигляді побиття за рішенням суду. Заробітна плата службовців селянського самоврядування була мізерною і не співрозмірною з тим навантаженням та відповідальністю, яку несли такі посадовці, як писарі, зокрема волосні писарі, їхні помічники, волосні старшини і сільські старости, збирачі податків. Умови, у яких працювало селянське самоврядування забезпечувалися зусиллями селян із мирського збору. Зокрема, будівництво приміщень волосного і сільського правління, запасного магазину, складу, в'язниці, а також різноманітний робочий реманент, предмети інтер'єру оплачувалися з селянського бюджету.

6. Недостатнє фінансове заохочення працівників селянського самоврядування стало однією з причин поширення корупції в селянському управлінні. Впродовж досліджуваного періоду в діяльності самоврядування простежуємо сюжети з отримання ними хабарів, зловживанням службовим становищем та домаганням різної неправомірної вигоди. Практично не існувало сфери, де б селянський посадовець не зміг би при бажанні отримати свою «користь». Так, зловживання проявлялися у самовільному використанні коштів громади, її земель та іншого майна, при складанні призовних списків, видачі паспортів й інших документів, наданні в оренду пошти, права на торгівлю спиртними напоями. Звісно, такі явища не сприяли модернізаційним перетворенням на селі, створювали атмосферу несправедливості в громаді, підривали авторитет

самих самоврядних структур та влади, загалом поглиблювали кризу аграрного сектору.

7. Фінансова діяльність селянського самоврядування полягала у зборі податків казенних, а також інших коштів для формування місцевих бюджетів. Не менш важливою складовою, яка забезпечувала роботу волосного і сільського управління, а також загалом життєдіяльність громадських утворень, було складання кошторису – фінансово-планового документу, який враховував усі необхідні видатки для виконання громадою покладених на неї обов'язкових та необов'язкових повинностей. Так, відповідно до фінансового та натурального навантаження на волость, її керівництво складало кошторис й затверджувало його на волосному сході. З розбором кошторису і вивченням прибутково-видаткових книг вдалося встановити статті надходжень до селянських бюджетів де, окрім мирського збору, як основного джерела, бюджет поповнювався коштами з оренди та продажу мирського майна, земель, патентів на торгівлю спиртними напоями, надання нотаріальних послуги. Видатки з громадського бюджету спрямовувалися на виконання обов'язкових та не обов'язкових повинностей, серед яких найзатратнішими були утримування волосного та сільського адміністративного апарату, пошти, арештантських приміщень, будівництво доріг, мостів, загат та ін.

8. Селянський стан, окрім фінансової, обкладався натуральною повинністю. Її виконання організовувалося та контролювалося органами селянського самоврядування. Серед різноманітних видів натуральних відробітків (поштова, дорожна, етапна), найбільш обтяжливою були військова і військово-кінна повинності та інші, пов'язані з забезпеченням продовольчих потреб армії. Так селяни забезпечували перевезення військових вантажів, нічліг та харчування при просуванні через їхнє село солдат. Болісно реагували сільські громади на квартирну повинність, що передбачала поселення у селі солдатів на тривалий час. Проживання військових в будинках селян, чи в межах сільських громад створювало

соціальну напругу, подекуди виникали конфліктні ситуації між солдатами та селянами на побутовому рівні, а інколи й між військовим керівництвом та представниками селянських адміністрацій. Незадоволеними залишалися і військові, робота яких забезпечувалася з селянського ресурсу. Натуральні повинності негативно позначалися на господарюванні селян, котрі змушені були покидати власні справи на їхнє виконання. Пошук альтернативних варіантів виконання повинностей, а саме: заміна їх грошовим, розподіл навантаження з сусідніми громадами, чи в середині громади між селянами, ефективність виконання робіт цілком залежали від організаційних навичок керівників і працівників селянських адміністрацій.

9. Важливою складовою селянського самоврядування виступав волосний суд. Він формувався з членів волосних громад, селян, що часто несли службу як натуральну повинність та не були матеріально зацікавлені у виконанні своїх посадових обов'язків. У волосні судді, переважно, потрапляли особи неграмотні й тому потребували підтримки писаря, або волосного старшини. Таким чином, волосне судочинство перебувало під контролем керівництва волості. Звичаєве право, яким керувалися при вирішенні судових тяжб, створювало прецеденти маніпулювання, довільного трактування «неписаних» законів селян. Недовіра селян волосному суду проявлялася у адресуванні ними своїх скарг «нагору», вищому селянському керівництву – губернському у селянських справах присутствію та у канцелярію генерал губернатора.

10. Поліцейська діяльність селянського самоврядування була нерозривно пов'язана з виконавчими функціями волосного і сільського керівництва. Зокрема, на них покладалося приведення у дію постанов суду, «приговорів» волосних і сільських сходів, наказів вищого губернського керівництва. Селянська поліція – соцькі і десяцькі, хоча й не підпорядковувалися напрямку органам селянського самоврядування, при потребі надавали силову підтримку волосним старшинам і сільським старостам. Вони обиралися з членів сільської громади на службу під

контролем селянського керівництва, зокрема волосні старшини приймали у них присягу. Таким чином, селянські поліцейські мали подвійний статус, не будучи посадовцями селянського самоврядування, вони разом з волосним і сільським керівництвом виконували правоохоронну функцію.

11. Важливою частиною роботи органів селянського самоврядування були освітня, медична, культурна та опікунська сфери. Законодавець зафіксував у «Положенні 1861 р.» повинності на розвиток цих напрямів як не обов'язкові. Тобто витрати на школу, лікарню, церкву чи опіку мали здійснюватися/не здійснюватися на розсуд громади. Звісно, обтяжені податковим та викупним тягарем селяни не бажали зайве витрачатися на розвиток освітньої, чи медичної сфер. Здебільшого виняток становила релігійна сфера, забезпечення якої громада погоджувалася здійснювати. Однак така тенденція не заперечує того, що, хоч і повільний, але рух у поширенні освіти і медицини на селі відбувався. Так, розвиток культури та освіти на селі залежав передусім від бажань громади та її керівників. У громадах, де працювали добросовісні волосні старшини, сільські старости, писарі, організовували школи, будувалися лікарні, храми. Адже керівництво селянського самоврядування могло займатися пошуком меценатів, залученням додаткових ресурсів у громадський бюджет, клопотати перед губернським начальством про сприяння створенню тих чи інших громадських об'єктів. Дещо поліпшилася справа забезпечення освіти та медицини у селянському середовищі із запровадженням на Правобережжі земств на початку ХХ ст.

Еволюція селянського самоврядування, простежена нами від 1861–1914 рр., мала позитивну, хоча й з перемінними успіхами, динаміку. Впровадження «Положення 1861 р.» відбувалося без підтримки, а подекуди з опором місцевого населення, яке саботувало вибори волосних і сільських посадовців. Селянство обурювалося утворенням волосних структур, які сприймали не як власні органи самоврядування, а як органи державної влади, з відвертою недовірою ставилися до волосного

судочинства. Невдоволення селян також викликали «мирські» збори, котрі вираховували на утримання волосних управ. Проте, пристосувавшись до нових суспільно-політичних, економічних умов, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. селянство зуміло використовувати механізм самоврядування на захист власних інтересів від державних і приватних зазіхань. Консолідовані сільські громади демонстрували опір системі, а під час революційних потрясінь 1905–1907 рр. сільські сходи бралися вершити правосуддя своїми постановами – «приговорами», що демонструвало готовність до боротьби за власні інтереси. А тенденція до виходу з-під контролю волосного управління сільських громад, їхній розпад на дрібніші адміністративні одиниці впродовж 1906–1914 рр. підтверджує висунуту тезу щодо зрілості селянського загалу у цей час та прагнення його до самостійного управління у громадах.

Запропонований погляд на діяльність органів самоврядування Правобережних губерній України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. є результатом самостійного наукового дослідження. Перспективні напрями подальшого вивчення селянського самоврядування полягають у поглибленні таких аспектів, як-от: співпраця органів селянського самоврядування з поліцейським, військовим секторами, функціонування селянського управління на Правобережжі в умовах Першої світової війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. Архівні джерела

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ф. 57. Пиківське волосне правління.

Оп. 1.

1. Спр. 145. Перепись лошадей для военных нужд. 1902 р. 86 арк.
2. Спр. 147. Перепись лошадей для военных нужд. 1902 р. 167 арк.

Ф. 193. Рачковське 2-х класне сільське народне училище.

Оп. 2.

3. Спр. 10. Приходно-расходная книга 2-х классового народного училища. 1909–1911 рр. 87 арк.

Ф. 200. Вінницький повітовий предводитель дворянства.

Оп. 1.

4. Спр. 313. Дело о запрещении устройства панахид по участникам польского восстания, пения польских патриотических гимнов и песен. 7 квітня 1861 – 26 лютого 1862 рр. 32 арк.
5. Спр. 319. Дело о ремонте, строительстве церквей, содержание сельского духовенства по Винницкому уезду. 1 травня 1861 – 10 січня 1862 рр. 148 арк.
6. Спр. 372. Циркуляр Подольского губернского управления и переписка с ним об отводе пастбищ для лошадей воинских частей. 7 квітня – 18 грудня 1867 р. 60 арк.
7. Спр. 387. Переписка с Подольским губернским управлением о проведение ремонта этапных домов, ночлежных помещений, поставке отопления, освещения. 16 лютого 1865 – 4 червня 1866 рр. 40 арк.
8. Спр. 447. О постройке в с. Кобыльной нового этапного дома вместо старого разрушенного в с. Корсаковке. 14 травня 1871 – 31 січня 1875 рр. 15 арк.

9. Спр. 465. Циркуляр министерства внутренних дел, переписка с Подольским губернским правлением, волостным правлением, пехотными полками о предоставлении пастбища для лошадей войсковых частей. 14 травня – 21 грудня 1872 р. 69 арк.

Ф. 202. Військовий губернський комітет по зрівнянню натуральних земських повинностей.

Оп. 1.

10. Сп. 30. Дело о расквартировании войск, об отводе постоя для лошадей, воинских частей. 10 травня – 15 жовтня 1885 р. 37 арк.

Ф. 247. Вінницька повітова дорожня комісія.

Оп. 1.

11. Спр. 16. Переписка с подольским губернским управлением, подольской казенной палатой, винницким уездным исправником о порядке содержания дорог, мостов, плотин. 25 травня – 30 жовтня 1864 р. 31 арк.

Ф. 301. Вінницький повітовий розпорядчий комітет.

Оп. 1.

12. Спр. 20. Переписка с подольским губернским распорядительным комитетом, губернским правлением о сельских лечебницах. 21 січня – 22 травня 1904 р. 10 арк.

Ф. 557. Рубанське двокласне сільське народне училище.

Оп. 1.

13. Спр. 1. Циркуляры Подольского епархиального училищного совета и переписка с Яшкинским церковным отделом Подольского епархиального училищного совета о церковно-приходских школах, преподавателях школ. 20 листопада 1886 – 10 червня 1893 р. 136 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ф. 416. Пульмівське волосне правління

Оп. 1.

- 14.Спр. 2. Инвентарная опись имущества Пульменского волостного правления. 1903–1913 pp. 98 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ф. 115. Волинське губернське по селянських справах присутствіє.

Оп. 2.

- 15.Спр. 7. О выкупе крестьянами надела в имении помещика Игнатия Фёдоровича Цихоцкого, д. Ковалева. 10 грудня 1866 – 19 травня 1897 pp. 527 арк.
- 16.Спр. 114. О строительстве в с. Усулусок подаренной крестьянам церковно приходской школы. 12 вересня – 18 листопада 1900 р. 6 арк.
- 17.Спр. 115. Дело о ходатайстве крестьянина с. Новополя Бондарчука о разрешение переуступки части земельного надела. 31 листопада 1900 – 10 березня 1901 pp. 3 арк.
- 18.Спр. 5640. О выдаче обществу крестьян с. Сновидовичи, Овручского уезда процентов с капитала полученного за отпущенную под железную дорогу землю. 11 липня 1913 – 9 січня 1914 pp. 20 арк.

Ф. 497. Стремингородське волосне правління.

Оп. 1.

- 19.Спр. 8. Циркуляры генерал-губернатора и начальника губернии о принятии мер к подавлению польского национального и крестьянского движения, вызванного реформой 1861 р. 24 січня 1862 – 29 квітня 1863 pp. 30 арк.
- 20.Спр. 66. Циркуляры губернского правления о порядке выполнения жителями волости подводной повинности. 3 квітня – 6 вересня 1866 р. 5 арк.
- 21.Спр. 113. О выполнение крестьянами натуральных повинностей по волости. 11 березня – 18 вересня 1869 р. 6 арк.
- 22.Спр. 123. Предписание пристава 3-го стану Радомысльского уезда о раскладке натуральной повинности на крестьян. 7 травня – 14 грудня 1870 р. 8 арк.

Ф. 498. Пиньзявецьке волосне правління.**Оп. 1.**

23.Спр. 8. Книга прихода и расхода денежной суммы Пиньязивецького волостного правления. 1861–1862 рр. 15 арк.

Ф. 614. Білилівське волосне правління.**Оп. 1.**

24.Спр. 16. Приговоры Белиловского сельского схода о наборе рекрутов, о взыскание с крестьян податей, о постройке церкви и другие. 9 січня – 30 грудня 1870 р. 71 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ**Ф. 4. Київське губернське у селянських справах присутствіє.****Оп. 109.**

25.Спр. 8. Об учинении Барановским волостным старшиною Черным и Францем Штермером насильнических действий над учителем местной школы. 1901 р. 5 арк.

26.Спр. 68. О неблаговидном поведении Суботовского волостного писаря. 1901–1903 р. 9 арк.

27.Спр. 106. По жалобе Белоцерковской мещанской управы на Белоцерковское волостное правление за неуплату денег, для уплаты квартирных денег солдатам 2 артиллерийского полка. 10 грудня 1901 – 27 березня 1903 рр. 39 арк.

Оп. 110.

28.Спр. 12. По жалобе крестьянина д. Домановки Радомышльского у., Матвея Боросолынка на приборского волостного старшину за неприведение в исполнение решения суда. 31 січня – 12 червня 1902 р. 2 арк.

Оп. 111.

29.Спр. 5. По жалобе крестьянина на волостное правление за невыдачу паспортов. 2 січня – 17 березня 1903 р. 24 арк.

- 30.Спр. 73. От общества крестьян Горностайпольской волости Радомысльского уезда, по жалобе на неправильное составление раскладки на жалованье волостным и сельским должностным лицам. 22 січня – 19 березня 1903 р. 10 арк.
- 31.Спр. 201. По обвинению помощника Сунковского волостного писаря Николая Лапина за прострел картины «Шествие после венчания на Царство Императора Александра Николаевича из Успенского собора вы Архангельский». 26 лютого – 22 червня 1903 р. 2 арк.
- 32.Спр. 226. По жалобе на волнистых должностных лиц за неправомерный захват общинных земель. 1 арк.
- 33.Спр. 231. По делу личного почетного гражданина Михаила Равансаго о растрате поповским волостным писарем Дионисием Бирюковым 500 рублей мирских волостных сумм. 5–18 березня 1903 р. 2 арк.
- 34.Спр. 265. По жалобе крестьян д. Марьяновки Бердичевского уезда Григория Якимца на должностных волостных лиц Белиловского волостного правления за взяточничество. 17 березня 1903 р. 13 арк.
- 35.Спр. 563. По заявлению крестьян с. Михайловки Васильковского уезда, Ивана Тригуба на Васильковского волостного старшину Степана Махля за пьянство в волостном правлении. 10 червня 1903 р. 58 арк.
- 36.Спр. 1036. По жалобе крестьян рокитянской волости Васильковского у., Давида Мельника, Ефима Липового, Симона Яценка и других на волостного писаря Ивана Смиленко за пьянство в следствие которого сгорело здание волостного правления. 28 жовтня 1903 р. 3 арк.

Ф. 795. Бородянське волосне правління.

Оп. 2.

- 37.Спр. 14. Отчет о работе Бородянского сельского банка за 1917 г. Списки и книжки вкладчиков. 1904–1907 рр. 130 арк.

Ф. 796. Макарівське волосне правління.

Оп. 2.

38.Спр. 1. Податная тетрадь Коломойского сельского общества. 1904 р. 38 арк.

39.Спр. 4. Ведомости о натуральных повинностях отбытых крестьянами поселения Макаровской волости. 1903–1904 рр. 109 арк.

Ф. 856. Рубежівське волосне правління.

Оп. 1.

40.Спр. 2. Дело о содержании под арестом крестьянина Устима Васильева за уклонение от штрафа за порубку леса. 1861 р. 8 арк.

41.Спр. 13. О натуральных земских повинностях. 1864 р. 27 арк.

Ф. 1005. Ржищівське волосне правління.

Оп. 1.

42.Спр. 1. Приговоры сельских сходов Юшковского сельского общества. 1881 р. 98 арк.

Ф. 1015. Юрівське волосне правління.

Оп. 1.

43. Спр. 1. Приговоры сельских обществ. 1879 р. 24 арк.

Ф. 1260. Київське повітове поліцейське управління.

Оп. 3.

44.Спр. 71. О движение через Киевский уезд ратников, расположение по квартирам и довольствование пищей на случай формирования народного ополчения. 2 серпня 1897 – 13 червня 1898 рр. 6 арк.

45.Спр. 335. О передвижение войск на лагерные сборы и сообщенные им справочных цен на фураж, командирование им чиновников для сопровождения их. 31 серпня – 8 жовтня 1900 р. 335 арк.

46.Спр. 490. Об арестованных при полицейском управлении волостных старшин, сельских старост, сотских и десятских. 13 березня – 19 серпня 1900 р. 260 арк.

47.Спр. 547. О Будаевской сельской больницы. 3 квітня 1900 – 12 лютого 1902 рр. 80 арк.

Оп. 4.

- 48.Спр. 56. Циркулярные распоряжения Киевского губернского правления о взыскание недоимок с разных лиц за лечение в Киево-Кирилловской больнице. 1905 р. 4 арк.
- 49.Спр. 57. Рапорт и переписка с приставом о самовольной порубке крестьянами помещицкого леса в с. Копачевке Киевского уезда, о политической проверке разных лиц. 1905–1907 рр. 69 арк.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ф. 37. Миротий посередник 2-ї ділянки Кам'янецького миротого округу.

Оп. 1.

- 50.Спр. 3. Прошение крестьян о выдаче удостоверительного приговора на принадлежащие им подворные участки, постановление миротого посредника о закрепление за крестьянами подворных участков и др. 11 травня 1911 – 22 листопада 1913 рр. 123 арк.

Ф. 72. Грушківцьке волосне правління.

Оп. 1.

- 51.Спр. 30. Приговори селського схода с. Бакота. 12 січня – 7 листопада 1893 р. 29 арк.

Ф. 73. Гуменцьке волосне правління.

Оп. 1.

- 52.Спр. 6. Предписание и переписка с приставом 1 стана об ограничение охоты на дичь в лесах волости, а также об усиление охраны в пограничных областях в связи с восстанием. 3 березня 1863 – 6 квітня 1864 рр. 48 арк.

Ф. 75. Смотрицьке волосне правління.

Оп. 1.

- 53.Спр. 24. Книга прихода и расхода денежных средств на содержание Балинского народного училища. 1886 рр. 30 арк.

- 54.Спр. 59. Книга прихода и расхода денежных средств на содержание Балинского народного училища. 1905 р. 43 арк.

Ф. 81. Вірменське волосне правління.**Оп. 1.**

55.Спр. 2. [По різних приписах керівництва службовцям до відомства та використання]. 5 січня – 31 грудня 1863 р. 407 арк.

Ф. 84. Михайлівське волосне правління.**Оп. 1.**

56.Спр. 54. Приговори Михайловського сільського схода. 9 лютого – 30 грудня 1885 р. 36 арк.

Ф. 98. Пашковецьке волосне правління.**Оп. 1.**

57.Спр. 3. Приговори Іванковського сільського схода. Список крест'ян, имеющих право участвовать на сільських сходах. 17 січня – 2 грудня 1904 р. 40 арк.

Ф. 100. Калинянське волосне правління.**Оп. 1.**

58.Спр. 2. О выдаче сберегательно-вспомогательной кассой денег Безносковецкого общества на постройку новой каменной церкви. 8 лютого – 17 травня 1875 р. 12 арк.

Ф. 240. Подільський губернський розпорядчий комітет.**Оп. 1.**

59.Спр. 14. О поставке дров и свечей для войск под Проскуровом Проскуровского уезда. 28 серпня – 29 вересня 1875 р. 253 арк.

60.Спр. 18. Дело об отводе помещений воинским частям размещенным в Подольской губернии. 2 жовтня 1877 – 15 жовтня 1880 рр. 53 арк.

61.Спр. 27. О поставке по маршруту подвод под тяжести при препровождении войск и новобранцев в полки. 29 червня – 1 листопада 1878 р. 449 арк.

62.Спр. 35. По жалобе землевладельца на солдат за потраву сенокоса. 1880 р. 28 арк.

63.Спр. 261. Об исправление натуральной повинности обывателями дорог, мостов и плотин. 1891 р. 213 арк.

Ф. 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду.**Оп. 1.**

- 64.Спр. 12. По обвинению старшины Переимской волости Каленникова К., крестьянина Поляруса П. в истязании содержителя волостной почты Кедычинского П. 16 сепня 1880 – 11 травня 1887 рр. 114 арк.
- 65.Спр. 105. Дело по обвинению Кукаевского волостного писаря Корницького в вымогательстве денег крестьянки Гриневой М. 1875, 1880–1886 рр. 74 арк.
- 66.Спр. 293. По обвинению помощника волостного писаря села Поляницкого Коржа в изнасиловании крестьянки селя Тридуба Смерничковой М. 14 вересня 1881 – 14 травня 1884 рр. 82 арк.
- 67.Спр. 575. По обвинению сельского сотника с. Лугов Савчука И. в покушение на изнасилование дочери Марии. 12 травня 1882 – 29 жовтня 1884 рр. 44 арк.
- 68.Спр. 881. По обвинению крестьян с. Орловки Брацлавского у., Тарнопольського С., Кадука Т., Оуды Р. в нанесении побоев десятскому Моторному О. 28 квітня 1883 – 14 квітня 1884 рр. 64 арк.
- 69.Спр. 1067. По обвинению старосты и судьи села Бучи Довганюка и Данильчука о нанесение побоев супругам Бордняковым Николаю и Марие при сборе податей. 2 квітня – 26 жовтня 1884 р. 6 арк.
- 70.Спр. 1163. По обвинению волостного старшины с. Лысанки Грабика Т. в изнасиловании крестьянки Грабовской А. 20 травня 1884 – 16 травня 1885 рр. 31 арк.
- 71.Спр. 1319. По обвинению писаря Ярышевского волостного правления, Могилевского у. Королькова Н. в подлоге документов на землю. 7 листопада 1884 – 13 червня 1885 рр. 67 арк.
- 72.Спр. 1320. По обвинению писаря Комаргородской волости, Ямпольського у. Кмитковского, волостного старшины Подлесного М. и других в подлоге документов на землю. 17 апреля 1884 – 18 червня 1892 рр. 76 арк.

- 73.Спр. 1572. По обвинению Ярмолинецкого волостного писаря Кравчука В., землемера Выговского и других в составлении подложной уставной грамоты. 18 липня 1885 – 14 червня 1886 рр. 20 арк.
- 74.Спр. 2239. По обвинению старосты с. Лучинець Могилевского у. Побережнюка М. в вымогательстве денег с содержателя земской почты Бабийчука. 10 жовтня 1888 – 19 червня 1889 рр. 37 арк.
- 75.Спр. 3211. По обвинению писаря Юзефопольской волости Балтского у. Моляренко Е. в аресте крестьян Смещука Д., Кравченков Антона и Марии, и в изнасилование последней. 1891 р. 62 арк.
- 76.Спр. 3997. О подлоге контракта на аренду общественной корчмы в с. Михайловцах, Могилевского уезда. 2 вересня 1893 – 6 серпня 1894 р. 56 арк.
- 77.Спр. 4772. По обвинению старосты крестьян Хуторов Сырочинки Балтского у., Синачука Н. в изнасиловании крестьянки Лылыка О. 6 лютого 1896 – 18 січня 1897 рр. 34 арк.
- 78.Спр. 4774. По обвинению полицейского сотского с. Струньково Ташлыка, Гайсинского у. Лахманюка И. в изнасиловании крестьянки Ковпаковой М. 25 вересня – 26 грудня 1896 р. 29 арк.
- 79.Спр. 4775. По обвинению старосты с. Чаусове Балтского у. Бондаренко Ф. и крестьянина Голикова Л. в изнасиловании крестьянки Бойковой Е. 4 жовтня – 11 грудня 1896 р. 27 арк.
- 80.Спр. 4887. По обвинению писаря Куявской волости Каменецкого у., Смоликовского в покушение на изнасилование крестьянки Олейниковой А. 12 квітня – 23 серпня 1896 р. 32 арк.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ

Ф. 275. Київське охоронне відділення

Оп. 1.

- 81.Спр. 1477. Циркуляры департамента полиции, сообщающие об издании большевиками газеты «Пролетарий»; о возобновлении в России

деятельности Еврейской социалистической политической «Серп»; о деятельности армянской партии «ГНЧАК» и по другим вопросам. 1908 р. 197 арк.

Ф. 316. Київський військово-окружний суд.

Оп. 1.

82.Спр. 614. О крестьянине Шевченко М. обвинявшемся в нападение на сельскую управу в с. Сегедынцах Звенигородского у. Киевской губернии. 26 септня 1908 – 16 лютого 1909 рр. 119 арк.

Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства.

Оп. 37.

83.Спр. 1085. Дело по жалобе крестьянина с. Каменной Гребли на старшину сельского общества за нанесение ему и его жене побоев и взыскании излишних недоимок. 1860 р. 22 арк.

Оп. 48.

84.Спр. 324. Дело об истезаниях Василенко Краковецким. Рапорт Радомысльского полицейского уездного управления от 20 марта 1869 года о жестоком избиении розгами волостного старшины с. Ставок Василенко по приказанию прапорщика 46-го пехотного днепровского полка Краковецкого С. 1 квітня – 11 травня 1869 р. 6 арк.

Оп. 191.

85.Спр. 86. По заявлению Абраменко о злоупотребление по службе волостных писарей Киевской и Волынской губернии. 26 липня 1876 – 1 лютого 1877 рр. 7 арк.

Оп. 532.

86.Спр. 202. По представлению Киевского губернатора с копиями всеподданнейшего отчета о состоянии губернии за 1878 год. 6 вересня 1879 р. 72 арк.

Оп. 539.

87.Спр. 219. О состоянии крестьянского управления по Подольской губернии.
1885 г. 57 арк.

Оп. 615.

88.Спр. 194. По заявлению крестьянина м-ка. Вчерашнего Негоды В. на сельского старосту И. Бриля за наказание без причины розгами в присутствии свидетелей 23 вересня – 8 грудня 1885 г. 4 арк.

Оп. 616.

89.Спр. 169. О награждении серебряными медалями волостных старшин Малополовецкой и Вепрековской волостей И. Чернышенко и Е. Котовского 23 серпня – 10 вересня 1886 г. 7 арк.

Оп. 617.

90.Спр. 1. По прошениям разных лиц, передаваемых на распоряжение губернатору. 1888 г. 353 арк.

91.Спр. 136. По жалобе жительницы с. Залевок М. Августинович на местного сельского старосту Ю. Даныченко и сотского П. Дорошенка за разграбление всего движимого ее имущества стоимостью около 700 руб. 21 червня 1887 – 4 вересня 1888 гг. 33 арк.

92.Спр. 170. По представлению киевского губернатора о вредной деятельности бывшего романовского сельского писаря мещанина Леонарда Сузского, выражается в разного рода эксплуатации местного крестьянского населения. 15–26 серпня 1887 г. 7 арк.

93.Спр. 181. По жалобе содержателя сельской почты в м-ке Вербе Ф. Волошынского на волостного писаря и старшину за пользование почтовыми лошадьми в личных целях. 2 жовтня 1887 – 21 травня 1888 гг. 14 арк.

94.Спр. 192. О похищении из Крясатичского волостного правления, Радомышльского уезда денежных сумм. 8 жовтня 1887 г. 1 арк.

95.Спр. 195. По жалобе жителей м-ка Пилявы, Литинского уезда унтер-офицера запаса армии Павла Мороза на местного волостного старшины

Алексея Мельничука за притеснения его, жалобщика и другие противозаконные его действия. 4 травня 1887 – 27 липня 1888 рр. 11 арк.

96.Спр. 205. По жалобе крестьян с.с. Холодовки, Крищинцы, Ицкой, Нестерварки и Захарияшевки Брацлавского уезда в количестве 71 человек на разного рода злоупотребления по службе волостного старшины Василия Деркача. 13 травня 1887 – 30 травня 1889 рр. 25 арк.

Оп. 618.

97.Спр. 1. По прошениям разных лиц передаваемых на распоряжение губернаторов. 1888 р. 330 арк.

98.Спр. 7. Копия журнала Киевского губернского по крестьянским делам присутствия от 10 июня 1889 года. 1889 р. 12 арк.

99.Спр. 222. По заявлению крестьянина с. Матюшен Васильковского уезда Павла Павличенка о некоторых неправильных действиях местных сельских должностных лиц крестьянского управления. 28 листопада 1890 р. 12 арк.

Оп. 620.

100. Спр. 29. Дело о награждение медалями должностных лиц крестьянского управления. 1891 р. 269 арк.

Оп. 631.

101. Спр. 217. Циркуляры Подольского губернского в крестьянских делах присутствия. 1900–1901 рр. 152 арк.

Оп. 663.

102. Спр. 71. Дело с циркулярами изданными губернаторами и другими подведомственными Киевскому генерал-губернатору лицами и учреждениями. 15 лютого 1910 – 12 січня 1911 рр. 190 арк.

Оп. 690.

103. Спр. 149. По жалобе крестьян поселка Скибинец Гайсинского уезда в числе 12 человек на местного мирового посредника за оставление без удовлетворения их жалобы на неправильные действия сельского старосты Ивана Збарзского. 15 травня – 24 серпня 1892 р. 8 арк.

104. Спр. 290. По жалобе жителей с. с. Свирневатой, Раздовилова, Молдованки Балтского уезда на должностных лиц Липовецкого волостного правления за неправильное требование с них 500 руб. недоимки мирских сборов. 3–18 жовтня 1892 р. 7 арк.

Оп. 691.

105. Спр. 1. По прошениям и заявлениям крестьян и разных других лиц передаваемых на распоряжение губернатора и оставляемых без последствия по Киевскому уезду. 8 січня 1893 – 31 серпня 1894 рр. 189 арк.

106. Спр. 2. По прошениям и заявлениям крестьян и разных других лиц по Киевской губернии Радомысльского уезда. 4 січня 1893 – 31 січня 1894 р. 106 арк.

107. Спр. 29. По жалобе сельского старосты м. Обухова, Киевского уезда Прокопа Назаренка на волостного старшину Помишайло за нанесенные ему оскорбления и побоев. 12 січня 1893 р. 7 арк.

108. Спр. 153. По прошениям и заявлениям крестьян и разных других лиц по Волынской губернии Новоград Волынского уезда. 21 липня – 26 листопада 1893 р. 10 арк.

109. Спр. 175. По всеподданнейшего прошению отставного почтальона Ивана Спасского, жалующегося на неправильное удаление его с должности волостного писаря по ложному обвинению о неблагонадежности. 15 лютого – 19 липня 1893 р. 12 арк.

Оп. 693

110. Спр. 3. По жалобе отставного офицера д. Каменоватки С. Кравченко на злоупотребления казначея И. Макойбы и волостного писаря А. Масиченко по застрачивания мирских сум. 8 січня – 30 квітня 1894 р. 8 арк.

111. Спр. 7. По прошениям и заявлениям крестьян и разных других лиц по Васильковскому уезду Киевской губернии. 11 січня 1894 – 15 лютого 1895 рр. 181 арк.

112. Спр. 29. По жалобе именующего себя уполномоченным от общества крестьян д. Лелева Радомысльского крестьянина Семена Степанчука на неправильные действия волостного старшины Тарасенка препятствующего обществу выбрать патент на продаж питей. 28 січня – 3 березня 1894 р. 6 арк.
113. Спр. 86. По прошениям и заявлениям крестьян и разных других лиц по Липовецкому уезду Подольской губернии. 26 березня 1894 – 1 січня 1895 рр. 22 арк.
114. Спр. 148. По циркуляру министерства внутренних дел относительно сравнения службы заведующих военно конскими участками из крестьян с выборной службой в волостных и сельских правлениях. 1894 р. 9 арк.
115. Спр. 150. По жалобе крестьян с. Христиновки Уманского уезда Порфирия Мазуренка, Григорія Подвального, Григорія Котюка и других на неправильное избрание на должность волостных страшен Данила Котюка и на сборщика податей Николая Котюка за растрату общественных денег. 28 квітня 1894 – 14 квітня 1896 рр. 5 арк.
116. Спр. 368. Об изменениях в сельском и волостного управления. Из перечня вопросов, обсуждаемых с целью изменения законодательства о крестьянах. 1895 р. 93 арк.
- Оп. 694.**
117. Спр. 5. По прошениям и заявлениям крестьян и других лиц по Липовецкому уезду Киевской губернии. 5 січня – 28 жовтня 1895 р. 31 арк.
118. Спр. 34. По прошениям и заявлениям крестьян и других лиц по Радомысльскому уезду Киевской губернии. 13 січня 1895 – 8 лютого 1896 рр. 80 арк.
119. Спр. 35. По прошениям и заявлениям крестьян и других лиц по Дубенскому уезду Волынской губернии. 17 січня – 21 листопада 1895 р. 12 арк.

120. Спр. 36. По прошениям и заявлениям крестьян и других лиц по Чигиринскому уезду Киевской губернии. 20 січня 1895 – 10 січня 1896 рр. 42 арк.
121. Спр. 54. По прошениям и заявлениям крестьян и разных других лиц по Уманскому уезду Киевской губернии. 23 лютого 1895 – 15 лютого 1896 рр. 72 арк.
122. Спр. 55. По прошениям и заявлениям крестьян и разных других лиц по Черкасскому уезду Киевской губернии. 6 лютого – 19 грудня 1895 р. 14 арк.
123. Спр. 90. Дело по жалобе проживающей в м-ке Ивангороде дочери умершего дьякона М. Мещерской и крестьянина с. Скаржинец М. Гаврилюка, Н. Петрука и других на местных сельских старост за нанесение оскорблений и растрату общественных денег 17 травня 1895 – 2 жовтня 1896 рр. 3 арк.
124. Спр. 133. По прошениям и заявлениям крестьян и разных других лиц по Могилевскому уезду Подольской губернии. 9 червня 1895 – 1 квітня 1900 рр. 15 арк.
125. Спр. 134. По прошениям и заявлениям крестьян и разных других лиц по Ровенскому уезду Волынской губернии. 31 травня – 21 липня 1895 р. 4 арк.
126. Спр. 182. По вопросу о составе сельских сходоу. 19 серпня 1895 – 22 червня 1896 рр. 18 арк.
127. Спр. 194. По ходатайству Радомысльского предводителя дворянства об устройстве при волостном правлении особого помещения для приема новобранцев. 15 вересня – 3 жовтня 1895 р. 4 арк.
- Оп. 695.**
128. Спр. 218. По представлению Подольского губернатора о разрешение вывесить в волостных правлениях портреты умерших волостных старшин: Солобковецкой волости Михаила Закернычного и Гавриловецкой волости Ивана Завалецького. 30 жовтня 1896 – 26 січня 1897 р. 8 арк.

Оп. 697.

129. Спр. 306. Переписка с Киевским, Подольским и Волынским губернаторами о предоставлении сведений о лицах польского происхождения или женатых на польках с целью не зачисления их в дальнейшем на должности волостных писарей. 1898 р. 12 арк.

130. Спр. 312. По жалобе потомственного гражданина Петра Чижова на неудовлетворительное его жалованье по должности писаря Юшковской волости. 9 жовтня 1898 – 24 липня 1902 рр. 3 арк.

Оп. 698.

131. Сп. 456. Циркуляры Киевского губернского по крестьянским делам присутствия. 1899 р. 54 арк.

Оп. 700.

132. Спр. 56. По жалобе крестьян с. Маньковки Уманского уезда В. Зеленорицкого, О. Кравченка, С. Турана и других на неправильное ведение денежных книг в Маньковском волостном правлении. 23 січня – 24 березня 1901 р. 8 арк.

Оп. 701.

133. Спр. 102. По жалобе отставного унтер-офицера из крестьян с. Шполы Г. Рябошапко на должностных лиц волостного правления, не выдавших паспорта его жене Ф. Рябошапко. 1902 р. 3 арк.

134. Спр. 298. По газетной заметке «Учитель-крестьянин» в которой говорится об оскорблениях нанесенных Немировскими волостными Брацлавского уезда старшиною и писарем учителю церковно-приходской школы Семену Забияченко. 18 жовтня 1902 – 20 березня 1903 рр. 12 арк.

135. Спр. 383. Дело с ведомостями о мирских расходах и натуральных повинностях в Юго-Западном крае за 1900 год. 11 жовтня 1901 – 28 січня 1902 рр. 56 арк.

Оп. 702.

136. Спр. 16. По прошениям и заявлениям разных лиц по Гайсинскому уезду. 24 лютого 1903 – 19 липня 1904 рр. 33 арк.

137. Спр. 19. По прошениям и заявлениям разных лиц по Балтскому уезду. 5–26 січня 1905 р. 40 арк.
138. Спр. 43. По жалобе крестьян с. Пузырковы Бердичевского уезда Григория Пасичника, Ивана Данилюка и других в числе 6 человек на урядника и местных волостных должностных лиц. 8 січня – 15 квітня 1903 р. 21 арк.
139. Спр. 48. По жалобе жителя с. Слободинец, Гайсинского уезда, быв. фельдшера Демьяна Ищука на неправильные действия должностных лиц Грановского волостного правления. 8 січня 1903 р. 149 арк.
140. Спр. 70. По жалобе крестьянок с. Соколовки Ольгопольского уезда Анни Сосуляк и дочери ее Марии Задворной и Варвары Щетки на местного сельского старосту Сергея Кузя за неправильные действия. 29 січня – 13 березня 1903 р. 4 арк.
141. Спр. 109. По жалобе проживающего в г. Петербурге крестьянки с. Билок Н. Фардыгол на Юрковское волостное правление на невыдачу ей паспорта. 6 березня – 26 травня 1903 р. 4 арк.
142. Спр. 121. По жалобе крестьянина Ново-Мурафской слободы Мурафской волости Ямпольскаго уезда Ивана Огородникова Маслюка на местное волостное правление за невыдачу ему паспорта. 21 березня – 8 травня 1903 р. 7 арк.
143. Спр. 128. По ходатайству крестьянки м-ка Народич Овручского уезда Теклы Бессмертной и разделении спорной земли между нею и односельцем Макаром Бессмертным и по жалобе на мирового посредника 2 участка Овручского уезда Гуляницкого и местного волостного старшины Горбальскаго. 21 березня – 12 червня 1903 р. 8 арк.
144. Спр. 139. По ходатайству уполномоченных от общества с. Дмитровского Уманского уезда Петра Лившуна, Антона Чмута и Сергея Волкотруба о приостановлении постройки Министерской школы в названном селении. 1 березня – 12 липня 1903 р. 9 арк.

145. Спр. 142. Об обеспечении церковно-приходских школ Киевской губернии материальными средствами. 14 квітня – 2 травня 1903 р. 4 арк.
146. Спр. 145. По жалобе крестьян с. Байбузовки Балтского уезда В. Панночка на сельского старосту, полицейского сотского и других крестьян Ф. Цыбульского, И. Зводинского напавших в ночное время на его дом и нанесших ему и его жене побои. 28 квітня 1903 – 18 лютого 1904 рр. 7 арк.
147. Спр. 186. По жалобе кр. д. Качали Киевского уезда, Харитона Манько на сельского старосту Терентия Федоренко за побои малолетнего сына просителя. 3 червня – 12 грудня 1903 р. 6 арк.
148. Спр. 191. По жалобе кр-ки м. Киблича Гайсинского уезда Варвары Резниковой на сельского старосту Федора Попенко за оскорбление. 10 червня – 11 листопада 1903 р. 7 арк.
149. Спр. 195. По жалобе крестьянина с. Матусова Черкасского уезда Павла Куценко на сельского старосту Павла Тупчая за неправильные действия в дели с крестьянином Давидом Турканом о земли. 14 червня – 12 вересня 1903 р. 7 арк.
150. Спр. 198. По жалобе учителя церковно-приходской школы в с. Гусакове Г. Руденко на местное общество и волостного старшину Бабенко за уменьшение ему жалования. 10 червня 1903 – 23 червня 1904 рр. 7 арк.
151. Спр. 228. По жалобе учителя церковно-приходской школы в с. Киричельське А. Зинькевича на степановского волостного старшину Мельникова не выдавшего жалования. 1 липня – 12 вересня 1903 р. 9 арк.
152. Спр. 260. По жалобе крестьянки с. Степановки И. Харашовой на сельского старосту Я. Цодяюка за нанесение побоев. 1901 р. 1 арк.
153. Спр. 264. По жалобе учителя Железнячической церковно-приходской школы С. Костенко на волостного писаря Шляхового за нанесение оскорблений 1903–1904 рр. 7 арк.

154. Спр. 334. По жалобе крестьянского общества м-ка Шполы на волостного писаря Павлова за взяточничество и принуждение общества к постройке квартиры для местного учителя 5 лютого – 26 травня 1903 р. 4 арк.

Оп. 703.

155. Спр. 1. По прошениям и заявлениям разных лиц по Киевскому уезду. 7 січня 1904 – 4 травня 1905 рр. 194 арк.

156. Спр. 16. По прошениям и заявлениям разных лиц по Гайсинскому уезду. 7 січня 1904 – 30 червня 1905 рр. 55 арк.

157. Спр. 118. О произведение некоторыми крестьянами с. Дахновки Черкаского уезда в присутствованной комнате Дахновского правления буйства. 22 серпня – 9 листопада 1904 р. 6 арк.

158. Спр. 185. По жалобе учителя церковно-приходской школы с. Степановки Уманского уезда Корития Ильченко на местного сельского старосту за грубое обращение. 17 червня – 29 листопада 1904 р. 3 арк.

159. Спр. 189. По жалобе крестьянки м-ка Собалевки Гайсинского уезда Владимира и Марии Недяковы на мирового постредника Трескиня и других должностных лиц за противозаконные действия. 30 липгя – 31 грудня 1904 р. 6 арк.

160. Спр. 198. По жалобе крестьян с. Янкова Винницкого уезда Павла Лысика на Мыровского волостного писаря и других за подложное составление сделки в деле продажи земельного надела. 24 червня – 20 жовтня 1904 р. 7 арк.

161. Спр. 298. Дело об открытии в м-ке Ямполье Кременецкого уезда Волынской губернии склада земледельческих орудий необходимых в крестьянском быту. 31 жовтня 1904 р. 2 арк.

Оп. 704.

162. Спр. 71. По жалобе Павла Сокура на неправильные действия крестьянских учреждений Киевской губернии. 3 січня – 27 червня 1905 р. 9 арк.

163. Спр. 73. По жалобе жителя с. Дурбчина Ямпольского уезда Карпа Съемки на сельского старосту Иосифа Гульку и на волостного писаря Василия Пахончака. 10 січня 1905 р. 1 арк.
164. Спр. 156. По жалобе крестьян с. Ельчики Козинской волости Евфимия Журавля на местных волостных старшин и писаря. 22 травня 1905 – 4 липня 1906 рр. 4 арк.
165. Спр. 157. По жалобе крестьян с. Веприка Васильковского у. Варфоломея Костецкого на некоторых из местных крестьян. 17 травня – 6 жовтня 1905 р. 11 арк.
166. Спр. 199. По корреспонденции из с. Млиева Черкасского у. о неправильных действиях по службе местного волостного писаря Терещенко. 27 липня – 14 жовтня 1905 р. 8 арк.
167. Спр. 222. По жалобе уполномоченного от общества крестьян с. Стративки Ольгопольского уезда Ивана Яценко на местного волостного старшину Захария Недайбороза за нанесение просителю побоев и присвоение 47 рублей. 2 вересня 1905 – 16 жовтня 1909 рр. 14 арк.
168. Спр. 261. По жалобе Базалийского народного учителя Александра Гринчука на разного рода незаконные действия Базалийского волостного писаря Бояковского. 12 березня 1907 р. 53 арк.
169. Спр. 274. По поводу газетной заметки в номере 6373 «Киевское слово», озаглавленной «Помощь семьям запасных». 12 жовтня 1905 – 28 серпня 1906 рр. 3 арк.
170. Спр. 278. По вопросу о поощрении наградой долголетней службы Устьянского (Ольгополь. у.) волостного писаря Евстафия Петруня. 7 вересня 1905 р. 3 арк.
171. Спр. 310. О выборах кандидатов сельских старост. 18 листопада 1905 р. 2 арк.
172. Спр. 356. По ходатайству волостных писарей и их помощников об улучшении их служебного положения. 16 грудня 1905 – 8 березня 1906 рр. 7 арк.

Оп. 705.

173. Спр. 87. О награждение волостных и сельских должностных лиц за прилежную службу и усердную деятельность. 8 лютого – 1 травня 1906 р. 4 арк.

Оп. 706.

174. Спр. 1. По прошениям и заявлениям разных лиц по Киевскому уезду. 11 січня 1907 – 28 червня 1908 рр. 83 арк.

175. Спр. 70. По жалобе крестьянина с. Мохначки А. Артамчука на сельских должностных лиц за правильное взимание дополнительного сбора и за нанесение ему побоев. 24 січня – 4 травня 1907 р. 2 арк.

176. Спр. 196. С циркулярами и журналами изданными по Волынской губернии. 6 червня 1901 – 2 січня 1913 рр. 623 арк.

177. Спр. 198. Дело с циркулярами по разным вопросам относительно крестьянских учреждений. 8 листопада 1892 – 15 червня 1910 рр. 15 арк.

Оп. 707.

178. Спр. 42. С бумагами не требующими дальнейшего производства. 4 січня – 19 грудня 1908 р. 256 арк.

179. Спр. 311. По поводу корреспонденции помещенной в газете «Почаевские известия» под возглавлением «Примерный староста» в котором от имени крестьян с. Залисець говорится о незаконных действиях сельского старосты Рудецького. 1908 р. 25 арк.

Оп. 708.

180. Спр. 1. По прошениям и заявлениям разных лиц по Киевскому уезду. 2 січня – 29 грудня 1904. 110 арк.

181. Спр. 325. По жалобе сельского старосты д. Антонович К. Корашука на беспричинный арест его мировым посредником. 1909 р. 8 арк.

182. Спр. 603. По жалобе уполномоченных обществом крестьян с. Качановки Литинского уезда Андрея Лукянчука, Семена Неподсудного и других на самовольство волостного старшины и писаря. 1909–1910 рр. 7 арк.

Оп. 709.

183. Спр. 77. С бумагами не требующими дальнейшего производства. 21 січня 1910 – 12 жовтня 1911 рр. 111 арк.
184. Спр. 89. По поводу корреспонденции помещенной в газете «Жизнь Волыни» под возглавлением «Буйный староста» в которой говорится о нанесение оскорблений священнику Концевичу и дьякону Горечеву. 4 лютого – 3 квітня 1910 р. 13 арк.
185. Спр. 182. По жалобе десятидворка выборных Сосновского волостного схода на мирового посредника Сегидовича и на волосного писаря Подчашинского за неправильные действия. 18 травня 4 жовтня 1910 р. 2 арк.

Оп. 710.

186. Спр. 141. По поводу корреспонденции помещенной в газете «Почаевский листок» под возглавлением «Жидовская забывчивость» в которой указывается на непорядки в Почаевском волостном правлении. 9 березня – 22 квітня 1901 р. 3 арк.
187. Спр. 229. По жалобе крестьян с. Кибатчта Гайсинского у. Никифора Багницкого, Ивана Черного и др. на местных волостных должностных лиц за производство постройки нового здания волостного правления без согласия схода. 26 травня – 28 вересня 1911 р. 24 арк.

Оп. 711.

188. Спр. 38. Дело с бумагами, не требующими дальнейшего производства. 1912 р. 222 арк.
189. Спр. 148. Об отказе Ново-Чарторыйского волостного схода, Новоград Волынского уезда от ассигнования суммы на содержание волостного правления и школы в 1912 году. 18 квітня – 15 липня 1912 р. 20 арк.
190. Спр. 335. По анонимному заявлению о непорядках в Яблоновском волостном правлении Черкасского уезда. 11 серпня – 17 вересня 1912 р. 6 арк.

191. Спр. 538. Журналы заседаний губернского по крестьянским делам присутствия и акты обследования чиновниками губернских присутствий делопроизводства мировых съездов и мировых посредников. 1913–1919 рр. 339 арк.

Оп. 712.

192. Спр. 129. По жалобе крестьян с. Дзыговки, Ямпольского уезда Ефросинии Богаевой на должностных лиц. 3–21 травня 1913 р. 2 арк.

193. Спр. 132. По жалобе крестьянина с. Бабанки Уманского уезда Афанасія Декара на волостного старшину за побои. 1 травня 1913 – 20 жовтня 1914 рр. 5 арк.

194. Спр. 413. По жалобе махновского волостного старшины Стецюка на штаб-ротмистра Соломко за нанесение оскорблений действием. 1913–1914 рр. 24 грудня 1913 – 7 марта 1914 рр. 44 арк.

Оп. 713.

195. Спр. 248. По вопросу о принятии мер к прекращению незаконного вмешательства сельских и волостных сходов в церковно-приходские дела. 22 квітня – 9 червня 1914 р. 13 арк.

Оп. 770.

196. Спр. 144. Циркуляры министерства внутренних дел за 1862 г. 1861–1863 рр. 298 арк.

Ф. 1599. Помічник начальника Волинського губернського жандармського управління Житомирському, Овруцькому та Старокостянтинівському повітах.

Оп. 1.

197. Спр. 255. Донесення начальника Волинського ГЖУ. 1914 р. 333 арк.

Ф. 2194. Коллекция карт.

Оп. 1.

198. Сп. 274. Типичный проект дома волостного правления. М. в 1 дюйме 2–8 саж. 2 арк.

Опубліковані джерела:***Нормативні документи, збірки законодавчих актів***

199. Высочайше утвержденное положение о питейном сборе. 4 июля 1861. ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1861. Т. 36. Ч. 2. Отд. второе. №37197. С. 40.
200. Высочайше утвержденный проект учреждений о управление государственными имуществами в губерниях. 30 апреля 1838. ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб., 1838. Т. 13. Ч. 1. Отд. первое. № 11189. С. 405–654.
201. Высочайше утверждены положение о земских участковых начальниках, правила об устройстве судебной части, в которых введено означенное положение, временные правила о волостных судах в тех же местностях, правила о порядке приведения в действие положения о земских участковых начальниках. 12 июля 1889. ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1889. Т. 9. №6196. С. 508–535.
202. Высочайше утвержденные правила для приведения в действие положения об обеспечении православного сельского духовенства землями, домами и единовременным пособием в Западных губерниях. 20 июля 1842. ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1842. Т. 17. Ч. 1. №15873. С. 780–783.
203. О введении общей воинской повинности. 1 января 1874. ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1874. Т. 49. Ч. 1. Отд. первое. №52983. С. 2.
204. О воспрещении лицам польского происхождения вновь приобретать помещичьи имения в девяти западных губерниях. 10 декабря 1865. ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1865. Т. 40. Ч. 2. Отд. второе. №42759. С. 326–327.
205. О дополнении некоторых постановлений действующего закона, касающихся крестьянского землевладения и землепользования. 9 ноября 1906. ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1906. Т. 26. Ч. 1. Отд. первое. №28528. С. 970.
206. О землеустройстве. 29 мая 1911. ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1911. Т. 31. Ч. 1. Отд. первое. №35370. С. 453.

207. О медицинской части министерства государственных имуществ. 26 декабря 1851. ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1851. Т. 26. Ч. 2. Отд. второе. №25850. С. 181–189.
208. О милостях, дарованных в день святого крещения наследника цесаревича и Великого князя Алексея Николаевича. 11 августа 1904. ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1904. Т. 24. Ч. 1. Отд. первое. №25014. С. 856–871.
209. О порядке отчуждения имущества малолетних крестьян. 1 февраля 1877. ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1877. Т. 52. Ч. 1. Отд. первое. № 56909. С. 99.
210. О предначертаниях к усовершенствованию государственного порядка. 12 декабря 1904. ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1904. Т. 24. Ч. 1. Отд. первое. №25495. С. 1196–1198.
211. О предначертаниях к усовершенствованию государственного порядка. 26 февраля 1903. ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1903. Т. 23. Ч. 1. Отд. первое. №22581. С. 113–114.
212. О преобразование местного суда. 15 июня 1912. ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1912. Т. 32. Ч. 1. Отд. первое. №37328. С. 662–705.
213. О преобразование общественного управления государственных крестьян, и о передаче сих крестьян в ведение общих губернских и уездных, а также местных по крестьянским делам учреждений. 18 января 1866. ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1866. Т. 41. Ч. 1. Отд. первое. №42899. С. 34–37.
214. О преобразовании воинской квартирной повинности. 20 июня 1874. ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1874. Т. 49. Ч. 1. Отд. первое. № 53623. С. 865–870.
215. О преобразовании местных крестьянских учреждений и судебной части в Империи. 12 июля 1889. ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1889. Т. 9. Ч. 1. Отд. первое. №6195. С. 507–508.

216. О приведение в действие Временных Правил о евреях. 3 мая 1882. ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1882. Т. 2. №834. С. 181.
217. О приостановлении рассмотрения дел о дворянском достоинстве лиц из бывшей польской шляхты. 4 июля 1863. ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1863. Т. 38. Ч. 1. Отд. первое. №39825. С. 757.
218. О производстве в 1863 году рекрутского набора с обеих полос империи. 1 сентября 1862. ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1862. Т. 37. Ч. 2. Отд. второе. №38622. С. 1–3.
219. О раздробительной продаже напитков. 14 мая 1885. ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1885. Т. 5. Ч. №2946. С. 199–209.
220. О улучшение благосостояния и облегчении положения крестьянского населения. 3 ноября 1905. ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., Т. 25. Ч. 1. Отд. первое. №26871. С. 790.
221. Об изменениях и дополнениях некоторых постановлений о крестьянском землевладении. 14 июня 1910. ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1910. Т. 30. Ч. 1. Отд. первое. №33743. С. 746–753.
222. Об отмене круговой поруки крестьян по уплате окладных сборов в местностях, в коих введено Положение 23 июня 1899 года о порядке взимания сих сборов с поддатних земель сельских обществ. 12 марта 1903. ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1903. Т. 23. Ч. 1. Отд. первое. №22629. С. 134–138.
223. Об отмене некоторых ограничений в правах сельских обывателей и лиц других бывших податных состояний. 3 октября 1906. ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1906. Т. 26. Ч. 1. Отд. первое. № 28392. С. 891–893.
224. Об отмене сборов, взимаемых в пользу казны с видов на жительство. 7 апреля. ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1897. Т. 17. Ч. 1. Отд. первое. №13932. С. 156.
225. Об упразднении волостных судов, учрежденных по закону 15 июня 1912 г. о преобразовании местного суда. 11 февраля 1916 года.

Государственная дума. Созыв 4-й. Сессия 4-я. Приложения к стенографическим отчетам. СПб, 1916. Т. 2. №66. С. 249–250.

226. Об устройстве училищной части в Киевской, Подольской и Волынской губерниях и о положениях для сих училищ. 26 мая 1869. ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1869. Т. 44. Ч. 1. Отд. первое. №47131. С. 513–518.
227. Об учреждениях в 46-ти губерниях Европейской России полицейской стражи. 5 мая 1903. ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1903. Т. 23. Ч. 1. Отд. первое. №22906. С. 477–481.
228. Общее положение о крестьянах (изд. 1902 года и по прод. 1912 и 1913 гг.) с разъяснениями Правительствующего Сената. сост. И. М. Тютрюмов. СПб.: Законоведение, 1915. 1248 с.
229. Положение 23 июня 1899 г. о порядке взимания окладных сборов с наделных земель сельских обществ с приложением инструкций и циркулярных разъяснений министерств финансов и внутренних дел. Неофиц. изд. СПб: Н.К. Мартынов, 1902. 213 с.
230. Положение о выкупе крестьянами, вышедшими из крепостной зависимости, их усадебной оседлости и о содействии правительства к приобретению ими крестьянами в собственность полевых угодий. 19 февраля. ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1861. Т. 36. № 36659. С. 174–202.
231. Положение о комплектовании войск лошадьми, при приведении армии в полный состав во время войны. 8 мая 1884. ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1884. Т. 4. №2214. С. 281–287.
232. Положение о начальных народных училищах. 14 июля 1864. ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1864. Т. 39. Ч. 1. Отд. первое. №41068. С. 613–618.
233. Положение об обеспечении православного сельского духовенства землями, домами и единовременным пособием в губерниях: Витебской, Могилевской, Минской, Виленской, Гродненской, в Ковельском и Овручском уездах Волынской и Белостокской области. 20 июля 1842.

- ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1842. Т. 17. Ч. 1. Отд. первое. №15872. С. 771–780.
234. Положение о порядке взимания окладных сборов с наделных земель сельских обществ. 23 июня 1899. ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1899. Т. 19. Ч. 1. Отд. первое. №17286. С. 804–815.
235. Положение о приходских попечительствах при православных церквах. 2 августа 1864. ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1864. Т. 39. Ч. 1. Отд. первое. №41144. С. 688–691.
236. Положение о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости. 19 февраля 1861. ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1861. Т. 36. Ч. 1. Отд. первое. №36657. С. 141–169.
237. Положение об управлении земским хозяйством в губерниях Виленской, Витебской, Волынской, Гродненской, Киевской, Ковенской, Минской, Могилевской и Подольской. 2 апреля 1903. ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1903. Т. 23. Ч. 1. Отд. первое. №22757. С. 334–353.
238. Правила о церковно-приходских школах. 13 июня 1884. ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1884. Т. 4. №2318. С. 372–374.
239. Правила о школах грамоты. 4 мая 1891. ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1891. Т. 11. №7665. С. 235–238.
240. Учреждение орденов и других знаков отличия. Свод учреждений государственных. СПб, 1876. 194 с.
241. Циркулярное предложение гражданина начальника Киевской губернии мировым посредникам и уездным исправникам (19 сентября). Вестник Западной России. Т. 1. Октябрь. Вильна, 1864. С. 481–485.

Статистичні джерела

242. Аграрное движение в России в 1905–1906 гг. Ч. 2. СПб. Тип. тов. «Общественная польза», 1908. 541 с.

243. Волосевич Ф. Историко-статистическое описание села Степановки Каменецкого уезда. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Фонди К док д/п №231. Арк. 11.
244. Волостные, станичные, сельские, гминные правления и управления, а также полицейские станы всей России с обозначением места их нахождения. К.: изд. т-ва Л. М. Фиш, 1913. 94 с.
245. Волости и гмины. Архангельская-Нижегородская: карты волостей. Серия 80. Вип. 15. Т. 25. СПб.: Центр. статист. комитет, 1892. 25 с.
246. Волости и гмины. Подольская губерния. Серия 16. Вип. 7. Т. 32. СПб.: Центр. статист. комитет, 1890. 11 с.
247. Губернии малороссийские и юго-западные: (Харьковская, Полтавская, Черниговская, Киевская, Волынская, Подольская). *Волости и важнейшие селения Европейской России. По данным обследования, произведенного статистическими учреждениями М-ва вн. дел.* Вип. 1885. СПб.: Центр. статист. комитет, 1885. 333 с.
248. Гульдман В. Населенные места Подольской губернии. Алфавитный перечень населённых пунктов губернии, с указанием некоторых справочных о них сведений. *Издание Подольского губернского статистического комитета.* Каменец-Подольский: Тип. Под. губ. прав., 1893. 636 с.
249. Клопотович С. Церковная летопись села Белая Каменецкого уезда. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Фонди К док. д/п. №632. Арк. 32.
250. Корнетинский И. Историко-статистическое описание церкви и прихожан села Врублевец, Каменецкого уезда, 1876 года. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. Фонди. К док.д/п №1472. Арк. 9.
251. Крылов А. Населенные места Подольской губернии. Издание Подольского губернского статистического комитета. Каменец-Подольск: Тип. Под. губ. прав., 1905. 563 с.

252. Обзор Волынской губернии по годам. Т. 4. Житомир: Волынская губ. тип., 1915. 53 с.
253. Обзор Киевской губернии по годам. Т. 2. К.: Киевская губ. тип., 1915. 196 с.
254. Руссов А. Описание Черниговской губернии. В 2-х т. Т. 1. Чернигов: Типография губернского земства, 1898. 704 с.
255. Список населенных мест Волынской губернии. Издание Волынского губернского статистического комитета. Житомир: Волынская губ. тип., 1906. 219 с.
256. Список населенных мест Киевской губернии. Издание Киевского губернского статистического комитета. Киев: Типография Ивановой, 1900. 1896 с.
257. Щербина Ф. Крестьянские бюджеты. Воронеж, 1900. 230 с.

Мемуари та спогади

258. Астырев Н. В волостных писарях. Очерки крестьянского самоуправления. М., 1886. С. 299.
259. Белоконский И. Деревенские впечатления (из записок земского статистика). Изд. В-е. СПб, 1909. 411 с.
260. Вовк-Карачевський Н. Сорок лет назад (Из воспоминаний мирового посредника первого призыва). *Киевская старина*. 1901. Т. 73., №4. С. 26–41.
261. Дневник волостного писаря А. Е. Петрова (1895–1906). Подготовил В. И. Щипин. *Историко-литературный журнал «Русская литература»*. 2005. №2. СПб.: Институт русской литературы (Пушкинский дом). С. 127–170.
262. Новиков А. Записки земского начальника. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1899. 240 с.
263. Познанський Б. Воспоминания о рекрутчине по прежнему порядку. *Киевская старина*. 1889. Т. 27., № 11. С. 225–256.

264. Семенов С. Двадцать пять лет в деревне. СПб., 1915. 312 с.
 265. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). К.: Темпора. 480 с.

Періодичні видання

266. Внутреннее обозрение. Ожидаемое переустройство местного управления в деревне. *Русское богатство*. 1886. Січень. (№1). С. 195–207.
 267. Допис. *Громадська думка*. 1906. 16 липня. (№163). С. 4.
 268. Допис. *Громадська думка*. 1906. 17 серпня. (№189). С. 4.
 269. Допис. *Громадська думка*. 1906. 26 липня. (№171). С. 4.
 270. Еремеева О. По делу улучшения быта православного духовенства в Западных губерниях. *Вестник Юго-Западной и Западной России*. 1864. Январь. (Т.3). С. 34–43.
 271. Заметка об улучшении быта духовенства юго-западного края России. *Вестник Юго-Западной и Западной России*. 1863. Сентябрь. (Т. 1). С. 211–230.
 272. Из Житомира. От корреспондента Киевского Телеграфа. *Вестник Юго-Западной и Западной России*. 1863. Т.1. Июль. С. 103–108
 273. Интересный мировой посредникъ. *Вестник Юго-Западной и Западной России*. 1863. Август. (Т. 1.). С. 202–209.
 274. К вопросу об улучшении быта сельского духовенства. *Вестник Юго-Западной и Западной России*. 1863. Декабрь. (Т. 2). С. 356–359.
 275. Коресп. Киевлянина. Местечко Немиров Подольской губ. *Киевлянин*. 1898. Март. (№65). С. 4.
 276. Новые правила о наградах. Хроника. *Юридическая летопись*. 1882. № 10. Октябрь. С. 214–218.
 277. Оправхата П. Старшинина болість. *Громадська думка*. 1906. 23 липня. (№169). С. 2–3.
 278. Поземельная община и ее вероятное будущее. (продолжение). *Русское богатство*. 1880. Февраль. (№2). С. 17–36.

279. Поземельная община и ее вероятное будущее. *Русское богатство*. 1880. Январь. (№1). С. 35–55.
280. Познанський Б. Картинки сучасного селянського побуту. *Киевская старина*. 1900. Т. 68, №2. С. 207–247.
281. Попович. Вісті. Из Сквирського повіту. *Основа*. 1862. Червень. С. 93–99.
282. Случай недалновидности крестьянского самоуправления. *Подольские епархиальные ведомости*. 1869. (№3). С. 121–126.
283. Современная Южнорусская летопись. *Основа*. 1862. Січень. С. 81–110.
284. Сокол І. Наші чиновники. *Громадська думка*. 1906. 1 серпня. (№176). С. 4.
285. Соцький. Народна пісня, записана у виконанні лірника А. Корнієнка. *Киевская старина*. 1895. Т. 50. (№9). С. 59–60.
286. Тарасенко С. У розправі. *Громадська думка*. 1906. 11 червня. (№133). С. 2–3.
287. Чалий М. Очерки народной жизни. *Киевская старина* 1897. Т. 57. (№6). С. 484–512.
288. Шелудько С. Старшина (Малюнок з натури). *Громадська думка*. 1906. 19 липня. (№165). С. 2.
289. Юркевич О. Сучасні сільські малюнки. *Громадська думка*. 1906. 8 червня. (№130). С. 2.

Візуальні

290. Відбиток печаті Ржищівського волосного правління Київського повіту, 1881 р. ДАКО. Ф. 1005. Оп. 1. Сп. 1. Арк. 98.
291. Відбиток печаті Юрієвського волосного правління та волосного старшини Юрієвської волості Київського повіту, 1879 р. ДАКО. Ф. 1015. Юрієвське волосне правління. Оп. 1. Сп. 1. Приговори сельских обществ. Арк. 20.

292. Конверт для медалі «За усердие». *Каталог награды Российской империи 1702–1917 гг.* URL: <https://catalog.faleristika.info/?p=4810>
293. Медаль «За усердие», золота з зображення Олександра III. *Каталог награды Российской империи 1702–1917 гг.* URL: https://catalog.faleristika.info/?attachment_id=2528
294. Медаль «За усердие», золота з зображенням Миколи II. *Каталог награды Российской империи 1702–1917 гг.* URL: https://catalog.faleristika.info/wp-content/uploads/sites/2/2020/09/za_userdie-nikolay-2-32-gold600-28.5.jpg
295. Медаль «За усердие», срібна з зображення Олександра II. *Каталог награды Российской империи 1702–1917 гг.* URL: https://catalog.faleristika.info/?attachment_id=1341
296. Медаль «За усердие», срібна з зображенням Миколи II. *Каталог награды Российской империи 1702–1917 гг.* URL: https://catalog.faleristika.info/?attachment_id=1375
297. Медаль «За усердие», срібна з зображенням Олександра II. *Каталог награды Российской империи 1702–1917 гг.* URL: https://catalog.faleristika.info/?attachment_id=1797
298. Медаль «За усердие», срібна з зображенням Олександра III. *Каталог награды Российской империи 1702–1917 гг.* URL: https://catalog.faleristika.info/?attachment_id=1349
299. Медаль «За усмирение Польского мятежа». *Каталог награды Российской империи 1702–1917 гг.* URL: https://catalog.faleristika.info/?attachment_id=1403
300. Печатка Збірника податків Перепелицького сільського товариства Ф. Вінницького краєзнавчого музею [Мз-2086, Кв-86125].
301. Печатка Китайгородського волосного старшини, м-ко Китайгород, Ушицького повіту, Подільської губернії. *Подільські печатки кінця XVIII–*

- середини ХХ ст. (за матеріалами сфрагістичної колекції Музею Шереметьєвих). К., 2010. С. 110–111.
302. Печатка Китайгородського доглядача магазинів. *Подільські печатки кінця ХVІІІ–середини ХХ ст. (за матеріалами сфрагістичної колекції Музею Шереметьєвих)*. К., 2010. С. 116–117.
303. Печатка Сільського старости с. Жилинці, Шарівської волості, Проскурівського повіту, Подільської губернії. *Подільські печатки кінця ХVІІІ–середини ХХ ст. (за матеріалами сфрагістичної колекції Музею Шереметьєвих)*. К., 2010. С. 124–125.
304. План поверху будинку волосного правління м. Деражня. Охоронний номер 2771-Хм. Паспорт об'єкту. НІАЗ «Кам'янець». Упор. Свіницька Л.
305. Посадовий знак волосного судді. Ф. Вінницького обласного краєзнавчого музею [н-10939, Кв-23491]
306. Посадовий знак польового сторожа. Ф. Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника [Кмет-825. КВ-36547].
307. Знак «Сельский десятский». Ф. Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. [КМст-820, КВ-36542].
308. Посадовий знак сільського старости з Подільської губернії. Ф. Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. [Кмет-811. Н-36533].
309. Посадовий знак сільського старости Київської губернії Ф. Вінницького обласного краєзнавчого музею. [Н-10940, Кв-23492].
310. Фото будинку волосного правління в с. Заміхів. Охоронний номер пам'ятки 2769-Хм. *Новоушиччина: історія у пам'ятках. Упорядники: Петраш І.В., Шпаковський С.М., Климчук В.В.* Хмельницький: ТзОВ «Поліграфіст», 2018. С. 308–309
311. Фото волосного писаря Пахальчака Василя Карповича. *Государственная дума Российской империи: 1906–1917. Энциклопедия.* М.: Российская политическая энциклопедия (РОСПЭН), 2008. С. 445.

312. Фото волосного старшини Коваля Йосифа Ілліча. *Государственная дума Российской империи: 1906–1917. Энциклопедия.* М: Российская политическая энциклопедия. (РОСПЭН), 2008. С. 258.
313. Фото волосного старшини Ф. Куликова з колегами. Виноградов М. Фотографії Волостного старшини Ф. Е. Куликова як історический источник. *Материалы конференции «Уваровские чтения» XI Муром. Историко-худож. музея,* научн. редактор Ю. М. Смирнов. Выкса: Издательство ИКСА, 2019. С. 244–248
314. Фото волосного старшини Федора Куликова. Виноградов М. Фотографії Волостного старшини Ф. Е. Куликова як історический источник. *Материалы конференции «Уваровские чтения» XI Муром. Историко-худож. музея;* научн. редактор Ю. М. Смирнов. Выкса: Издательство ИКСА, 2019. С. 244–248.
315. Фото церкви м-ка Смотрич Кам'янецького повіту, Подільської губернії. 1909 р. Ф. Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Альбом з фотографіями. Кв. 40414.
316. Фото Церковно-парафіяльної школи м-ка Смотрич Кам'янецького повіту Подільської губернії. 1909 р. Ф. Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Альбом з фотографіями. Кв. 40415.

Художні твори

317. Волков Д. Хороший старшина (с натуры). *Русское богатство.* 1886. Май–Іюнь. (№5–6). С. 1–53.
318. Золоточанський В. В тумані. *Громадська думка.* 1906. 19 квітня. (№88). С. 2–3.
319. Коцюбинський М. Фата моргана. Одеса, Держлітвидав України, 1949. 104 с.
320. Леся Українка. Приязнь. *Киевская старина.* 1905. Т. 91. (№10). С. 11–72.

321. Матвеев С. В волостных старшинах. *Русское богатство*. 1912. Февраль. (№2). С. 74–101.
322. Матвеев С. В волостных старшинах. *Русское богатство*. 1912. Апрель (№4). С. 120–145.
323. Матвеев С. В волостных старшинах. *Русское богатство*. 1912. Май. (№5). С. 156–185.
324. Мирний П. Хіба ревуть воли як ясла повні? *Вибрані твори*. К.: Дніпро, 1974. С. 5–347.
325. Нечуй-Левицький І. Старосветские батюшки и матушки. *Киевская старина*. 1884. Май. Т. VIII. С. 88–116.
326. Яновська Л. За високим тином. *Киевская старина*. 1902. Т. 79. (№11). С. 300–325.

III. Наукова та довідкова література

327. Matsuzato K. The Issue of Zemstvos in Right Bank Ukraine 1864–1906. Russian Anti-Polonism Under the Challenges of Modernization. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Neue Folge, Bd. 51. H. 2 (2003). pp. 218–235. URL: <http://www.jstor.org/stable/41051063>
328. Melnychuk K. Poles and Jews in the work in the peasant self-government in Right-Bank Ukraine in the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries. *Res Historica*. Czasopismo Instytutu historii UMCS. №51. Lublin, 2021. p. 387–402.
329. Анфимов А. О методике учета крестьянских выступлений и количества участников в них. *Социально-экономическое развитие России. Сб. ст.. к 100-летию со дня рождения Николая Михайловича Дружинина / отв. ред.. академик С.Л.Тихвинский*. Москва: Наука, 1986. С.131–144.
330. Ахиезер А. Россия: критика исторического опыта. (социокультурная динамика России). От прошлого к будущему. 2-е изд. Т. 1. Новосибирск: Сиб. Хронограф, 1997. 798 с.

331. Ахиезер А. Социокультурная динамика России. К методологии исследования. Электронная библиотека. Гражданское общество в России. URL: <http://www.civisbook.ru/files/File/1991-5-5-Achiezer.pdf>
332. Безгин В. Волостной суд сельской России (вторая половина XIX – начало XX века). *Современные исследования социальных проблем*. Электронный научный журнал. №12(20), 2012. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/volostnoy-sud-selskoy-rossii/viewer>
333. Безгин В. Крестьянская повседневность (традиции конца XIX – начала XX века). Москва-Тамбов: Изд-во Тамб. гос. тех. ун-та. 2004. 304 с.
334. Безгин В. Мужичья правда. Обычное право и суд русских крестьян. М.: Common place, 2017. 334 с.
335. Безгин В. Правовые обычаи и правосудие русских крестьян второй половины XIX – начала XX века. 2012. 124 с.
336. Безгин В. Сельская власть в обыденном восприятии крестьянства конца XIX – начала XX вв. *Вестник ТГТУ*. 2004. Том 10. № 4. С. 1217–1226.
337. Беловинский Л. Иллюстрированный энциклопедический историко-бытовой словарь русского народа. XVIII – начало XX в. М.: Эксмо, 2007. 784 с.
338. Беляев Е. Учреждение и деятельность крестьянского самоуправления в 1861–1889 гг.: по материалам Рязанской и Тамбовской губернии: автореферат дисс. на соискание ученой степени канд. ист. наук: 07.00.02. «Отечественная история». Тамб. гос. ун-т им. Г. Р. Державина. Липецк, 2009. 26 с.
339. Берестовий А. І., Федьков О. М. Грошові та натуральні повинності українського селянства у другій половині XIX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2011. Вип. XVIII. С. 129–133.
340. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціально-етнічних конфліктах. К.: Критика, 1998. 334 с.

341. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914). М.: Новое литературное обозрение, 2011. 1008 с.
342. Бовуа Д. Трикутник Правобережжя: царат, шляхта і народ. 1793–1914 рр. Київ: Кліо, 2020. 872 с.
343. Бондар В., Допіра М. Розгляд методу контент-аналізу з погляду кількісно-якісних технік проведення. *Наукові записки НАУКМА. Соціологічні науки*, 2007. Т. 70. С. 17–26.
344. Бондаревський А. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. Київ, 1961. 127 с.
345. Бондаревский А. Волостное самоуправление и положение крестьян в царской России (1861–1917 гг.): автореферат дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук: 07. 00. 02. «История СССР». К.: Киевс. ун-т. им. Т. Г. Шевченко, 1951. 17 с.
346. Борис Николаевич Миронов: библиографический указатель трудов: 1964–2018. Отв. ред. А. Даудов. СПб.: Дмитрий Буланин, 2019. 176 с.
347. Борисевич С. Реалізація чиншової реформи 1886 р. в Подільській губернії. *УІЖ*. 2005. №4. С. 107–113.
348. Борисенко Н. М. Церковно-парафіяльне шкільництво в контексті контрреформ у Російській імперії: риторика і практика народної освіти кінця ХІХ ст. *Український селянин*. 2014. Вип. 14. С. 61–64.
349. Борисов А., Малыгин А., Мулукаев Р. Три века российской полиции. М.: РИПОЛ классик, 2016. 608 с.
350. Боряк О. Стан народного акушерства в ХІХ ст. *Український історичний журнал*. 2001. №2. С. 49–61.
351. *Бржеський М.* Натуральные повинности крестьян и мирские сборы. СПб, 1906. 219 с.
352. *Бржеський М.* Недоимочность и круговая порука сельских обществ. СПб.: тип. В. Киршбаума, 1897. 441 с.

353. Верменич Я. Локальна історія. *Нарис з соціокультурної історії українського історіописання: суб дисциплінарні напрями.: колективна монографія.* За заг. ред. В. Смолія. Ін-т іст. України. Київ: Генеза, 2019. С. 5–54.
354. Верняев И. Реформа местного суда 1912 г. в имперском измерении: как строить общие институты в многосоставном обществе. *Новейшая история России.* 2018. Т.8, № 4. С. 966–982.
355. Верховцева І. «Волосні суди у нас усюди не вдалились»: селянське правосуддя в Росії пореформеної доби. *Гуржіївські історичні читання.* 2014. Вип.7. С. 256–259.
356. Верховцева І. «Краще суд панський, ніж селянський»: волосний суд в Росії в умовах модернізації села пореформеної доби. *Інтелігенція і влада.* 2014. Вип. 3. С. 70–82.
357. Верховцева І. Волосне правосуддя та проблеми селянського самоврядування у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Гілея: науковий вісник.* 2013. №72. С. 65–69.
358. Верховцева І. Звичаєве право у селянському самоврядуванні в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. *Історико-політичні студії.* 2014. №2. С. 13–19.
359. Верховцева І. Між корпоративністю і бюрократизмом: самоврядування селян у Російській імперії (друга половина ХІХ–початок ХХ ст.). Черкаси: Вид. Ю. А. Чабаненко, 2018. 397 с.
360. Верховцева І. Наративні джерела про селянське самоврядування другої половини ХІХ ст. *Інтелігенція і влада.* 2013. Вип. 28. С. 153–158.
361. Верховцева І. Повсталі громади: самоврядування селян у Російській імперії в умовах суспільно-політичних потрясінь початку ХХ ст. *Український селянин.* 2018. Випуск 19. С. 18–27.
362. Верховцева І. Політизація самоврядування селян у Російській імперії у 1902–1907 роках, як початковий етап селянської революції. *Український селянин.* 2016. Вип. 16. С. 59–69.

363. Верховцева І. Проблеми селянського самоврядування в Російській імперії в матеріалах «Особливої наради з проблем сільськогосподарської промисловості» 1902–1905 рр. *Український селянин*. 2014. Вип. 14. С. 94–97.
364. Верховцева І. Самоврядування селян у Російській імперії, як чинник Селянської революції початку ХХ ст. *Український селянин*. 2017. Вип. 18. С. 8–19.
365. Верховцева І. Селянська бюрократів в самоврядуванні селян у Російській імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: ідейно-теоретичні аспекти. *Український селянин*. 2015. Вип. 15. С. 33–37.
366. Верховцева І. Селянське самоврядування в Російській імперії в умовах революції 1905–1907 рр.: приговорний рух. *Чорноморський літопис*. 2014. Вип. 10. С. 12–20.
367. Верховцева І. Селянське самоврядування другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: проблеми вивчення в контексті реформи місцевого самоврядування в Україні. *Збірник матеріалів «ІІІ Всеукраїнських правових наукових читань»* 17 жовтня 2019. Ірпінь. С. 45–47.
368. Верховцева І. Селянське самоврядування та земство в Росії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Історичний архів*. 2014. Вип. 13. С. 15–25.
369. Верховцева І. Селянське самоврядування в Російській імперії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). дис. док. ... спец. 07.00.02. Всесв. іст. Черкаси, 2018. 701 с.
370. Верховцева І. Соціальна діяльність установ селянського самоврядування в Російській імперії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Література та культура Полісся*. Серія: Історичні наук, 2015. Вип. 79. С. 107–116.
371. Вещиков П. Военное хозяйство. Тыл Вооруженных Сил России (XVIII–XX). Автореф. дис. на соиск. учен. степ. док. ист. наук спец. 07.00.02. Отечественная история. М., 2003. 59 с.

372. Вжосек В. Історія – Культура – Метафора. Постановня неklasичної історіографії. Про історичне мислення. К.: Ніка-Центр, 2012. 296 с.
373. Виноградов М. Жизнь и деятельность волостного старшины Федора Куликова (обзор источников). *Общество и власть в Императорской России, СССР и современной России*. Материалы международной научной конференции, посвященной памяти доктора исторических наук, почетного профессора МПГУ и РГУ им. С.А. Есенина, заслуженного деятеля науки РФ Эрнста Михайловича Щагина. Москва 16–17 октября 2014 г. Под общей редакцией А. Б. Ананченко. МПГУ. М., 2018. С. 322–327.
374. Виноградов М. Жизнь и деятельность волостного старшины Федора Куликова в свете исторических источников. *История России с древнейших времен до XXI: проблемы, дискуссии, новые взгляды*. V Всероссийская научно-практическая школа-конференция молодых ученых. Сборник статей. Ответ ред. Ю. А. Петров, В. Н. Круглов. Институт российской истории Российской Академии наук. М.: Институт российской истории РАН, 2018. С. 91–98.
375. Виноградов М. Крестьянское самоуправление рубежа XIX – XX вв. в освещении современных исследователей. *Государственная власть и крестьянство в конце XIX – начале XXI века*. Коломна: КГПУ, 2009. С. 39–43.
376. Виноградов М. Фотографии Волостного старшины Ф. Е. Куликова как исторический источник. *Материалы конференции «Уваровские чтения» XI Муром. Историко-худож. музей*. Научн. ред. Ю. М. Смирнов. Выкса: Издательство IKSA, 2019. С. 244–248.
377. Вирський Д. Бюрократизація суспільного життя. *Енциклопедія історії України*. 2003. Т. 1. С. 423–424.
378. Вирський Д. Волосний суд. *Енциклопедія історії України*. 2003. Т. 1. С. 623.

379. Вовк Ю. Аграрне перенаселення та міграційні процеси, як чинники трансформації соціального становища хліборобського населення України на початку ХХ ст. *Гуманітарний вісник*. Число 26. Вип. 10. С. 91–102.
380. Вовк Ю. Стан освіти та медичного забезпечення селянства в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Український селянин*. 2003. Вип. 7. С. 35–37.
381. Военная повинность. *Энциклопедический Словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона*. СПб., 1892. Т. VI. С. 931.
382. Вороліс М. Розвиток початкової освіти на Поділлі в 1861–1918 рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія історія. 1999. Вип. 1. С. 42–45.
383. Вороліс М. Церковнопарафіяльні школи на Поділлі в другій половині ХІХ ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія історія. 2003. Вип. 5. С. 34–36.
384. Всеволодов А. Православное приходское духовенство в 1840-е – 1880-е гг.: материальное обеспечение, корпоративная организация, самосознание. Автореферат. канд. ист. наук. ... спец. 07.00.02. Отечественная история. Архангельск, 2014. 22 с.
385. Гальчак С., Гальчак Н. Історичні аспекти становлення і розвитку місцевого самоврядування у Східному Поділлі в дорадянський період. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. 2011. Вип. 19. С. 29–37.
386. Гарнак А. Е. Волостной суд: Законы, распоряжения правительства и циркуляры для крестьян (их суд, права, обязанности и повинности). Руководство для всех крестьян, волостных правл., сел. и волост. сходов и должностных лиц, как-то: старост, сборщиков, податей, старшин, волостных судей и членов уездных и губернских по крестьянским делам присутствий: По выс. утв. Положению 19 февр., со всеми позднейш. узаконениями и разъясн., по др. томам Св. зак. с прил. циркуляров различ.

- ведомств. Сост. А. Е. Гарнак. Москва.: Тип. Э. Лисснер и Ю. Роман, 1878. 486 с.
387. Глушковецкий А. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії. Кам'янець-Подільський, 2010. 400 с.
388. Головка В. Модернізаційні теорії. *Енциклопедія історії України*. 2010. Т. 7. С. 18–20.
389. Головка О. Податкова інспекція Російської імперії на Українських землях. *Форум права*. 2010. №4. С. 214–222.
390. Гончаров С., Кушнір Н. Бюджет. *Тлумачний словник економіста*. 2009. С. 86.
391. Гордиенко Ю. Отмена крепостного права и формирование органов крестьянского местного управления в России: На материалах Ставропольской губернии. Автореф. дис. ... канд. юр. наук: 12.00.01. Ставрополь: Ставропольс. гос. ун-т., 2005. 24 с.
392. Горизонтов Л. Парадоксы имперской политики: Поляки в России и русские в Польше. М., 1999. 272 с.
393. Государственная дума Российской империи: 1906–1917 гг. Энциклопедия. Москва, 2008. 735 с.
394. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної нації ХІХ–ХХ століття. К., 2019. 656 с.
395. Грубик А. Громада. *Енциклопедія історії України*. 2004. Т. 2. С. 209.
396. Грубик А. Чиншові селяни. *Енциклопедія історії України*. 2013. Т. 10. С. 553.
397. Губицький Л., Мельник Г. Церковне життя села Жежелів (кінець ХVІІІ – початок ХХ століття). *Український селянин*. 2012. Вип. 13. С. 48–51.
398. Гуржій О., Шевченко В., Авраменко А. Хутір. *Енциклопедія історії України*. 2013. Т. 10. С. 442–443.

399. Граціозі А. Війна і революція в Європі, 1905–1956 рр. К.: Основи, 2005. 350 с.
400. Дашкевич Г. О волостном суде и его реформе: из наблюдений из крестьянских самоуправлений. Вильна: Тип. В. Г. Сыркина. 1885. 104 с.
401. Десятников І. Захворюваність і травматизм сільськогосподарських робітників в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Український селянин*. 2010. Вип. 12. С. 166–169.
402. Десятские. *Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона*. СПб., 1893. Т.Х. С. 497.
403. Долгих А. Паллиативная реформа или грядущий бунт: мнение заинтересованного лица А. Х. Бенкендорф о преобразованиях П.Д. Киселева в государственной деревне на рубеже 1830-х – 1840-х гг. *История: факты и символы*. Елец, 2017. № 4 (13). С. 44–51.
404. Долгих В. К истории повседневности: очерк потребления спиртных напитков в России (конец XV век. – 1936 г.). *Вестник московского университета*. Серия 8. История. 2015. № 5/6. С. 14–63.
405. Донік О. Україна: у переддень та в добу ліберальних реформ 1860–1870-х років. Київ: Кріон. 2012. 240 с.
406. Драпогуз В. Екстраполяція, як метод наукового пізнання. *Гуманітарний вісник Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*. Педагогіка. Психологія. Філософія. 2013. Вип. 28 (2). С. 606–612.
407. Драч О. Приміщення сільських шкіл в Україні періоду ринкових трансформацій (II пол. ХІХ – початок ХХ ст.): упорядкування, стан, будівництво. *Український селянин*. Вип. 10. С. 131–134.
408. Драч О. Формування системи оплати праці сільського вчителя в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Український селянин*. 2005. Вип. 9. С. 48–51.

409. Драч О. Характерні особливості учнівського контингенту народних шкіл Наддніпрянщини у другій половині XIX – на початку XX ст. *Український селянин*. 2003. Вип. 7. С. 30–32.
410. Дружинин Н. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселев. В 2-х т. Т. 1. Москва; Ленинград: Академия наук СССР, 1946. 632 с.
411. Дружинин Н. Избранные труды: социально-экономическая история России. Под. ред. С. С. Дмитриев. М.: Наука, 1987. 421 с.
412. Дружинин Н. Русская деревня на переломе 1861–1880 гг. М.: Наука, 1978. 286 с.
413. Дубровський С. Очерки Русской революции Вып. 1-й. М.: Новая деревня, 1923. 404 с.
414. Єрмілов В. Проблема оплати медичної допомоги сільському населенню земств в останній третині XIX ст. *Український селянин*. 2010. Вип. 12. С. 169–171.
415. Єсюнін С. Міста Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст. Хмельницький: ФОП Мельник А., 2015. 336 с.
416. Задорожнюк А. Б. Подільські печатки кінця XVIII – середини XX ст. (за матеріалами сфрагістичної колекції Музею Шереметьєвих). К., 2010. 268 с.
417. Зайончковский П. Отмена крепостного права в России. М: Просвещение, 1968. 369 с.
418. Зайончковский П. Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г. М.: Изд. Социально-экономической литературы, 1958. 469 с.
419. Захарова Л. Самодержавие и отмена крепостного права в России 1856–1861. М.: Изд. Московского государственного университета, 1984. 256 с.
420. Зашкільняк Л. Вступ до методології історії. Львів: ЛОНМІО, 1996. 96 с.
421. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. Львів, Львівський університет ім. І. Франка, 1999. 227 с.

422. Зашкільняк Л. Постмодернізм в історичній науці. *Енциклопедія історії України*. Т. 8. 2011. С. 439–443.
423. Земський Ю. Еволюція польсько-російських взаємин в Правобережній Україні в контексті націоналізації свідомості в Російській імперії середини ХІХ ст. *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”*. 2011. № 17. С. 116–126.
424. Земський Ю. Особливості генези польського націоналізму в Правобережній Україні середини ХІХ ст. *Гуманітарний журнал*. 2009. № 3–4. С. 41–57.
425. Земський Ю. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини ХІХ століття. Хмельницький., 2011. 350 с.
426. Земцов Л. Волостной суд в России 60-х – первой половине 70-х годов ХІХ века (по материалам Центрального Черноземья). Воронеж: Воронеж. уос. ун-т, 2002. 448 с.
427. Земцов Л. Крестьянский самосуд: правовые основы и деятельность волостных судов в пореформенной России (60–80-е гг. ХІХ в.) Воронеж: Ворон. гос. ун-т, 2007. 248 с.
428. Зырянов П. Крестьянская община Европейской России 1907–1914 гг. М.: Наука, 1992. 256 с.
429. Иванова Н., Желтова В. Сословное общество Российской империи. М.: Новый хронограф, 2010. 752 с.
430. Иванова Н., Желтова В. Сословно-классовая структура России в конце ХІХ – нач. ХХ века. М.: Наука, 2004. 574 с.
431. Иконников С. Церковно-приходские попечительства и их роль в материальном обеспечении приходского духовенства центрального черноземья во второй половине ХІХ – начале ХХ века. *История: факты и символы*. 2018. №4 (17). С. 77–85.
432. Источниковедение: Теория, История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие. Под ред. И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов,

- О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева. М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1998. 702 с.
433. Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви України: генеза і характер (XIX – 30-ті рр. XX ст.). Запоріжжя: Поліграф, 2004. 440 с.
434. Історичне джерелознавство: підручник Я. Калакура, І. Войцехівська, С. Павленко. К.: Либідь, 2002. 488 с.
435. Кабытов П., Козлов В., Литвак Б. Русское крестьянство. Этапы духовного освобождения. М.: Мысль, 1988. 240 с.
436. Кавелин К. Взгляд на Русскую сельскую общину. *Русская социально-политическая мысль. 1850–1860-е годы: Хрестоматия: под ред. А. А. Ширинянца*. М.: Издательство Московского университета, 2012. С. 365–391.
437. Кавелин К. Две речи о крестьянской реформе. *Публицистика. Собрание сочинений К.Д. Кавелина* в 4-х т., Т. 2. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1898. С. 650–656.
438. Кавелин К. Записка об освобождении крестьян в России. *Русская социально-политическая мысль. 1850–1860-е годы. Хрестоматия*. Под ред. А. А. Ширянца. М.: Изд. Московского университета, 2012. С. 284–353.
439. Кавелин К. Из деревенской записной книжки. *Сиб Ведомости*. 1873. №259, С. 780–810.
440. Кавелин К. Мысли об уничтожении крепостного состояния в России. *Русская социально-политическая мысль. 1850–1860-е годы. Хрестоматия*. Под ред. А. А. Ширянца. М.: Изд. Московского университета, 2012. С. 353–365.
441. Каганов Ю. Компаративний підхід в історії: витоки та еволюція становлення. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2010. Вип. XXVIII. С. 363–371.
442. Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій. К.: Генеза, 2012. 512 с.

443. Калинина Д. Органы центрального и местного управления России конца XIX – начало XX в.: опыт взаимодействия. *Вестник Вятского государственного гуманитарного университета*. 2013. №1. С. 40–45.
444. Калініченко В. Громада поземельна. *Енциклопедія історії України*. Г–Д. 2004. Т. 2. С. 210.
445. Караевский К. Волостной старшина, его права, обязанности и ответственность: Подроб. сб. сведений, необходимых для чинов сел. самоуправления. М.:Тип. Яковлевой, 1899. 197 с.
446. Карнишина Н. Государственно-церковные отношения в России во второй половине XIX в. *Вестник Томского университета. История*. 2014. №5 (31). С. 16–22.
447. Касян А. Волосне управління на Правобережній Україні (1861–1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2017. 248 с.
448. Касян А. Волосний писар XIX ст. у рецепції сучасників. *Вісник Черкаського університету*. Серія: історичні науки. Черкаси, 2013. №9 (262). С. 72–77.
449. Касян А. Ставлення селянства Правобережної України до формування нового волосного устрою у другій половині XIX ст. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка*. Сер. Історія. 2014. Вип. 2, ч. 2. С. 26–30.
450. Касян А. Статус та повноваження волосних посадовців на Правобережжі (друга половина XIX ст.) *Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*. 2016. №4 (132). Квітень. С. 119–124.
451. Кацонис Я. Как крестьян делали отсталыми: Сельскохозяйственные кооперативы и аграрный вопрос в России 1861–1914. М.: Новое литературное обозрение, 2006. 320 с.
452. Качинський В. Селянський рух на Україні в роки 1905–1907. К.: Державне видавництво України, 1927. 231 с.

453. Кирилов О. От подушной подати к подоходному. Податные реформы капиталистической России и их воплощение в Западной Сибири второй половины XIX – начала XX века. Новосибирск: Параллель. 2017. 174 с.
454. Ковалевська О. Соціальна історія. *Нарис з соціокультурної історії українського історіописання: субдисциплінарні напрями.: колективна монографія*. За заг. ред. В. Смолія. Ін-т іст. України. Київ: Генеза, 2019. С. 55–94.
455. Ковальова Н. Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902–1922 рр. Дніпропетровськ: Ліра, 2016. 368 с.
456. Ковальова Н. Селянська революція в Наддніпрянській Україні (1902–1922 рр.). дис. док. іст. наук. ... спец. 07.00.01. Історія України. Черкаси. 2020. 560 с.
457. Козюра І. Самоврядування. *Енциклопедичний словник з державного управління*. За ред. Ю. Ковбасюка, В. Трощинського, Ю. Сурміна. К., 2010. С. 630.
458. Коляда І. Вчительська інтелігенція Наддніпрянської України: порівняльний аналіз матеріального та побутового становища (друга половина XIX – початок XX ст.). *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. 2014. Вип. 51. С. 63–68.
459. Коляда І. Повсякденне життя чиновників цензурного відомства Російської імперії (друга половина XIX – початку XX ст.) *Історичні записки: збірник наукових праць*. 2012. Вип. 35. С. 117–127.
460. Коляда І., Жиленкова І. Освітня діяльність земств України та громадська ініціатива (друга половина XIX ст.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2018. Вип. 28. С. 246–256.
461. Коляда І., Ковальчук Т. Участь повітових органів земського самоврядування в розвитку початкової освіти України (друга половина

- 1860-х рр.). *Проблеми історії України у ХІХ – на початку ХХ ст.* 2017. Вип. 27. С. 206–216.
462. Корновенко С., Герасименко О. Селянин бунтар. Селянська революція в Україні 1902–1917 рр. Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2017. 204 с.
463. Корсаков Д. Крестьянское дело в царствование императора Александра II: Материалы для истории освобождения крестьян сост. А. Скребицкий: в 4 т. Бонн-на-Рейне, 1862–1868. 1872. 17 с.
464. Корупція. *Великий тлумачний словник сучасної української мови* // уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. К., 2005. С. 578.
465. Корупція. *Словник юридичних термінів* / Уклад. В. п. Марчук. К., 2003. С. 42.
466. Кошелев А. О крестьянском самоуправлении и о присутствиях по крестьянским делам. М.: Печатная С. П. Яковлева, 1881. 19 с.
467. Крижановська О. Вплив реформи 1861 р. на освіту селян України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2018. Вип. 28. С. 231–245.
468. Кудлак В., Кудлак Г. Ринкові реформи М. Х. Бунге на посаді Міністра фінансів Російської імперії (кінець ХІХ ст.). *Галицький економічний вісник.* 2009. №1. С. 100–108.
469. Кузнець Т. Церковнопарафіяльні школи Уманського повіту в 60-х – середині 80-х років ХІХ ст., як основна ланка освіти сільських дітей. *Український селянин.* 2006. Вип. 10 С. 120–123.
470. Лазанська Т. Кисельова реформа 1837–1841. *Енциклопедія історії України:* у 10 т. Т. 4: Ка-Ком. 2007. С. 330.
471. Лазанська Т. Селянська реформа. *Енциклопедія історії України* у 10 т. Т. 9: Прил-С. 2012. С. 518–520.
472. Лапин В. Армия России как имперский интеграционный механизм. *Петербургский исторический журнал.* 2019. №1. С. 302–313.
473. Ле Гофф. Ж. История и память. М.: Российская политическая энциклопедия, 2013. 303 с.

474. Легун Ю. Значення матеріалів волосних судів, як джерела з історії селянства на Поділлі. *Проблеми історії України XX – початку XX ст.* 2005. Вип. 10. С. 284–292.
475. Лещенко М. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60–90-ті роки XIX ст.). К.: Наукова думка, 1970. 304 с.
476. Лещенко М. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года. (60-е годы XIX ст.). К.: Академия наук Украинской ССР, 1959. 521 с.
477. Литвак Б. Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива. М.: Политиздат, 1991. 302 с.
478. Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.). Кам'янець-Подільський.: ПП «Мошак М. І.», 2008. 480 с.
479. Лосицкий А. Юго-Западный край. Общий очерк по краю. *Аграрное движение в России в 1905–1906 гг.* Ч. 2. СПб., 1908. С. 22–25.
480. Лохматова А. Земельно-розподільна діяльність селянських громад Півдня України в другій половині XIX століття. *Український селянин.* 2006. Вип. 10. С. 227–231.
481. Лохматова А. Органи місцевої влади в українській літературі другої половини XIX сторіччя. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету.* 1999. Вип. 7. С. 121–125.
482. Лохматова А. Сельская полиция в системе крестьянского общественного самоуправления Таврической губернии в пореформенный период. *Культура народов Причерноморья.* 2005. №74, Т. 1. С. 167–172.
483. Лохматова А. Сільські поселення Південної України в післяреформенний період. *Український селянин.* 2008. Вип. 11. С. 237–240.
484. Любченко В. Волость. *Енциклопедія історії України: у 10. Т. 1: А-В.* Київ, 2003. С. 624.

485. Магась В. Громадсько-політичні організації і влада в підросійській Україні (1905 р. – лютий 1917 р.). дис. ... док. іст. наук. 07.00.01. Історія України. 640 с.
486. Макарчук С. Писемні джерела з історії України. Курс лекцій. Л.: Світ, 1999. 352 с.
487. Мацузато К. Из комиссаров антиполонизма в просветители деревни: в мировые посредники на Правобережной Украине (1861–1917 гг.). *Український гуманітарний огляд*. 2003. Випуск 9. С. 62–121.
488. Мацузато К. Из комиссаров антиполонизма в просветители деревни: в мировые посредники на Правобережной Украине (1861–1917 гг.). *Соціальна трансформація и міжетнічніє відносини на Правобережной Украине: 19 – начало 20 вв.* Сб. статей. Под. ред. К. Мацузато (Славяно-евразийские исследования. Вып. 8). Москва, 2005. С. 175–210.
489. Мацузато К. Польский фактор в Правобережной Украине с XIX по начало XX века. *Ab Itregio. Исследования по новой имперской истории и национализму в постсоветском пространстве*. 2000. №1. С. 123–144.
490. Мельничук К. Архівні фонди волосних і сільських правлінь Правобережної України: джерелознавчий аналіз. *Архівістика: теорія, методика, практика*: Матеріали Другої міжнародної науково-практичної конференції (Кам'янець-Подільський, 22–23 квіт. 2021). Кам'янець-Подільський, 2021. С. 142–145.
491. Мельничук К. Бюджети органів селянського самоврядування пореформеної доби Правобережної України. *Український історичний збірник*. 2019. Вип. 21. С. 42–59.
492. Мельничук К. Волосні писарі, як представники сільської еліти у II половині XIX – на початку XX ст.: за матеріалами Київської, Подільської та Волинської губерній. *Круглий стіл «Українська еліта в історичній ретроспективі»*: Програма та матеріали. (Кам'янець-Подільський, 25 червня 2020). Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2020. С. 43–47.

493. Мельничук К. Діяльність органів селянського самоврядування Київської, Подільської, Волинської губерній в другій половині XIX – на початку XX ст.: джерелознавчий аспект. *Розвиток національного краєзнавства та історико-регіональних досліджень на Поділлі і Південно-Східній Волині: досвід, проблеми, перспективи (до 75-річчя від дня народження професора Лева Васильовича Баженова)*: Матеріали наукового круглого столу. (Кам'янець-Подільський, 5 лютого 2021). Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2021. С. 230–243.
494. Мельничук К. Збір податків у практиці селянського самоврядування пореформеної доби (За матеріалами Київської, Подільської та Волинської губерній). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2018. Вип. 28. С. 110–124.
495. Мельничук К. Корупція у органах селянського самоврядування Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст.: форми, сфери поширення, прояви. *Український селянин.* 2020. №24. С. 28–38.
496. Мельничук К. Проблема селянського самоврядування другої половини XIX – початку XX ст. на сторінках «Енциклопедичного словаря Брокгауза і Ефрона». *Україна доби модернізації XIX-XX ст.: соціум, цінності, життєві практики*: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (Херсон, 30 квітня 2020). Херсон: ХДУ, 2020. С. 64–70.
497. Мельничук К. Участь органів селянського самоврядування у забезпеченні військової повинності та потреб армії у другій половині XIX – на початку XX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2019. Вип. 29. С. 80–95.
498. Мельничук О. Адміністративний апарат та органи місцевого самоврядування на Поділлі у другій половині XIX століття. Вінниця: Велес, 2001. 192 с.

499. Миронов Б. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). В 2-х т. Изд. 3-е. Т. 1. СПб.: Изд. «Дмитрий Буланин», 2003. 583 с.
500. Миронов Б. Социальная история России периода империи (XVIII–начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В 2-х т. Изд. 2-е. Т. 2. СПб.: Изд. «Дмитрий Буланин», 2000. 568 с.
501. Михайлюк О. Корупція в селянському середовищі кінця XIX – початку XX ст. *Питання аграрної історії України*. Дніпро, 2018. С.35–36.
502. Михайлюк О. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси. Д.: Інновація, 2007. 456 с.
503. Міронова І. Історичне джерелознавство та українська археографія: спецкурс з джерелознавства, історіографії та методики викладання історії: навч. посіб. Миколаїв: ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 208 с.
504. Мітеров О. Матеріально-фінансова база селянського самоуправління Чернігівської губернії (1861–1917 рр.). *Сіверянський літопис*. 2009. №2–3. С. 58–67.
505. Мухин Д. Практика проведення сходів крест'янами Вологодской губернии в конце XIX – начале XX в. *Антропологический форум*. 2012. №17. С. 155–174.
506. Набока С. Діяльність інституту мирових посередників у проведенні селянської реформи 1861 р. на Правобережній Україні (1861–1914 рр.). дис. ... канд. іст. наук. спец. 07.00.01. Історія України. Київ, 2006. 240 с.
507. Наулко В. Село. Енциклопедія історії України: у 10 т. Т. 9: Прил-С. 2012. С. 510–512.
508. Новоушиччина: історія у пам'ятках. Упорядники: Петраш І.В., Шпаковський С.М., Климчук В.В. Хмельницький: ТзОВ «Поліграфіст», 2018. 336 с.
509. Община. Словарь исторических терминов. Сост. В. С. Симаков; Под. общ. ред. А. П. Крюковских. СПб.: Лита, 1998. С. 198.

510. Огарьов Н. Разбор нового крепостного права. Лондон, 1861. 103 с.
511. Огарьов Н. Русские вопросы. *Крестьянская община. Русская социально-политическая мысль. 1850–1860-е годы*: Хрестоматия: под ред. А. А. Ширинянца. М.: Издательство Московского университета, 2012. С. 617–646.
512. Огієнко О. Земства Правобережної України: організаційно-правовий статус та соціальні функції (1904–1917 рр.) автореферат дис. ... канд. іст. наук. спец.: 07. 00. 01. Історія України. 19 с.
513. Оправхата П. Сільські масовики і революційне селянство. Київ, 1907. 19 с.
514. Опря Б. Господарська діяльність православного парафіяльного духівництва в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Правобережної України). *Український селянин*. 2010. Вип. 12. С. 102–105.
515. Опря Б. Церковна земля та проблема її використання парафіяльним духовенством Правобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст. *Український селянин*. 2017. Вип. 17. С. 20–24.
516. Орлик В. Микола Бржеський – дослідник оподаткування селянства в Росії. *Український селянин*. 2010. Вип. 12. С. 67–69.
517. Оськин М. Крах конного блицкрига. Кавалерия в Первой мировой войне. М. Эксмо, 2009. URL: <https://military.wikireading.ru/67514> (дата звернення: 22. 08. 2019)
518. Оськин М. Русская лошадь в Первой мировой войне. *Военно-исторический журнал*. 2009. № 7. URL: <http://history.milportal.ru/arxiv/voenno-istoricheskij-zhurnal-2009-g/voennoistoricheskij-zhurnal-7-2009-g> (дата звернення: 22. 08. 2019)
519. Падалка С. Хабарництво на Правобережній Україні: суспільно-історичні передумови, особливості та засоби протидії (друга половина XIX – початок XX ст.). дис. ... канд. іст. наук. спец.: 07. 00. 01. Історія України. 2018. 279 с.

520. Палієнко В. Місця історичного розселення польської людності в кінці XIX – XX ст. К.: Інститут історії України НАН України, 1998. 77 с.
521. Петренко І. Роль приватної ініціативи у розвитку сільських церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України (1884–1917 рр.). *Український селянин*. 2004. Вип. 8. С. 107–110.
522. Петровська Н. Державна система нагляду і контролю за селянським самоврядуванням на Лівобережній Україні у другій половині XIX ст. *Юридический вестник*. 2008. №2. С. 56–62.
523. Петровська Н. Сільське правління в лівобережних губерніях Наддніпрянської України (друга половина XIX ст.). *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. Вип. 36. С. 268–274.
524. Петровська Н. Сільське правління в системі органів селянського самоврядування: склад та організаційно-правові засади діяльності (на матеріалах лівобережних губерній Наддніпрянської України). *Південноукраїнський правничий часопис*. 2007. №3. С. 225–227.
525. Петровська Н. Сільське самоврядування на землях Лівобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст.: автореф. дис ... канд. іст. наук.: 12.00.01. Теорія та історія держави і права. 2009. 20 с.
526. Петровський-Штерн Й. Штетл: золота доба єврейського містечка. Київ: Критика, 2019. 394 с.
527. Пінкорнеллі І. Руководство для сельских старост : Собрание узаконений и распоряжений правительства, относящихся к сельскому общественному управлению. Хорол, 1896. 212 с.
528. Побережников И. Теория модернизации: основные этапы эволюции. *Проблемы истории России*. 2001. Вып. 4. С. 217–246.
529. Подводная повинность. Энциклопедический Словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона: у 87 т. Т. XIV: Повелительное наклонение – Полярные координаты, 1898. С. 54.
530. Пойда Д. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866–1900 гг.). Днепропетровск. 1960. 488 с.

531. Покровський М. Русская история с древнейших времен: в 4-х. т. Т. 4. М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1934. 448 с.
532. Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX століття). К. ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 432 с.
533. Попов С. Система крестьянского самоуправления в Вологодской губернии (вторая половина XIX – начало XX вв.): дис ... канд. ист. наук: 07.00.02.: «Отечественная история». Чебоксары, 2014. 266 с.
534. Попп І. Местный волостной суд в 1860–1890-х гг. Учеб. пос. Екатеринбург, 2017. 85 с.
535. Портнова Т. Любити і навчати: селянство в уявленнях інтелігенції другої половини XIX століття. Дніпропетровськ: Ліра, 2016. 240 с.
536. Портнова Т. Рецензія. Юрій Присяжнюк. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси: Вертикаль, ПП Кандич С. Г., 2007. 640 с. Олександр Михайлюк. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси. Дніпропетровськ, Інновація, 2007. 456 с. Україна Модерна. 2010. №6 (17). С. 285–291.
537. Потрашков С. Награды России. М.: Эксмо, 2009. 288 с.
538. Присяжнюк Ю. «Незручні селяни» в історіографії націєтворчих процесів в Наддніпрянщині другої половини XIX – початку XX ст. *Історичний архів. Наукові студії*. 2011. №7. С. 42–49.
539. Присяжнюк Ю., Касян А. Волосний устрій Правобережної України в пореформений період (на матеріалах статистики та описів 1880–1890-х рр.). *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Історичні науки*. 2014. Вип. 19. С. 187–193.
540. Присяжнюк Ю. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 1999. №3. С.23–33.

541. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Черкаси: Вертикаль, 2007. 640 с.
542. Пушкарьов С. Очерки истории крестьянского самоуправления в России. Прага, 1924. 43 с.
543. Реєнт О. До проблеми скасування кріпосного права в 1861 р. *Український історичний журнал*. 2001. №1. С. 34–51.
544. Реєнт О. Кризові тенденції в аграрному секторі економіки у роки першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.). *Український селянин*. 2003. Вип. 7. 101–103.
545. Реєнт О. Соціальне життя в Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Історія українського селянства: Нариси: В 2 т. Т. 1. К., 2006. С. 367–379.
546. Реєнт О. Українське пореформене селянство (1861–1914 рр.): стан землеволодіння. *Гуржіївські історичні читання*. 2011. Вип. 4. С. 203–211.
547. Реєнт О., Шевченко В. Селянський рух в українських губерніях часів Першої світової війни (здобутки радянської історіографії 1920-х рр.). *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2013. Вип. 22. С. 317–323.
548. Рибак І. Літописи церковних парафій Подільської губернії, як джерело з історії краю. *Краєзнавство*. 2005. №1–4. С. 130–131.
549. Рыбаков Р. Использование приложения R в исторических исследованиях на примере анализа писем молодежи 1920-х гг. *Омский научный вестник Серия «Общество. История. Современность»*. 2018. №3. С. 16–22.
550. Свініцька Л. Паспорт об'єкту «Волосне правління» (мур.). .охоронний номер 2769-Хм. НІАЗ «Кам'янець». Кам'янець-Подільський, 2014. 12 с.
551. Свініцька Л., Рудюк Л. Волосні управи містечок Деражні та Заміхова. *Руський магистрат: Видання НІАЗ «Кам'янець»*. 2014. №7. С. 1–8.

552. Семенов Н. Освобождение крестьян в царствование императора Александра II: Хроника деятельности Комиссии по крестьянскому делу: у 3 т. Т. 1. СПб, 1889. 848 с.
553. Сербалюк Ю. Соціальна опіка в Правобережній Україні (1860-ті – 1914 рр.): історичний аспект. Кам'янець-Подільський, 2015. 220 с.
554. Сесак І. Стан грамотності населення Поділля в дожовтневий період (кінець XIX ст. – початок XX ст.). *VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей*. Кам'янець-Подільський, 1990. С. 31–32.
555. Сесак І. Школи грамоти Правобережної України (друга половина XIX–початок XX ст.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*. 2019. Т. 24. С. 70–88.
556. Скалон В. Земские финансы. Энциклопедический Словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона: у 87 т. Т. XII: Земпер – Имидокислоты. 1894. С. 514–531.
557. Скалон В. Ю. Квартирная повинность. Энциклопедический Словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона: у 87 т. Т. XVI: Карданахи – Керо. 1895. С. 851–852.
558. Скибинский М. Крестьянское мирское хозяйство: Мирские капиталы. СПб.: изд. юрид. кн. маг. Н. К. Мартынова, 1895. 188 с.
559. Скоробагатий П. Влияние старшин и писарей на отправление волостной юстиции. *Юридический вестник*. 1881. Декабрь. №12. С. 607–623.
560. Скрипник А. Російський військовий чинник у суспільно-політичному та економічному розвитку Правобережної України (1792–1865 рр.). Кам'янець-Подільський, 2016. 612 с.
561. Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. В 2-х т. Т. 2. Одеса: ДВУ, 1927. 278 с.
562. Смірнов М. Освітні заклади містечка Браїлова другої половини XIX – початку XX ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі*. 2013. Т. 20. С. 36–43.

563. Сорокин А. Крестьянский волостной суд Российской империи в оценках общественности конца XIX в. *Вестник Томского государственного университета*. 2017. № 417. С. 147–154.
564. Сорокин А. Общественно-политические дискуссии о реформе местного суда в Государственном Совете (1910–1912 гг.). *Вестник Томского государственного университета*. 2016. № 411. С. 138–147.
565. Сорокин А. Реформа волостного суда в 1890-е годы (по материалам Комиссии Н.В. Муравьева). *Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия «Гуманитарные и социальные науки»*. 2016. № 6. С. 68–74.
566. Сорокин А. Столыпинская реформа местного суда в оценках правых непартийных дворянских организаций. *Историко-правовые проблемы: новый ракурс*. 2016. № 17. С. 97–110.
567. Соціальна сфера. Тлумачний словник-мінімум із соціальної педагогіки та соціальної роботи. Упор Л. В. Лохвицька. Тернопіль: Мандрівець, 2017. С. 159.
568. Соціальний захист. Політологічний словник.: Навч. посіб. Для студ. вищ. навч. закл. За ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. Київ: МАУП, 2005. С. 684–685.
569. Степанова С. Развитие волостного суда в Российской империи в пореформенный период. *Труды Института государства и права Российской академии наук*. 2013. №2. С. 58–70.
570. Столипин П. Речь о праве крестьян выходить из общины, произнесенная в государственном совете 13 марта 1910 года. *Столыпин П. А. Нам нужна Великая Россия: Пол. Собр. Речей в Государственной думе и Государственном совете. 1906–1911 гг.* М.: Молодая гвардия, 1991. С. 245–252.
571. Сторожев В. Конная повинность. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона: у 87 т. Т. XVI: Карданахи – Керо. 1895, С. 44.

572. Сторожев В. Натуральные повинности. Энциклопедический Словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона: у 87 т. Т. XX: Московский Университет – Наказания исправительные. 1897, С. 687–691.
573. Студейкин В. Квартирная повинность // Энциклопедический Словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона: у 87 т. Т. XIV: Карданахи – Керо. 1895, С. 851.
574. Сухова О. Десять мифов крестьянского сознания.: Очерки истории социальной психологии и менталитета русского крестьянства (конец XIX–начало XX в.) по материалам Среднего Поволжья. М.: РОСПЭН, 2008. 679 с.
575. Таранець С. Старообрядці й культура хабарництва в Росії. *Український історичний журнал*. 2011. №2. С. 50–64.
576. Тацієнко В. Землекористування православного парафіяльного духовенства у XIX – на початку XX століття (на матеріалах Київської єпархії). *Український селянин*. 2017. Вип. 18. С. 108–112.
577. Тацієнко В., Тацієнко Н. Роль православного сільського духовенства Уманського повіту в поширенні початкової освіти (XIX – початок XX ст.). *Український селянин*. 2020. Вип. 23. С. 47–54.
578. Титов А. К вопросу о преобразовании местного крестьянского управления. Ярославль: Тип. губ. зем. управы, 1881. 15 с.
579. Титов А. Реформы Александра II и их судьба. М., 1910. 199 с.
580. Тутолмин С. Российский крестьянин в сельской и волостной администрации: борьба за власть и за освобождение от нее (начало XX в.). *Нестор: Ежеквартальный журнал истории и культуры России и восточной Европы. Технология власти*. 2005. №7. С. 264–279.
581. Федорова Н. Община. Петр Аркадьевич Столыпин: Энциклопедия. М., 2011. С. 399–403.
582. Федьков О., Магась В. «Селянству – владу і землю!». Всеросійський селянський союз в Україні (1905–1907 рр.). Кам'янець-Подільський. 2011. 272 с.

583. Філінюк А., Сидорук С. Рекрутська повинність у Правобережній Україні В 1794–1874 рр.: суспільно-політичний, соціально-становий і демографічні аспекти: сучасний дискурс. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. 416 с.
584. Хитровська Ю. Громадська думка щодо становища РПЦ та впливів православного духовенства на населення Правобережної України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (крізь призму публікацій православної преси). *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2017. Вип. 45. С. 19–27.
585. Хитровська Ю. Правовий статус та моральний стан православного духовенства Правобережної України в другій половині ХІХ ст. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2017. Вип. 43. С. 32–41.
586. Ціборовський О., Сорока В. Перехід лікарської справи у Київській губернії до земської медицини та його результати. *Вісник соціальної гігієни та організації здоров'я України*. 2016. №1(67). С. 50–59.
587. Ціборовський О., Сорока В. Приказна медицина в Київській губернії: кроки розвитку. *Економіка і право охорони здоров'я*. 2016. №(4). С. 108–114.
588. Чернышев И. Аграрно-крестьянская политика в России: за 150 лет. Петроград: ВЭО, 1918. 384 с.
589. Чернышев И. Крестьяне об общине накануне 9 ноября 1906 года: К вопросу об общине. СПб.: Сев. печ., 1911. 85 с.
590. Чернышев И. Община после 9 ноября 1906 г. (По анкете Вольного экономического общества). Петроград: тип. «Экономия», 1917. 229 с.
591. Чернышев И. Откуда пошла крестьянская бедность в России (К аграрному вопросу). Петроград: Издательский отдел Скобелевского комитета, 1917. 43 с.
592. Чернышевский Н. Г. Барским крестьянам от их доброжелателей поклон. *Полное собрание сочинений*: В 15 т. Т. 7. 1950. С. 517–524.
593. Шандра В. Волосна управа. Енциклопедія історії України: у 10 т. Т. 1: А-В. 2003. С. 237.

594. Шандра В. Дворянські установи Південно-Західного краю Російської імперії: формування кадрового складу (друга половина XIX – початок XX ст.). *Проблеми історії України XIX–початку XX ст.* 2017. Вип. 27. С. 7–24.
595. Шанин Т. Обычное право в крестьянском сообществе. *Общественные науки и современность.* 2003. №1. С. 116–121.
596. Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905–1907 гг., 1917–1922 гг. М.: Весь мир, 1997. 560 с.
597. Шахназаров Й. «Крестьянская реформа» 1861 года и крестьянство после «освобождения». Ленинград: Изд. Академии наук СССР, 1934. 214 с.
598. Шишкарева Т. К вопросу о деятельности сельских и волостных сходо́в после реформы 1861 г. в Курской губернии: общественное призрение и обучение. *Известие Юго-Западного государственного университета. Серия: История и право.* 2012. №2-2. С. 173–177.
599. Шляхов О. Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.). Д.: Вид-во. Дніпропетр. нац. ун-ту., 2010. 244 с.
600. Юрченко О. Розвиток освіти на Поділлі на початку XX століття. *Вісник КНЛУ.* Вип. 20. 2015. С. 87–98.
601. Яворський М. Історія України в стислому нарисі. К.: Державне видавництво України. 1928. 345 с.
602. Яковлева Л. Развитие постоянной повинности в России в XVIII–XIX вв. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. 07.00.02. Отечественная история. Саратов, 2008. 20 с.
603. Якубович А. Крестьянское самоуправление. СПб.: Тип. И. П. Вошинського. 1883. 37 с.
604. Яновский А. Мирские повинности. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона: у 87 т. Т. XIX: Михаила ордена – Московский Телеграф. 1896. С. 522–525.

605. Яновский А. Сельское общество. Энциклопедический Словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона: у 87 т. Т. XXIX: Сахар – Семь мудрецов. 1900. С. 377.
606. Ясь О. Конфлікт процес/структура у конструкції «довгого» ХІХ ст. Михайла Слабченка. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2014. Вип. 24. С. 196–224.

Додатки

Додаток А

Медаль «За усердие» срібна; діаметр 29 мм., надпис «за усердие» розташований по периметру медалі; з іншої сторони медалі надпис «Б. М. Александр II император и самодерж. всерос.» профіль повернутий ліворуч Олександра II. (Взято з каталогу награды Российской империи 1702–1917 pp.) URL: https://catalog.faleristika.info/?attachment_id=1341

Медаль «За усердие» срібна; діаметр 50 мм., надпис «за усердие» розташований по периметру медалі; з іншої сторони медалі надпис «Б.М. Александр II император и самодерж. всерос.» профіль повернутий праворуч Олександра II. (Взято з каталогу награды Российской империи 1702–1917 pp.) URL: https://catalog.faleristika.info/?attachment_id=1797

Конверт для медалі «За усердие» з підписом «Серебряная, для ношения на груди на Станиславской ленте» та стрічка ордену Св. Станіслава. (Взято з каталогу награды Российской империи 1702–1917 pp.) URL: <https://catalog.faleristika.info/?p=4810>

Медаль «За усердие» золота; діаметр 29,4; вага 23, 65 г.; надпис «за усердие» розташований по периметру медалі; з іншої сторони медалі надпис «Б.М. Александр III император и самодерж. всерос.» профіль повернутий праворуч Олександра III. (Взято з каталогу награды Российской империи 1702–1917 pp.) URL: https://catalog.faleristika.info/?attachment_id=2528

Медаль «За усердие» срібна; діаметр 29 мм., надпис «за усердие» розташований по периметру медалі; з іншої сторони медалі надпис «Б.М. Александр III император и самодерж. всерос.» профіль повернутий праворуч Олександра III. (Взято з каталогу награды Российской империи 1702–1917 pp.) URL: https://catalog.faleristika.info/?attachment_id=1349

Медаль «За усердие» срібна; діаметр 28 мм., надпис «за усердие» розташований посередині, в лівій частині зображена гілка лавру; з іншої сторони медалі надпис «Б. М. Николай II император самодержец всеросс.» профіль повернутий ліворуч Миколи II. (Взято з каталогу награды Российской империи 1702–1917 pp.) URL: https://catalog.faleristika.info/?attachment_id=1375

Медаль «За усердие» золота, 600 проба; діаметр 28, мм.; вага 18.1 г.; 1915 р. надпис «за усердие» розташований посередині, в лівій частині зображена гілка лавру; з іншої сторони медалі надпис «Б.М. Николай II император самодержец всеросс.» профіль повернутий ліворуч Миколи II.

(Взято з каталогу награды Российской империи 1702–1917 pp.) URL: https://catalog.faleristika.info/wp-content/uploads/sites/2/2020/09/za_userdie-nikolay-2-32-gold600-28.5.jpg

Додаток Б.

Медаль «За усмирение Польского мятежа». (Взято з каталогу нагороди Російської імперії 1702–1917 рр.) URL: https://catalog.faleristika.info/?attachment_id=1403

Додаток В.

Печатка Китайгородського волосного старшини, м-ко Китайгород, Ушицького повіту, Подільської губернії. Див.: Подільські печатки кінця XVIII – середини XX ст. (за матеріалами сфрагістичної колекції Музею Шереметьєвих). К., 2010. С. 110–111.

Печатка Сільського старости с. Жилинці, Шарівської волості, Проскурівського повіту, Подільської губернії. Див.: Подільські печатки кінця XVIII – середини XX ст. (за матеріалами сфрагістичної колекції Музею Шереметьєвих). К., 2010. С. 124–125.

Печатка Збірника податків Перепелицького сільського товариства
Ф. Вінницького краєзнавчого обласного музею [Мз-2086, Кв-86125].

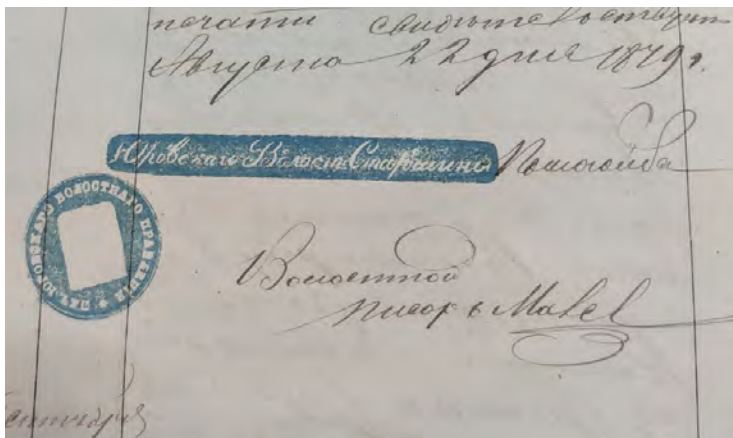

Печатка Китайгородського доглядача магазинів. Див.: Подільські печатки кінця XVIII – середини XX ст. (за матеріалами сфрагістичної колекції Музею Шереметьєвих). К., 2010. С. 116–117.

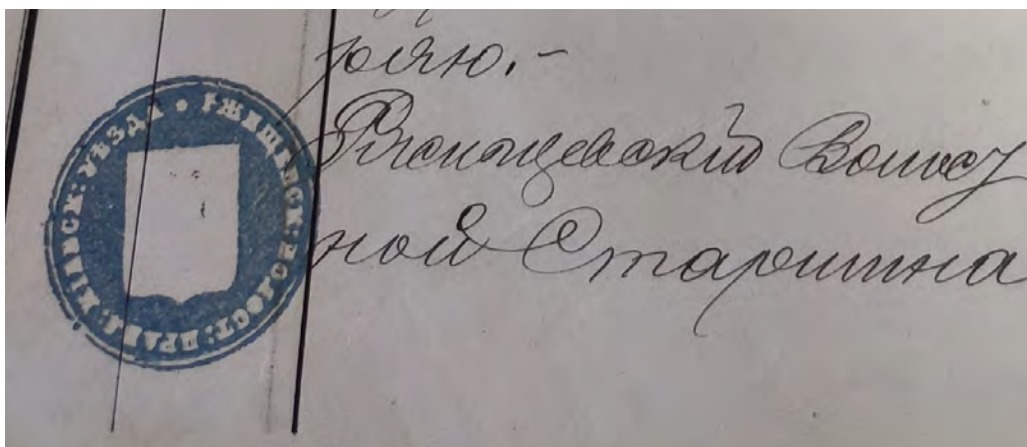

Додаток Г.

Відбиток печаті Юрієвського волосного правління та волосного старшини Юрієвської волості Київського повіту, 1879 р.
 Держ. арх. Київської обл. Ф. 1015. Оп. 1. Сп. 1. Арк. 6.

Печать Ржищівського волосного правління Київського повіту, 1881 р.
 Держ. арх. Київської обл. Ф. 1005. Оп. 1. Сп. 1. Арк. 38.

Додаток Г.

Посадовий знак сільського старости з Подільської губернії.
 Ф. Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.
 КМст – 811. Н – 36533.

Посадовий знак сільського старости Київської губернії.

Ф. Вінницького обласного краєзнавчого музею. Н-10940, Кв-23492; Н-180,
 Кв-6530. (фото з експозиції).

Додаток Д.**Посадовий знак волосного судді**

Ф. Вінницького обласного краєзнавчого музею. Н – 10939, Кв – 23491.

Посадовий знак польового сторожа

Ф. Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.

Кмет-825. Кв-36547.

Знак «Лесной сторож»

Ф. Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.
КМст – 822. Кв – 36544.

Знак «Сельский десятский» Ф. Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. КМст – 820. КВ – 36542

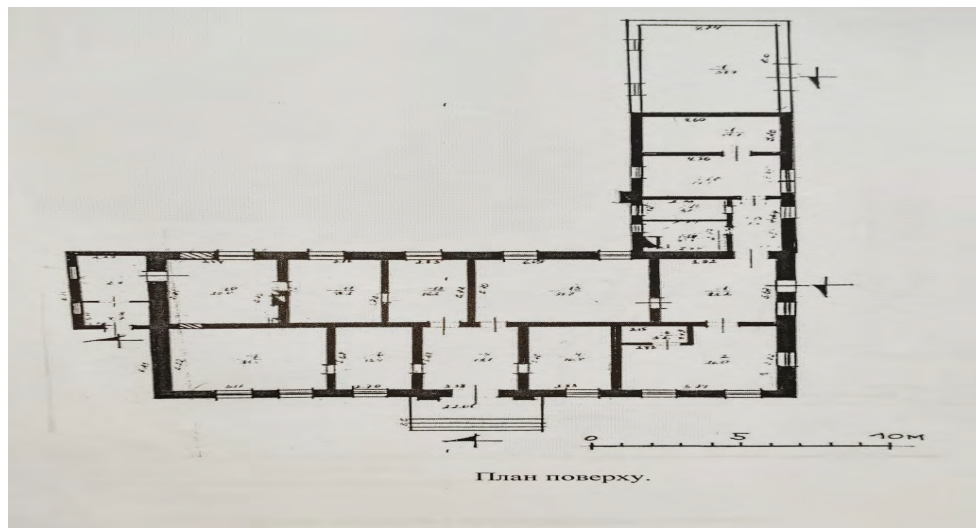

Додаток Е

Будинок волосного правління розташований у м. Деражня. Пам'ятка архітектури місцевого значення. Охоронний номер 2771-Хм.
(фото узято із паспорту об'єкту. НІАЗ «Кам'янець». Упор. Л. Свініцька).

План поверху будинку волосного правління м. Деражня

Додаток Є

Фото будинку волосного правління в с. Заміхів. Охоронний номер пам'ятки 2769-Хм. Див. Новоушиччина: історія у пам'ятках. Упорядники: Петраш І.В., Шпаковський С.М., Климчук В.В. Хмельницький: ТзОВ «Поліграфіст», 2018. С. 309.

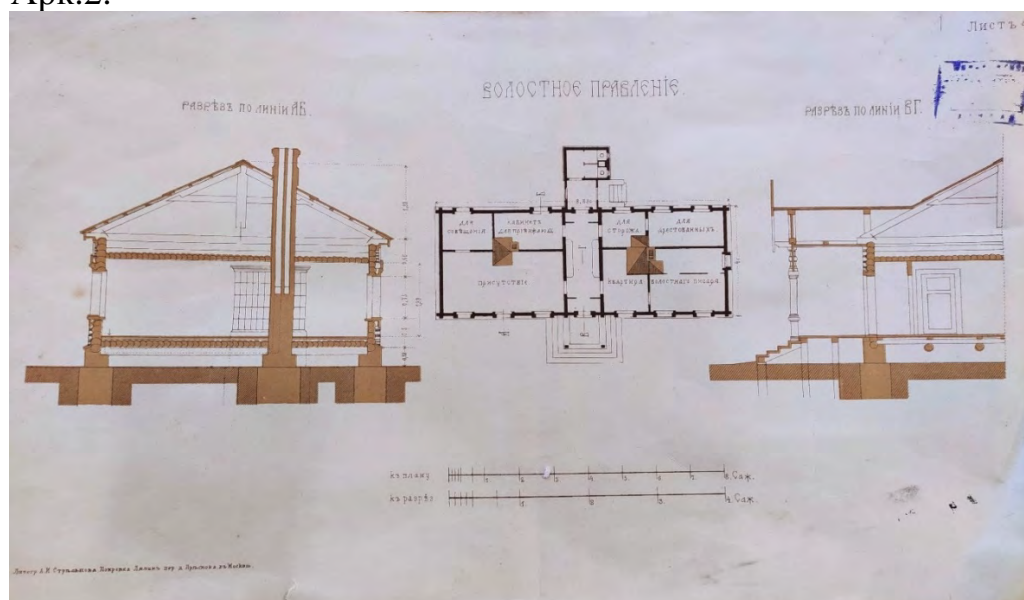
Додаток Ж

Типовий проект дому волосного правління. ЦДІАК України. Ф. 2194.
Оп. 1. Сп. 274. арк. 2.

Арк. 1.

Арк.2.

Додаток 3.

Фото волосного старшини Коваля Йосифа Ілліча селянина с. Дяківці, Кожухівської волості Літинського повіту.

(Взято з енциклопедії «Государственная дума Российской империи: 1906–1917». Энциклопедия. М: Российская политическая энциклопедия, (РОСПЭН). 2008. С. 258.)

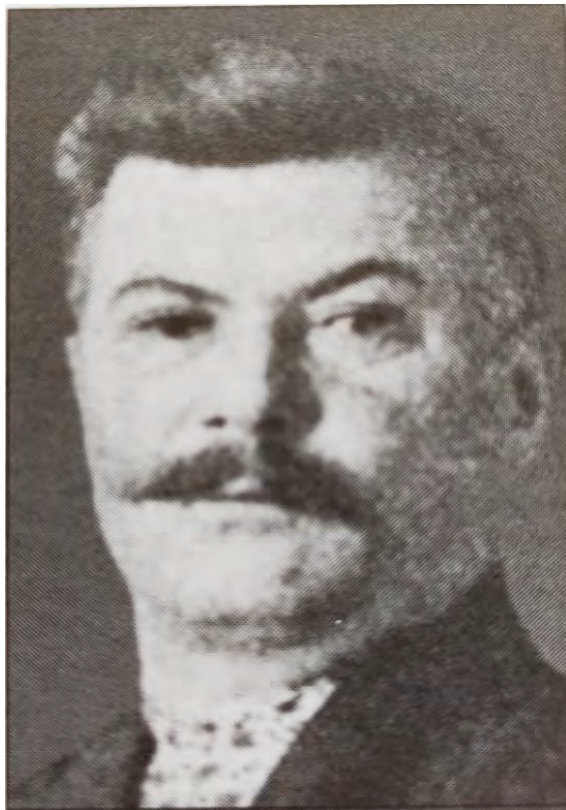

Фото Пахальчак Василя Карповича волосного писаря з с. Мурафа Ямпільського повіту.

(Взято з «Государственная дума Российской империи: 1906–1917. Энциклопедия». М: Российская политическая энциклопедия, (РОСПЭН). 2008. С. 445.)

Додаток И

Фото волосного старшини Федора Куликова, волосного старшини Порецької волості, Можайського повіту Московської губернії. (Взято з статті: *Виноградов М. Фотографии Волостного старшины Ф. Е. Куликова как исторический источник. Материалы конференции «Уваровские чтения» XI Муром. Историко-худож. музей; научн. редактор Ю. М. Смирнов. Выкса: Издательство IKSA, 2019. С. 244–248).*

Фото волосного старшины Ф. Куликова з колегами.

Взято з статті: (Виноградов М. *Фотографии Волостного старшины Ф. Е. Куликова как исторический источник. Материалы конференции «Уваровские чтения» XI Муром. Историко-худож. музей; научн. редактор Ю. М. Смирнов. – Выкса: Издательство IKSA, 2019. С. 244–248).*

Додаток І.

Фото Церковнопарафіяльної школи м-ка Смотрич Кам'янецького повіту Подільської губернії. 1909 р. Ф. Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Кв. 40415. Альбом з фотографіями.

Фото церкви м-ка Смотрич Кам'янецького повіту Подільської губернії. 1909 р. Ф. Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Кв. 40414. Альбом з фотографіями.

Додаток І

Таблиці по кількості волостей, сіл та інших населених пунктів у них за 1886 рік. Складені на основі даних з статистичного видання «Волости и важнейшие селения Европейской России: По данным обследования, произведенного стат. учреждениями М-ва вн. дел : Вып. 1–8. СПб. : Центр. статист. комитет, 1880–1886. 8 т. Губернии Малороссийские и юго-западные: [Харьковская, Полтавская, Черниговская, Киевская, Волынская, Подольская]. СПб.: Центр. статист. комитет Вып. 1885. 333 с.

Таблиця 1

Таблиця по кількості волостей, сільських громад і населених пунктів волості Київській губернії.

Повіт	Кількість волостей	Кількість «общин» адмін. тер. од.	<i>Кількість селянських громад (самостійні об'єдн.)</i>	Кількість населених пунктів у волості (разом з дрібними хутор., слобод.)	Заг. чисел. обох статей
Уманський	20	164	<u>166</u>	213	200 564
Звенигородський	21	138	<u>138</u>	219	176 231
Чигиринський	30	129	<u>136</u>	145	158 681
Черкаський	37	117	<u>117</u>	135	189 732
Канівський	19	165	<u>165</u>	183	191 974
Таращанський	19	140	<u>202</u>	171	171 136
Липовецький	25	147	<u>152</u>	152	137 183
Бердичівський	21	174	<u>175</u>	187	146 020
Сквирський	32	158	<u>195</u>	177	163 897
Васильківський	20	161	<u>161</u>	179	209 776
Київський	26	222	<u>221</u>	263	189 737
Радомисльський	19	293	<u>338</u>	338	170 287
Усього	289	2008	<u>2164</u>	2362	2 105 218

Таблиця 2

**Таблиця по кількості волостей, сільських громад і населених пунктів
Подільської губернії**

Повіт	Кількість волостей	Кількість сільських общин» адмін. тер. од.	Кількість селянських громад (самостійні об'єдн.)	Кількість населених пунктів (разом з дрібними хутор., слобод.)	Заг. чис. обох статей
Вінницький	9	144	142	168	130 457
Літинський	9	198	198	243	125 902
Летичівський	8	143	143	264	107 234
Проскурівський	10	178	181	230	142 915
Камянецький	14	160	185	226	169 967
Ушицький	15	175	174	245	139 626
Могилівський	14	151	151	194	132 845
Ямпільський	12	170	168	264	169 396
Брацлавський	12	146	145	169	154 694
Гайсинський	12	134	134	163	158 909
Ольгопольський	12	111	116	175	190 912
Балтський	24	224	232	357	228 519
Усього	151	1 934	1 964	2 698	1 851 396

Таблиця 3

**Таблиця по кількості волостей, сільських громад і населених пунктів
Волинської губернії**

Повіти	Кількість волостей	Кількість «общин» адмін-тер од.	Кількість населених пунктів (разом з дрібними хуторами, слободи)	Загальна чисельність обох статей
Староконстантинівський	20	184	189	126 714
Заславський	24	206	216	132 403
Кременецький	19	241	465	129 829
Острозький	18	199	252	110 035
Дубенський	17	212	343	116 205
Володимирський	33	381	479	174 047
Ковельський	23	235	304	132 017
Луцький	22	276	360	145 670
Рівненський	22	286	338	162 404
Новоград-Волинський	25	253	317	199 349
Житомирський	23	308	325	201 311
Овручський	18	215	339	119 962
	264	2 996	3 927	1 749 946

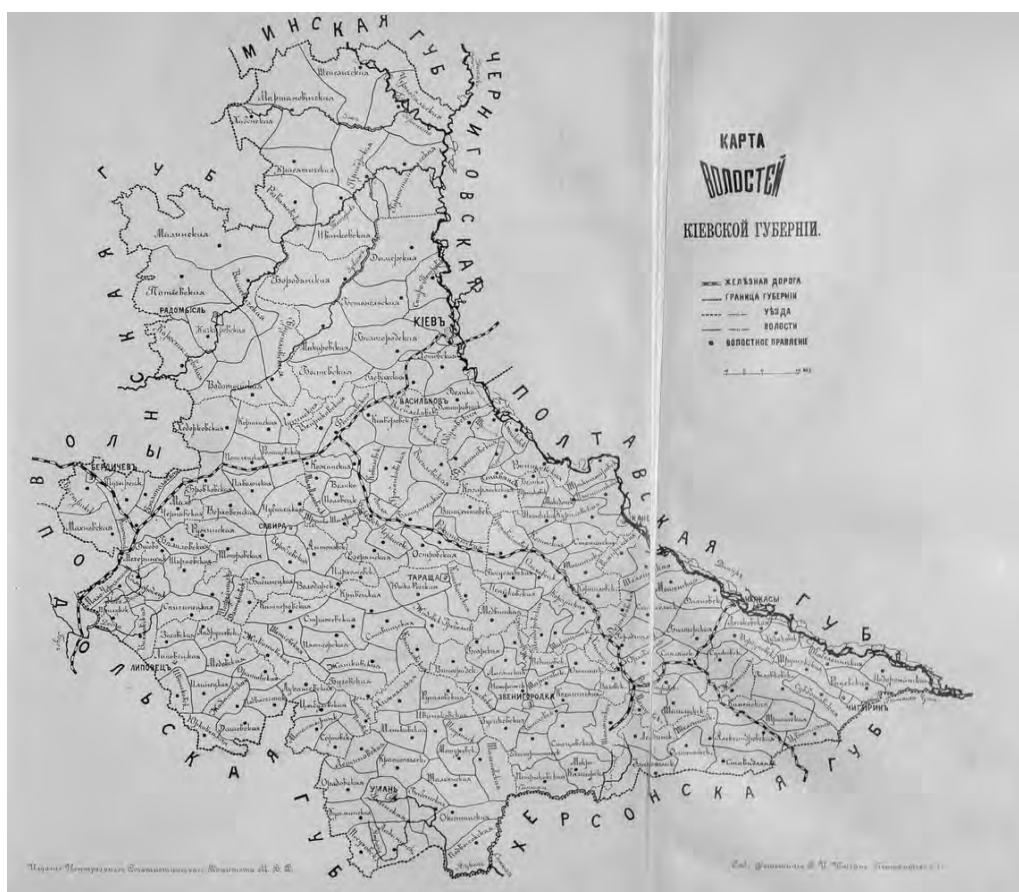
Додаток Й.

Мапи волостей Київської, Подільської та Волинської губерній за 1892 р.

Узято з видання: *(Волости и гмины 1892 г. Губернии: Архангельская – Нижегородская. Статистика Рос. Империи. Прилож. к вып. 15. С. 25.)*

Карта Київської губернії

1892 р.

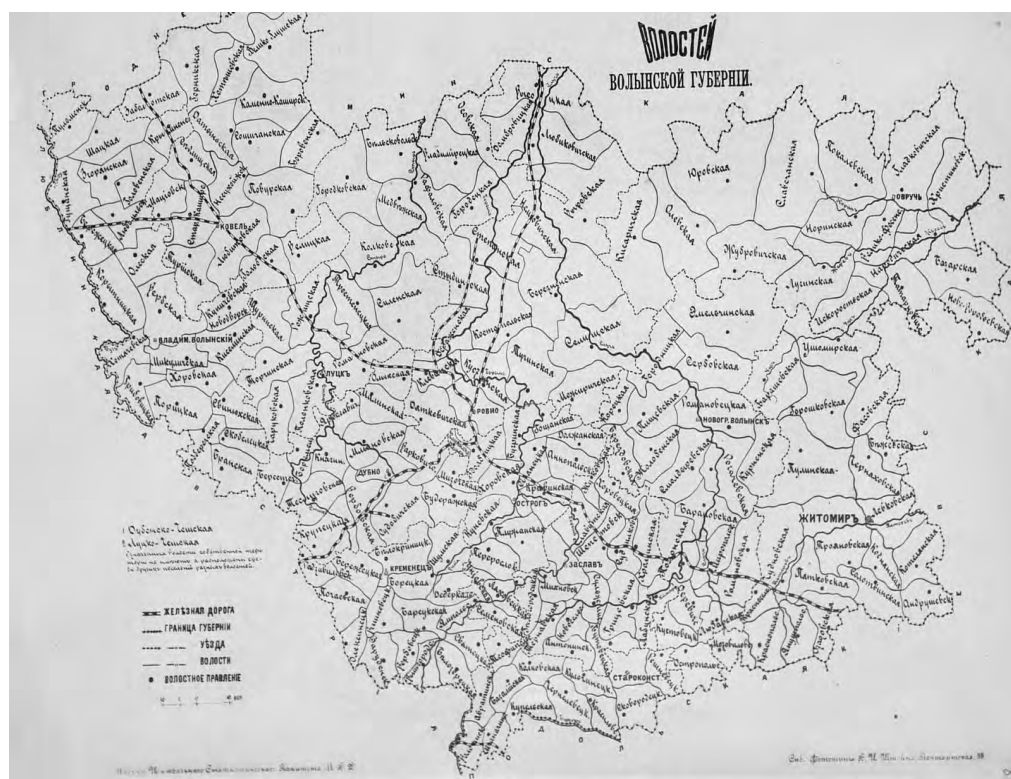
Карта Подільської губернії

1892 р

Карта Волинської губернії

1892 р.

Додаток К

Таблиці сільських і волосних бюджетів.

Складено на основі даних Центрального статистичного комітету Російської імперії. Див.: Яновський А. Энциклопедический Словарь Ф. А.Брокгауза и И. А.Ефрона. Т. XIX. 1896. С. 523–524.

Таблиця 1

Видатки з селянських бюджетів Російської імперії на утримування штату селянських адміністрацій за 1891 р.

Статті видатків.	Волосні.	Сільські.
Старшин і сторост.	1 887 317 руб.	2 459 872 руб.
Помічників старост.	265 028 руб.	_____
Волосних і сільських писарів.	3 074 847 руб.	1 529 641 руб.
Помічників писарів.	985 291 руб.	_____
Волосних суддів.	1 102 411 руб.	
Збирачів податків та касирів.	42 886 руб.	376 192 руб.
Соцьких і десяцьких	430 969 руб.	1 060 593 руб.
Сторожів і розсильних.	1 064 999 руб.	1 843 995 руб.
Квартирні гроші жандармам та урядникам.	181 100 руб.	13 155 руб.
Усього.	9 034 848 руб.	7 283 448

Таблиця 2

Видатки з селянських бюджетів Російської імперії на побудову та утримування громадських приміщень за 1891 р.

Статті видатків.	Волосні.	Сільські.
Будинки волосних правлінь.	1 834 384 руб.	—
Приміщення лікарень, навчальних закладів та ін.	1 092 064 руб.	2 028 526 руб.
Церкви та інші молитовні приміщення.	234 413 руб.	2 283 131 руб.
Хлібозаготівельні склади та інші господарські приміщення.	90 908 руб.	609 806 руб.
Оплата праці лікарів та учителів.	957 428 руб.	970 102 руб.
Оплата послуг духівництва на потреби громади.	132 828 руб.	1 048 784 руб.
Усього.	4 342 025 руб.	6 940 349 руб.

Таблиця 3

Видатки з селянських бюджетів Російської імперії на управлінську діяльність та інші повинності за 1891 р.

Статті видатків.	Волосні.	Сільські.
Канцелярські витрати.	1 075 177 руб.	317 123 руб.
Утримування роз'їздних і поштових коней.	3 594 208 руб.	1 059 261 руб.
Дорожні витрати та добові кошти для посадовців та уповноважених селянських адміністрацій.	201 704 руб.	232 568 руб.
Ведення судових справ.	11 917 руб.	115 126 руб.

Організація призову новобранців.	192 375 руб.	397 096 руб.
Нагляд за сиротами та зубожілими членами громади.	459 526 руб.	144 888 руб.
Організація допомоги постраждалим від неврожаїв та інша допомога.	56 406 руб.	324 507 руб.
Утримування арештантів та повинність по етапуванню в'язнів.	188 917 руб.	49 654 руб.
Побудова і ремонт шляхів сполучень.	192 243 руб.	781 724 руб.
Утримування пожежної частини.	85 258 руб.	967 029 руб.
Погашення боргів.	280 395 руб.	758 904 руб.
Сільськогосподарські витрати.	199 559 руб.	5 305 960 руб.
Непередбачуванні витрати на різні потреби.	151 053 руб.	278 548 руб.
Усього.	6 688 738 руб.	10 732 388 руб.

Додаток Л

**Таблиця видатків з селянських бюджетів по Київській губернії за 1899
і 1900 рр.**

Статті витрат	1899 р.	1900 р.
Оплата праці волосних посадовців.	190 565 руб.	202 827 руб.
Роз'їзні витрати волосних посадовців.	47 826 руб.	48 230 руб.
Утримування волосних управ і канцелярські матеріали.	51 030 руб.	54 876 руб.
Оплата праці сільських посадовців.	154 147 руб.	156 505 руб.
Роз'їзди сільських посадовців (в тому числі збирачів податків).	10 106 руб.	10 778 руб.
Утримування сільської поліції: соцьких і десяцьких.	82 670 руб.	85 270 руб.
Утримування сільської пошти.	160 400 руб.	155 849 руб.
Побудова та ремонт громадських волосних будівель.	74 749 руб.	65 660 руб.
Побудова та ремонт сільських громадських будівель.	18 219 руб.	32 878 руб.
Утримавуння в'язниць.	690 руб.	303 руб.
Утримування приміщень для етапованих в'язнів.	4 857 руб.	4 629 руб.
Утримування арештантських приміщень при станових квартирах.	1 059 руб.	2 122 руб.
Винайм квартир для поліцейських урядників.	13 677 руб.	14 007 руб.
Винайм приміщень для військ.	2 097 руб.	3 600 руб.

Найм “стойчиків при станових квартирах”.	21 859 руб.	18 743 руб.
Ремонт доріг, загат і переправ.	13 163 руб.	14 858 руб.
Охорона та супровід арештантів.	10 805 руб.	18 345 руб.
Придбання та ремонт протипожежного реманенту.	13 300 руб.	18 947 руб.
Бланки, книги та газети для волосних управ.	9 887 руб.	14 120 руб.
Складання посімейних списків (організація перепису).	2 889 руб.	2 145 руб.
Лікарняні витрати(закупка ліків, утримування лікарського персоналу, організація прививань та ін.).	28 584 руб.	30 176 руб.
Страхування громадських приміщень.	12 199 руб.	13 078 руб.
Виселення до Сибіру “неблагонадійних” членів громади.	2 809 руб.	1 699 руб.
Утримування та побудова церков	31 461 руб.	41 682 руб.
Утримування церковних статорост та сторожів.	38 513 руб.	39 399 руб.
Утримування “причтових” позаштатних церков.	667 руб.	788 руб.
Утримування церковно-парафіяльних шкіл.	191 189 руб.	192 029 руб.
Утримування народних училищ.	44 751 руб.	50 327 руб.
Винайм трубочистів, пастухів та сторожів.	43 425 руб.	41 476 руб.
Виплата коштів новобранцям і витрати на їх транспортування.	24 738 руб.	24 441 руб.

Виплати присяжним “засідателям”.	1 071 руб.	897 руб.
Різного роду пожертви	10 125 руб.	13 969 руб.
Непередбачуванні витрати.	48 487 руб.	49 421 руб.
Усього.	1 362 014 руб.	1 424 074 руб.

Складено на основі даних з журналу київського губернського у селянських справах присутствія. Див.: ЦДІАК України, Ф. 442. Оп. 701. Спр. 383. Арк. 18–20.

Додаток М

**Таблиця надходжень до волосних управ та сільських правлінь у
Російській імперії за 1891 р.**

Статті доходу	Волосні управи	Сільські правління
“Мирські збори”	18 447 752 руб.	20 730 420 руб.
Збір від “оброчних статей”	624 602 руб.	6 531 259 руб.
Продаж громадських земель та майна	104 568 руб.	356 949 руб.
Продаж громадського зерна	31 836 руб.	84 880 руб.
Оформлення паспортів та інших документів	288 946 руб.	—————
Стягування штрафів	275 043 руб.	58 425 руб.
Відсотки з “мирських капіталів”	516 822 руб.	259 415 руб.
Відсотки від наданих позик	332 498	720 278 руб.
Державні та земські асигнування	72 695 руб.	33 231 руб.
Пожертвування	20 881 руб.	58 690 руб.
Оплата за квартирування військ	4 611 руб.	71 877 руб.
Страхові виплати за згорівші громадські приміщення	47 773 руб.	29 945 руб.
Збори на оплату праці пастухів	—————	956 130 руб.
Залишки коштів з різних надходжень	37 583 руб.	47 416 руб.
Різні доходи	176 523 руб.	408 977 руб.

Складено на основі даних Центрального статистичного комітету Російської імперії. Див.: Яновський А. Энциклопедический Словарь Ф. А.Брокгауза и И. А.Ефрона. Т. XIX. 1896. С. 523.

Додаток Н

Таблиці за матеріалами інвентарних описів 1903–1913 рр. Пульменського волосного правління Володимир-Волинського повіту Волинської губернії. Див.: Державний архів Волинської області. Ф. 416. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 98.

Таблиця 1

Інвентарний опис Пульменського волосного правління за 1903 р.

№	Назва предмету	Кількість	Вартість
1	Залізне ліжко	1	23 руб.
2	Диван з пружинним матрацом	1	5 руб.
3	Круглий стіл	1	3 руб.
4	Дубові стільці	6	16 руб.
5	Стіл сосновий покритий зеленою тканиною	1	5 руб.
6	Стільці	6	6 руб.
7	Скриня для грошей	1	5 руб.
8	Шафа соснова, пофарбована під ясен	1	20 руб.
9	Шафа соснова не фарбована	1	20 руб.
10	Шафа соснова, стара, пофарбована червоною фарбою	1	3 руб.
11	Вітрини зі склом	2	5 руб.
12	Печать волосного правління	1	2 руб.
13	Штампель для листів	1	1 руб.
14	Ручний ліхтар	1	60 коп.
15	Ваги	1	15 руб.
16	Рулетка для вимірювання зернових запасів у складі	1	3 руб.
17	Годинник	1	19 руб.
18	Ножиці	1	-
19	Рахівниця	1	1 руб.
20	Ікона Спасителя	1	3 руб.
21	Портрет імператора Олександра III	1	50 коп.
22	Портрет імператриці Марії Федорівни	1	50 коп.
23	Портрет імператора Олександра II	1	15 руб.

24	Картина в рамці за склом «Волосні старшини в Петропавлівському палаці. 21 травня 1883 рік»	1	1 руб. 50 коп.
25	Умивальник дубовий	1	3 руб.
26	Раковина до умивальника	1	50 коп.
27	Глек до умивальника	1	50 коп.

Таблиця 2

Інвентарний опис Пульменського волосного правління за 1913 р.

№	Назва предмету	Кількість	Вартість
1	Друкарська машинка	1	310 руб.
2	Ножиці	1	20 коп.
3	Лінійка дерев'яна	1	
4	Рулетка	1	3 руб.
5	Рахівниці дерев'яні	2	4 руб. 80 коп.
6	Чаші для збору пожертв	2	-
7	Етажерка дерев'яна	1	-
8	Шафа фарбована під колір дуба	1	20 руб.
9	Шафа соснова не фарбована	1	20 руб.
10	Шафа не фарбована для грошей (каса)	1	252 руб. 40 коп.
11	Скриня з паперами	1	1 руб. 50 коп.
12	Сумки поштові	2	-
13	Лава дерев'яна	1	-
14	Стільці	8	19 руб. 50 коп.
15	Карта Європейської Росії	1	10 руб. 50 коп.
16	Карта 1-ї Мирової дільниці	1	30 руб.
17	Карта доріг, поштових станцій та волостей.	1	-
18	Посадовий знак «Волосний суддя», мідний	4	-
19	Штемпелі мідні Волосний суддя	12	18 руб.
20	Штемпель мідний «Право на проживання»	1	-
21	Печать волосного правління мідна для сургучу	1	-
22	Печать волосного правління кругла	1	-

23	Кошик для паперів	1	90 коп
24	Прес-пап'є	1	-
25	Ручки до чорнильниці	3	-
26	Чорнильниця на мармуровій підставці	1	-
27	Чорнильниця цинкова з двома склянками	1	-
28	Стіл дубовий круглий	1	-
29	Скатертина на стіл червона і зелена	2	26 руб.
30	Стіл трикутний	1	-
31	Годинник настінний	1	19 руб.
32	Лампа з абажуром, велика	1	9 руб.
33	Попільничка	1	-
34	Ікона Спасителя дерев'яна	1	3 руб.
35	Портрет імператора Миколи II	1	15 руб.
36	Портрет імператора Олександра III	1	50 коп.
37	Портрет імператриці Марії Федорівни	1	50 коп.
38	Картина «Волосні старшини» в простій рамці не зашкленій	1	1 руб. 50 коп.
39	Ложки чайні	6	-
40	Виделки	6	-
41	Ножі столові	6	-
42	Тарілки фарфорові мілкі	6	-
43	Тарілки фарфорові глибокі	6	-
44	Шафа	1	-
45	Вішак дерев'яний з п'ятьма металевими гачками	1	-
46	Щітка для одягу	1	-
47	Дзеркало	1	-
48	Віконні занавіски	2	-
49	Килимок маленький	1	-
50	Залізне ліжко пружинне	1	23 руб.
51	Матрац	1	-
52	Ковдра стара	1	-
53	Ковдра нова	1	-
54	Подушка пір'яна	1	-
55	Наволочки	2	-
56	Простирадла з червоною каймою	6	-
57	Рушники	6	-

58	Скатертини лляні	2	4 руб.
59	Таз для умивальника	1	1 руб. 50 коп.
60	Підставка для умивальника залізна на 3-х ніжках	1	1 руб. 20 коп.
61	Глек з кришкою для води емальований	1	-

Додаток О.

**Таблиця чисельності польського населення та його
представленість у селянському стані та адміністративному апараті у
Правобережній Україні наприкінці XIX – початку XX ст.**

Таблиця 1

	Волинська губ.		Подільська губ.		Київська губ.		Усього	
	Кіл. ос.	%	Кіл. ос.	%	Кіл. ос.	%	Кіл. ос.	%
Жителі польської національності.	184 161	6,16 %	69 156	2,27 %	68 791	1,9 %	322 108	4,5% від усього населення краю
Поляки селянського стану	102 540	55,68 %	31 327	45,3 %	22 219	32,3 %	156 086	48,46% Селян жителів польск. нац.
Працівники адмін.	346	0,18. %	205	0,30 %	173	0,25 %	724	0,22% від жителів польск. нац.

Складено за матеріалами: Палієнко В. Місця історичного розселення польської людності в кінці XIX – початок XX ст. К., 1998. С. 6–22; Пойда Д. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866–1900 гг.). Днепропетровск. 1960. С. 25–26; Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914). М.: Новое литературное обозрение, 2011. С. 652.

Додаток П.

«Пісня про Соцького» (1894 р.), автор Андрій Корнієнко, лірник з м. Білої Церкви. Киевская старина. 1895. Т. 50. №9. От. 2. С. 59–60

«Ой хвалиться старшина своїм сином
А соцький своїм чином
Бо я соцький – маю чин,
А десятник не почім,
По христинах я буваю,
В первом місці засідаю
Бо я соцький – маю чин,
А десятник не почім,
Молодиці мене добре знають
Паном соцьким називають
Як надіну свій чикмен,
Знають мене, що я член
Як надіну свою бляху,
Всяк тікає к чорту зляку
Як увійду я у шинок та підніму палку
Всякий каже: випий соцький водки чарку
За те мені тільки зле –
Що старшина в морду б'є
За те мені тільки зле –
Що пристав мене у морду б'є
Справник в деревню уїжджає
Соцький курей розганяє
Поки соцький курей розганяв –
Чуть по морді не дістав
Бо я соцький – маю чин,
А десятник не почім».